

Şahlar Hacıyev

Bəxtiyar Tuncay

KILIKIYA ALBAN MƏLİKLİYİ

ÖN SÖZ

Bu kitab Şahlar Hacıyev və Bəxtiyar Tuncayın birlikdə qələmə aldıkları və ön söz yazdığım ikinci müştərək əsəridir. Bunlardan birincisi Qafan Alban Məlikliyinə həsr edilmişdi. İkincisi isə Kilikiya Alban Məlikliyi barədədir. Qeyd edirəm ki, Qafqaz Albaniyası və onun uzantıları olan alban məliklikləri mövzusu erməni saxtakarlığını ifşa etmək baxımından çox böyük önəmə sahibdir. Mövzunun ayrıca geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətli mövzu olduğunu da xüsusi olaraq qeyd etməyə ehtiyac var.

Çox sevindirici haldır ki, “Kilikiya Alban Məlikliyi” kitabının müəllifləri ortaya olduqca maraqlı bir tədqiqat əsəri qoya və irəli sürdükləri bütün tezisləri təkzibedilməz faktlar əsasında sübut edə bilmişlər.

Kitab 11 fəsil və Nəticədən ibarətdir.

“Xristianlığı dünyada ən birinci qəbul etmiş tatar xanları və Abqar xan kimdir?” başlıqlı I fəsildə qədim dövrlərdə Ön Asiyada baş vermiş hadisələrdən bəhs edən albandilli mətnlərdən söhbət açılır və bu mədəniyyət hadisəsi əski türklərlə samilər arasında minillər öncə Ön Asiya və Qafqazda baş vermiş mədəni-əlaqələrin nəticəsi kimi gözdən keçirilir. Qədim dövrlərdə baş vermiş mədəni-siyasi əlaqələr tarixi mənbələr əsasında təhlil edilir.

II fəsil “Aramilər, erməni haylar və erməni qıpçaqlar” adlanır. Burada türklərlə samilər, eləcə də digər xalqlar arasındakı əlaqələrin, qarşılıqlı nigah və assimilyasiya prosesləri nəticəsində ortaya çıxan yeni etnosların iştirakçıları olduqları etnogenetik proseslərə toxunulur. “Aramilərin, erməni hayların, albanların və firənglərin (katolik qıpçaqların) genetik yapısı nədən xəbər verir?” başlıqlı III fəsildə isə həmin etnogenetik proseslərə genetika elminin əldə etdiyi nəticələr əsasında işıq salınır. Məlum olur ki, aramilərdə (suryanilərdə) E1-M34 (E1b1b1b2a1) və J1 haploqruplarının dominantlıq təşkil etdiyi halda, Qərbi Azərbaycanda yaşayan erməni-haylarda da aramilərdə (suryanilərdə) müşahidə edilən J1 (8,3%), o cümlədən J1c3d (5,5%) və E1b1b1 (6,8%) haplotiplərinə rast gəlinməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, erməni-hayların etnogenezində aramilər də yaxından iştirak etmişlər. İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, ermənilərin bir qismi antropoloji göstəricilərinə görə eynən aramilər kimi Hind-Aralıq dənizi irqinin armenoid tipinə aiddirlər.

Müəlliflər göstərir ki, erməni-haylar içərisində dominantlıq edən haploqrup türklərə məxsus olan R1b1a2-dir ki, onların 26, 5 faizi, bəzi mənbələrə görə isə 28 faizi bu haploqrupun daşıyıcısıdırlar. Zəngəzur və Qarabağ erməniləri (hayları) içərisində isə bu göstərici 40 %-dən də çoxdur. Bu isə o deməkdir ki, erməni-hayların 26-28%-i, Qarabağ və Zəngəzurdə yaşayan erməni-hayların 40%-i alban, başqa sözlə qıpçaq-qarqar, yəni türk kökənlidir.

Erməni-haylarda R1b1a2-dən sonra dominant haploqrup kimi J2a (19,1 %) çıxış etməkdədir. Bundan başqa onlardada G2a (9,5 %) və T1 (5,5 %) haploqrupları da müəyyən edilmişdir. Bunlardan J2a-M172 Nax-Dağıstan xalqları (çecən, inquş, ləzgi, dargin, lak, tabasaran və s.) üçün, G2a-P15 osetinlər və Abxaz-Adıq qrupu xalqları (abxazlar, abazalar, adıqlar, çərkəzlər, kabardalılar və şapsuqlar) üçün xarakterikdir. Erməni-hayların etnogenezində adı çəkilən xalqlardan çərkəzlərin də yaxından iştirak etdiyi bilinməkdədir.

Kilikiyadan Şimali Qafqaza köçən və hazırda Don sahillərində yaşayan katolik qıpçaqların – firənglərin (Don ermənilərinin) DNT analizləri onların içərisində türk qanını daşıyanların, başqa sözlə, R1 (R1a və R1b) haploqrupuna sahib olanların 25 faizdən çox olduğunu göstərmişdir. Fəqət albanlardan və erməni-haylardan fərqli olaraq, onlarda eynən Azərbaycan türklərində olduğu kimi R1b ilə birlikdə R1a (R1a1-M198) haploqrupuna da rast gəlinmişdir. Bu haploqrupun daşıyıcıları firənglərdə üst-üstə 13 faiz təşkil edir. R1b (R1b1b1*-L23) haploqrupunun daşıyıcılarının sayı isə nisbətən azdır. Sonrakı yerlərdə E1b1b1-M35 (19 %), J2-M172 (17 %) və J1-M267 (16 %) gəlir.

Kitabın IV fəslı “Kilikiyanın alban (qarqar-qıpçaq) mənşəli məlik və kralları” adlanır. Burada yazılardan belə aydın olur ki, XI əsrin ikinci yarısında Səlcuqluların təzyiqi altında alban bəylərinin bir hissəsi Qafqaz Albaniyasının hüdudlarını tərk edərək Kilikiyada məskənləşmişdi. Onların başında Gəncə mahalındakı Mayreancur nəsil mülkünü qoyub gedən Gəncə hökmdarı Avşin-Oşin dururdu. Onunla birlikdə - Xaçın feodallarının bir qrupu, Qafan feodalı Qox Vasil və başqaları da getmişdilər. Alban hökmdarı Oşin orada Lambron qalasına sahib olmuş, qalanı möhkəmləndirmiş, onun oğlu Hetum bəy isə XII əsrin əvvəllərində bir neçə qonşu vilayəti ələ keçirərək, nominal olaraq Bizansa tabe olan müstəqil Hetumoğulları bəyliyinı yaratmışdı.

I Hetum tədricən bütün Kilikiyanın Səlcuqlulardan yarıməsası olan hakiminə çevrilir və onun hakimiyyəti illərində ölkədə iqtisadiyyat dirçəlir, ticarət, xüsusən də dəniz ticarəti bütün istiqamətlərdə genişlənir, mədəniyyət özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoyur. Kozan (Sis) şəhəri Kilikiyanın paytaxtına çevrilir. Burada bir çox kilsə və qala tikilir. Rumqala minatür məktəbinin əsası qoyulur.

V fəsildə Fransız mənşəli Lusignanlar soyu və Kilikiyanın fransız mənşəli kralı III Konstantindən söz açılır və yerli alban sülaləsi ilə Lusignanlar arasında baş vermiş siyasi mübarizə gözlər önünə sərilir.

“Qafqaz albanlarının Arran (Quzey Azərbaycan) və Kilikiyada (Anadolu) yaratdıqları ədəbi və elmi əsərlərin yer aldığı əlyazmalar” başlıqlı VI fəsildə təqdim edilən alban əlyazmalarının siyahısı, onların yerləşdikləri ünvanlar və şifrələri, heç şübhəsiz ki, gələcək tədqiqatçıların işini çox yüngülləşdirəcəkdir.

VII fəsildə Kilikiya albanlarının məşhur elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri və onların elmə məlum əsərləri barədə söhbət açılır, albanların eynən Qafqazda olduğu kimi Kilikiyada da zəngin ədəbiyyat yaratdıqları və onların qələmindən çıxmış çox sayda dəyərli elmi və ədəbi əsərin dövrümüzədək yetişdiyi qeyd edilir. Bu müəlliflərdən Lambronlu Nerses, Kilikiya katalikosu IV Nerses Lütfigar (Nerses Şnorali), tanınmış kilsə yazarı və filosofu Qriqor Maqistratos, xəttat və miniatürist rəssam Qriqor, katolik kilsə tərəfindən “36 Kilsə müəllimi”ndən biri kimi qəbul

edilən Naraekli Qriqor, Ərzincanlı Ohannes, Ərzurumlu Yohannes, tanınmış şairlərdən Yovhanes Tilkuranlı, Arakel Bitlisli (Baqişetsi), Nerses Şnorali, Toros Muşlu, Mkırtıç Nəqqaş, Xaçatur Dərəçiçəkli, Frik, və Zəkəriyyə Vanlı (Qnunatsi) haqqında geniş məlumat verilir, onların dövrümüzədək alban türkcəsində yetişmiş əsərlərindən missallar təqdim edilir.

Əsərin ən maraqlı hissələrindən biri də alban türkcəsinin qrammatikası barədə məlumatlardır. Bununla birlikdə “Codex Cumanicus”dan dərlənmiş qrammatik lüğət də böyük maraq doğurur. “Codex Cumanicus”dan parçalar verilir ki, bu da çox təqdirə layiq haldır.

Tədqiqatçılar həmin əlyazmaların dili ilə “Codex Cumanicus”un dilini müqayisə edir və bunun əsasında alban dilinin iki fərqli – Arran və Kilikiya şivələrinin olduğunu önə sürürlər. Eyni zamanda Kilikiya və Arran albanlarının, eləcə də arami və hayların genetik yapısı müqayisə edilir, Qafqaz və Anadoluda baş vermiş mürəkkəb etnogentik proseslərə aydınlıq gətirilir.

Bütün bunlar barədə məlumatları isə növbəti fəsillərdən əldə etmək mümkündür.

Kitabın ən maraqlı fəsillərindən biri də sonuncu, XI fəsildir. Burada alban dilinin qrammatikasına bir qədər daha dərinləndirən nəzər yetirilir, mülahizələr aşağıdakı başlıqlar altında təqdim edilir:

1. Fonetika
2. Leksik tərkib
3. Sadə və düzəltmə isimlər
4. İsmnin qrammatik kateqoriyaları
5. Sifətin mənaca növləri
6. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər
7. Sifətin dərəcələri
8. Say
9. Əvəzlik
10. Zərf
11. Fel
12. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb fellər
13. Felin qrammatik kateqoriyaları
14. Felin zaman kateqoriyaları
15. Qoşma
16. Bağlayıcı
17. Ədat

Əsərlə tanış olduqca nə qədər ləzzət aldığımı sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm. Əminəm ki, kitab təkcə, tarixçi, filoloq və sənətşünasların deyil, ümumilikdə geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaqdır.

Firudin Ağasıoğlu

Filologiya elmləri doktoru, professor

I FƏSİL

XRİSTİANLIĞI DÜNYADA ƏN BİRİNCİ QƏBUL ETMİŞ TATAR XANLARI VƏ ABQAR XAN KİMDİR?

Dövrümüzədək alban (qarqar-qıpçaq) dilində yazılmış çox sayda xristian məzmunlu heyayə mətni gəlib çatmışdır. Onlara müxtəlif əlyazmalarda rast gəlinir. Mənbələrdən məlumdur ki, Mxitar Qoş da çox sayda hekayə və təmsil qələmə almışdır. Maraqlıdır ki, sözügedən hekayələrdən bir neçəsi “Törə bitiki”nin bulunduğu Avstriya əlyazmasında yer almaqdadır və “Törə bitiki”nin bilavasitə tərkibində verilmişdir. Bu da həmin hekayələrin bəzisinin bilavasitə Mxitar Qoşun qələminə məxsus olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Lakin bunu hələlik tam dəqiq söyləmək mümkün deyil. Bu hekayələrdən üçü bizim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki onlar alban ədəbiyyatının köklərinin biz düşündüyümüzədən çox-çox qədim olduğunu və bu köklərin Yaxın Şərqlə birbaşa bağlılığını sübut edir. Söhbət “Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı” (Müdrək Xiqarın kəlamları, nəsihər və tövsiyələri), “Badmutiunu surp Keorknunq da skançeliki, xayısı ki ulu skançelik etiptir” (Möcüzə edən Müqəddəs Qriqorinin hekayəsi) və “Barğanı Apkar xannınq Yerusəgemgə ulu cerüv bilə öc almağa cuhutlardan Krisdos üçün” (Abqar xanın yəhudilərdən İsa Məsihin (ə) qisasını almaq üçün qoşun ilə Qüdsə getməsi) adlı hekayələrdən gedir.

Bunlardan birincisi Aşşur (Assuriya) hökmdarı Senekerimin (Sennexeribin) dövründə Ninəvədə (bugünkü Mosul) yaşadığı bilinən müdrək Xiqar (Axikar) haqqında olan və təbii ki, xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmayan hekayədir. Bu heyayənin hələ e.ə. VI – V əsrlərdə Yaxın Şərqlə bir çox qədim dillərinə, o cümlədən qədim Misir dilinə çevrildiyi məlumdur. Həmin əsər dövrümüzədək yalnız alban dilində (qarqar-qıpçaq) tam və əksiksiz şəkildə gəlib çıxma bilmişdir. Başqa dillərdə isə bu əsərin yalnız ayrı-ayrı fraqmentləri qalıb ([Tunacay B., 2010, s. 204-209, 211-212, 226-136](#)).

Dəfələrlə üzü köçürülmüş və əlavələr edilmiş hekayə belə başlayır:

“Aytkanı da ögütü ki, ögütləngəylər adam oğlanları, da ata oğluna ögüt bergəy da esinə alğaylar.

Eski Törə da xanlar vaxtına Senekarim atlı xan bar edi Ninove kerməninq da Asoresdannınq. Men, Xiqar uslu, 60 yaşına boldum, xatun aldım, oğul-xız bolmadı manqa. Bardım Tenqrim alnına da köp türlü xurban ettim, xaytıp çöktüm allarına da aytım:

– Ey, menim Eyələrım da Tenqrilərim! (1-ininq atı Pilşim edi, 2-inçisininq atı Şilim edi, üçünçüsününq atı Şahmil edi). Buyurunquz da manqa er oğul berinqiz ki, oştı Xiqar tirilə ölmıyır, ne aytkaylar adam oğlanları ki, Xiqar uslu cardar öldi, da oğul bolmadı ki, anı kömgəy edi da malın menqərgəy edi. Oğul bolğıy edi da kündə 10 xantar altın tas etkiy edi, bolmas edi menim malımını tügətməgə. Oğul bolğıy edi ki, 2 xolu bilə üstümə toprax salğay edi, tek manqa 1 oğul jışadağ bolğıy edi! Ol sahat manqa avaz boldu.

Tenqrilərimdən da aytılar:

– Xiqar, buyurğandır ki, sanqa oğul bolğay. Sen xardaşınqınq oğlun al sanqa oğul, saxlağaysen da östürgəysen anı sendən sonqra seninq ornuna.

Ki işittim men bu avaznı Tenqrilərimdən, aldım men xardaşım oğlun 1 yaşına, kiydirdim anı türlü-türlü kamxalar içinə, da saldım boyuna altın-inci, necik xan oğlununq, içirdim da yedirdim anı barça süt bilə, da xaymax bilə, da çiybal bilə, da yuxlatır edim anı xaraxuşnunq da kügürçininq moxundan yastıxlar üstünə anqar dirə ki, boldu 7 yaşına.

Mundan sonqra başladım anqar övrətməgə bitikni, esni u axılnı, dünyaninq bilməxin, kimlər ki yaxşılıxka utrudur, alarğa cuap da söz. Kündüz u kecə tıyılmadım övrətməxtən, toydurdum anı es u axıl bilə, necik kimesə suvdan u ötməktən toyğay. Dağı da mundan sonqra ündədi meni xan xatına da ayttı alay ki:

– Uslu Xiqar, köriyirmen seni ki, xartayıpsen. Sendən sonqra kim tügəllisər cardarlıx bilə da es u axıl bilə benim xanlığımınq kerəkin? Men asrı xayğuriyirmen bu işdən.

Ayttım:

– Xanım, sen xayğurma. Bardır benim oğlum ki, dağı cardar uslu da axıllıdır mendən esə.

Ayttı xan:

– Keltir alınma ki, köriyim.

Keltirdim da turğuzdum xanınq alınma. Kördü xan, da biyəndi, da ayttı ki:

– Alğışlı bolğay bu oğlanninq künləri ki, Xiqar kendininq tirlixinə turğuzdu oğlun alınma, kendi tınçlıxta bolğay! Andan sonqra yügündüm xanıma, aldım oğlumnu da bardım palacıma. Bu türlü aytır edim övrətkəndə Natan atlı oğluma.

– Oğlum, ne ki işitsənq xan, biy eşikinə, anı yürəkinqə tut, kimsəgə açma, baylını, möhürlünü çeşmə, çeşkənni baylama da, ne ki işitsənq, alani etmə da aytmağın.

– Oğlum, közünq açıp, körklü xatın körsənq, kiyinişli da bezövlü, bolmağay ki anqar suxlanğaysen. Egər tirlikinqni barçasın da bersənq, azğına suxlanğanınq bolur, yoxesə alırsen Tenqridən nalətləməx da adamlardan, aninq üçün ki xatın kişi oxşar bir körklü kerezmanğa, ol kerezmanninq içi toludur sövəklər bilə da sasımax bilə ölününq.

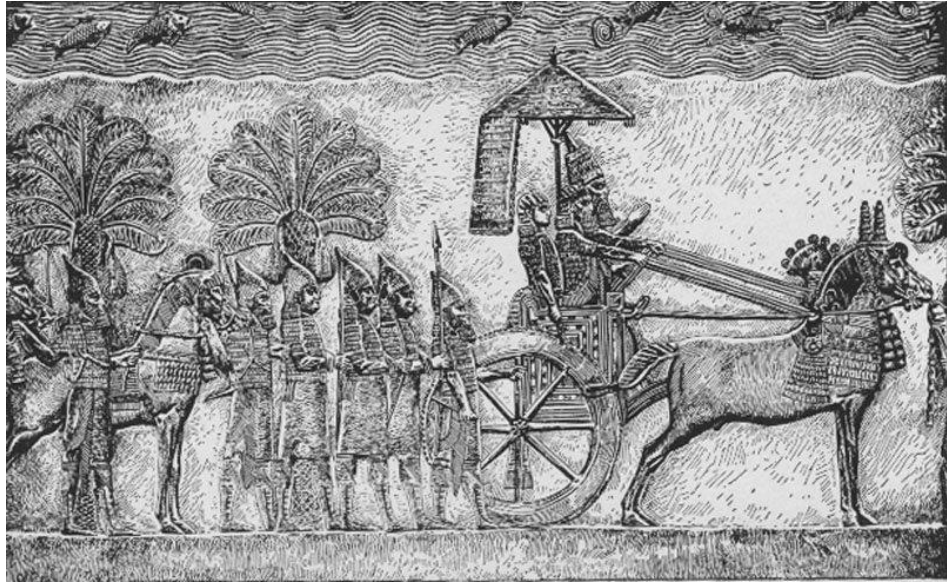
– Oğlum, oxşama badəm terəkinə ki barça terəklərdən çiçəklənir da yemişin barça terəklərdən sonqra berir, yoxesə oxşa xabaxka ki sonqğuda çiçəklənir da yemişin burun berir...” (Tunacay B., 2010, s. 226-127).

Hekayə sona qədər bu tip-öyüd və nəsihətlərlə davam edir.

Bu hekayə bizə qədim kökləri Ön Asiya və Yaxın Şərqlə bağlı olan albanların (qarqar-qıpçaqların) və ümumiyyətlə qıpçaqların (qarqarların, kumanların) əski ədəbiyyatlarının da köklərinin Ön Asiya və Yaxın Şərqlə bağlı olduğunu sübut edir. Əsərin başında yer alan “Senekarim atlı xan bar edi Ninove kerməninq da Asoresdanninq” (Assuriyanın Ninovə şəhərində Sennexerib adlı bir hökmdar vardı) cümləsi əsərdə bəhs edilən hadisənin məhz Aşşurda (Assuriyada) Sennexeribin (e.ə. 740 - e.ə. 681) dövründə, başqa sözlə, e.ə. VIII-VII əsrlərdə baş verdiyini göstərir.

Maraqlıdır ki, qıpçaq-kumanların, eləcə də qarqar-qıpçaqların adına ilk dəfə məhz Aşşur mixi yazılarında rast gəlinir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasının (Arranın)

önəminə görə ikinci böyük boyu olan, ayrı-ayrı mənbələrdə “gərgərlər”, “xarxarlar” adları ilə də qeyd edilən qırçaq mənşəli qarqarların (Гейбуллаев Г., 1991, s. 77-81, 349; Бартольд В., 1968, II, 1, s. 541; Абромзон, 1960, s. 48) adına “Xarxar” formasında ilk dəfə e.ə. XII əsrə aid bur Aşşur kitabəsində Güney Qafqazın yaşayış məntəqələrindən biri kimi rast gəlinməkdədir (Tahirzadə Ə., 1991, s. 64; Ağasıoğlu F., 2005, s. 139).

Aşşur hökmdarı Sennexerib (e.ə. 740 - e.ə. 681)

Maraqlıdır ki, qırçaq-kumanların, eləcə də qarqar-qırçaqların adına ilk dəfə məhz Aşşur mixi yazılarında rast gəlinir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasının (Arranın) önəminə görə ikinci böyük boyu olan, ayrı-ayrı mənbələrdə “gərgərlər”, “xarxarlar” adları ilə də qeyd edilən qırçaq mənşəli qarqarların (Гейбуллаев Г., 1991, s. 77-81, 349; Бартольд В., 1968, II, 1, s. 541; Абромзон, 1960, s. 48) adına “Xarxar” formasında ilk dəfə e.ə. XII əsrə aid bur Aşşur kitabəsində Güney Qafqazın yaşayış məntəqələrindən biri kimi rast gəlinməkdədir (Tahirzadə Ə., 1991, s. 64; Ağasıoğlu F., 2005, s. 139).

O da çox maraqlıdır ki, əski Aşşur mənbələri (e.ə. XIII-XII əsrlər) qırçaq-kumanlardan da Ön Asiya və Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan ərazisinin ən qədim sakinlərindən biri kimi söz açmaqdadır.

Aşşurlara aid mixi yazılarda (e.ə. XIII-XII) “kumen” (kuman) etnonimi ilə yanaşı “ku” tayfasının da adı çəkilməkdədir (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83). “Ku” etnonimi ilə bağlı hesab edilir ki, bu, türk (prototürk) tayfalarından birinin adı olmuş və bu ad qədim türklər arasında geniş yayılmış qu quşu (qaz) totemi ilə əlaqədardır (Гумилев, 2002, s. 26-27). İ. Дрон qeyd edir ki, qu quşu (qaz) kultu qədim zamanlarda türk və monqol xalqları arasında geniş yayılıbmış. O bildirir ki, qədim türk əfsanələrində hun xaqanının qardaşı oğlu qu quşuna çevrilmiş və yeni bir türk soyunun əsasını qoymuşdur. Həmin türk qəbiləsi “ku” adlanmışdır. Məsələn, Tuva türklərinin toci qoluna bağlı qəbilələrdən biri kezek-kuular (qu quşları) özünü bu soydan hesab edir. Tədqiqatçının yazdığına görə, Sayan-Altay ərazisində yaşayan bir çox türk xalqlarında - tuvalılarda, xakaslarda, teleutlarda,

kumandlilərdə qu quşu (qaz) haqqında totemik-mifik təsəvvürlər bu günə qədər yaşamaqdadır.

Türkoloqların bir qismi kuman etnoniminin də adının “qu” (ku) totemindən yarandığını irəli sürməkdədirlər. Məsələn, V. Q. Rodionov qədim çuvaş mənbələrinə əsaslanaraq “ku” və “kuman” etnonimlərini eyniləşdirir. İ. Dorn və O. Süleymenov da eyni fikri dəstəkləmişlər (Süleymenov O., 1993, s. 94-96).

Y. Yusifov da yuxarıda adı çəkilən müəlliflərlə eyni mövqedən çıxış edərək yazır ki, Bu etnonim də Türk dillərində etnik ad düzəldən “-man” (-men) şəkilçi birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Kuman sonrakı türk adı olmaqla “sarımtıl, ağımtıl” mənasını daşıyırdı” (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83).

Aşşur çarlarından Tukulti-Ninurta (e.ə. XIII əsr), I Tiqlatpalasar (e.ə. 1115-1077-ci illər), II Adadnari (e.ə. 911-890-cu illər), Sinnaxerib (e.ə. (705-681-ci illər) və başqalarının kitabələrində aşşurların kumanlarla apardıqları çoxsaylı savaşıları barədə məlumatlar məlumatlar bulunmaqdadır (Дьяконов, 1951, №№. 10, 14, 20, 21).

Üzərində mixi yazı ilə “Adadnerari” yazılmış əqiq muncuq. Xocalı məzarlığı

Məsələn, I Tiqlapalsarın (e.ə. 1115-1077) kitabəsində aşağıdakı məlumatla rastlaşırıq: “(V,73)Kumanların ordusu gerçəkdən Musru ölkəsinin köməyinə çıxdı... (V.82) Bu zaman Musru ölkəsinə köməyə çıxmağı qət etmiş kumanların hamısı savaşı baş tutması və mənə qarşı durmaq üçün özlərinin bütün bölgələrini səfərbər etdilər... (VI.22) ...Kumanların mənim güclü döyüş təzyiqimdən qorxuya düşən şahları ayaqlarımı qucaqladı...” (Дьяконов, 1951, s. 10).

Aşşurların kuman-qıpçaqlara qarşı apardıqları savaşılarından birinin, konkret olaraq II Adadnerarinin orduları ilə kuman-qıpçaq ordularının üz-üzə gəldiyi savaşı Qarabağda - Xocalı ərazisində baş verdiyini söyləyə bilərik. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı qıpçaq-qarqarların adını özündə yaşatmaqda olan Qarqarçayın sahillərindən, daha dəqiq desək, Xocalı kurqanlarının birindən (11 №-li kurqan), tapılan və üzərində mixi yazı ilə “Adadnerari” yazılmış bir əqiq muncuq sübut etməkdədir (Cəfərov H., 2000, s.139).

Yuxarıda təqdim edilən “Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı” (Müdrük Xiqarın kəlamları, nəsihər və tövsiyyələri) adlı hekayədən (Deny, Tryjarski, 1964a;

Tuncay, 2010, s. 226-236) belə aydın olur ki, aşşurlarla kuman-qıpçaqlar arasında sadəcə müharibələr deyil, mədəni əlaqələr də olmuşdur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu əsər Aşşur çarı Sinnaxribin dövründə qələmə alınıb və həmin dövrdə də qədim dünyanın bir çox mədəni xalqının dilinə çevrilib (**Дандамаев, Луконин, 1980, s. 17**).

Maraq doğuran “Badmutiunu surp Keorknunq da skançeliki, xaysı ki ulu skançelik etiptir” (Möcüzə edən Müqəddəs Keorkun hekayəsi) adlı ikinci hekayəyə gəlincə, onun ilk cümlələrində inandırılması ilk baxışdan çox çətin olan bir məlumatla qarşılaşırıq:

“Okosdos xannınq xanlığına Rımadan mununq vaxtına endi Ari Can Mariamğa. Mariam toğurdu Krisdosnu Petğehemdə. Da tatar xanları keldilər da başxışladılar Krisdosnu” (İmperator Avqustun hakimiyyəti dövründə Ruhül-Qüds Məryəmə endi. Məryəm Betlehemdə İsa Məsihi (ə) doğdu. Və tatar xanları gəlib Məsihə (ə) hədiyyələr təqdim etdilər) (**Tunacay B., 2010, s. 205**).

Burada söhbət haqqında “İncil”də məlumat verilən bir hadisədən gedir. Belə ki, Matta “İncil”inin II fəslinin 1 və 2–ci ayələrində deyilir:

“İsa hökmdar Hırodun (hakimiyyəti) günlərində, Yəhudəyə Beytlehemində anadan olduğu zaman, Şərqdən Yerusəlimə (Qüdsə) münəccimlər gəlib dedilər: “Anadan olmuş yəhudi hökmdarı haradadır? Çünki onun ulduzunu Şərqdə gördük və ona səcdə qılmağa gəldik”” (**İncil, 2012, s. 4**).

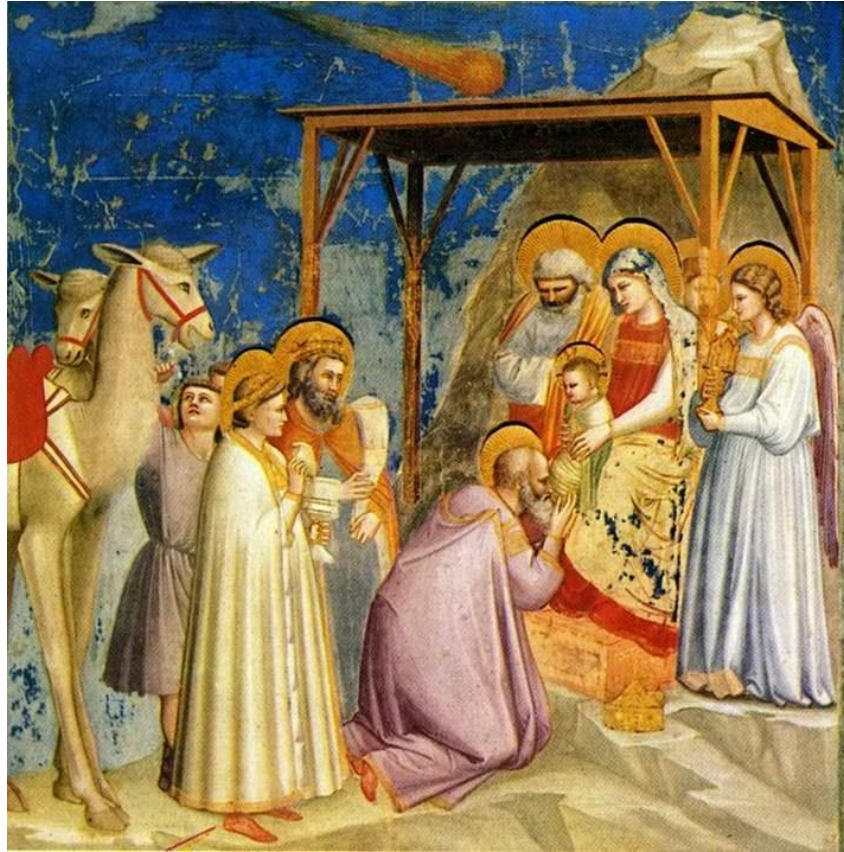

Yeni doğulmuş Həzrət İsa (ə) və üç maq

Məlumat üçün bildirək ki, “İncil”də və ümumiyyətlə Bibliyada “Şərq” dedikdə Azərbaycan ərazisi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu barədə bir qədər sonra ətraflı məlumat verəcəyik.

Bibliyanın yunanca olan ən əski mətnlərində Azərbaycan türkcəsinə “münəccim” kimi tərcümə edilmiş söz “maq” kimi yazılmışdır. Bibliyanın sonrakı dövrə aid mətnlərində isə “maq” kəlməsi “volxv” (sehrbaz və şah anlamlarına

gəlir) kəlməsi ilə əvəz edilmişdir. Halbuki, Bibliyada əslində söhbət maqlardan, yəni sehrbaz və münəccimlərdən deyil, 6 Maday (Midiya) tayfasından biri olan maq xalqının nümayəndələrindən getməkdədir. Yəni mətndə “maq” termini etnonim kimi işlənmişdir və orta əsrlər xristian ilahiyyatçılarının, demək olar ki, hamısı bu terminlə midiyalılara işarə edildiyini bilmiş və əsərlərində bunu elə beləcə də qeyd etmişlər. Məsələn, Oruc bəy Bayatn (Don Juanın) da xatırlatdığı kimi, orta əsrlərin ən tanınmış və sanballı ilahiyyatçılarından olan müqəddəs Antoni onların Midiyadan olduğunu yazmışdır.

Yeni doğulmuş Həzrət İsa (ə) və üç maq. Cottanın çəkdiyi divar rəsmi

Məlum olduğu kimi, qədim yunan mənbələrində “maq”, qədim Elam yazılarında “makuiş”, ərəb və müsəlman mənbələrində “muğ”, əski türk mənbələrində isə “moğoç” adlandırılan bu Midiya tayfası ən əski çağlardan Muğan ərazisində yaşamışlar və “Muğan” etnotoponimi də onların adı ilə bağlıdır. Midiya iki yerə – Böyük Midiya və Atropatenaya (Azərbaycana) parçalandıqdan sonra isə (bu, Həzrət İsanın (ə) doğuşundan 330 il öncə baş vermişdi) Muğanın məhz Atropatenada, yəni Azərbaycanda qaldığı məlumdur (Tuncay B., 2013).

“İncil”də onların Şərqdən gəldikləri ifadə edilmişdir. Bibliyada və ümumiyyətlə yəhudi və xristian mənbələrində “Şərq” dedikdə, bilavasitə qədim Azərbaycan ərazisi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu, xristian – alban tarixçisi Musa Kağankatlının “Alban tarixi”, Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi”, Kirakos Gəncəlinin “Tarix”, eləcə də erməni tarixçilərinin əsərlərindən açıq-aydın görünməkdədir. Belə ki, bu müəlliflərin əsərlərində “Şərq ölkəsi” ifadəsi Albaniya

adının sinonimi kimi istifadə olunur. Məsələn, Musa Kağankatlının “Albaniya tarixi” kitabının VI fəslə “İlahinin biz, Şərqlə xalqları zühur etməsi”, VII fəslə isə “Şərqlə maarifpərvəri müqəddəs Yeliseyin cəsədinin tapılması” adlanır (Moisey Kalankatuklu, 2006, s. 20-21) ki, hər iki fəsildə söhbət məhz Albaniyadan və alban xalqlarından gedir.

Burada söhbətin məhz Şərqlə gələn maqlardan gətməsi də bir daha sübut edir ki, bu halda Azərbaycanlı maqlar nəzərdə tutulmuşdur. Yəni müqəddəs Antoni və onun fikrini təsdiq edən Oruc bəy Bayat (Don Juan) tamamilə haqlıdırlar. Bunu dövrümüzədək uyğur əlifbası ilə və uyğur türkcəsində gəlib çatan və Matta “İncil”ində söylənilənlərlə üst-üstə düşən əfsanə də təsdiqləyir. Orada “maq” etnoniminin türkcə qarşılığı olan “moğoç” etnonimi işlənmişdir (Древнетюркский словарь, 1969, s. 348). Həmin üç nəfər maq haqqında Matta “İncil”ində daha sonra oxuyuruq: “...Onların Şərqlə gördükləri ulduz qabaqlarında gedirdi və körpənin olduğu yerə gələrək həmin yerin üzərində durdu. Onlar da ulduzu gördükləri zaman çox böyük sevinclə şadlandılar. Evə girib anası Məryəm ilə körpəni gördülər və yerə sərilib ona səcdə qıldılar. Sərvətlərini açaraq ona hədiyyələr – qızıl, buxur və mirra təqdim etdilər” (İncil, 2012, s. 4).

Üç maqların cəsədinin qalıqlarının qorunduğu Köln kilsəsi

Matta “İncil”ində söylənilənlərlə heyratamız şəkildə səsleşən və çox güman ki, hansısa başqa bir “İncil” variantının tərcüməsi olan uyğur əfsanəsi isə belədir: “...Gəlib onun ləyaqətinə sitayiş edək” – deyib otündülər. O zaman Xirodis sevimli balalarım, yaxşıca yola düşün, ürəkdən can atıb xahiş edin, istəyin. Nə şəkildə tapsanız, geri dönün, gəlib mənə bildirin. Mən də gedib sitayiş edim ona.” Beləcə, o moğoçlar Urislıma (Yerusəlimə) necə çıxıb getdilsə, o ulduz da onlar ilə gedər oldu. O moğoçlar Bidilximə (Vifliyemə) çatanda o ulduz

tərpənmədən şax durdu. Sonra orada Msixa tanrını (İsa Məsihi) tapdılar. O zaman yaxına gəlib (mağaraya) girdilər. Öz yüklərini açdılar, üç cür xəzinə – qızıl, zümrüd və səndəl ağacıgətirdiklərini ucadan bildirdilər. Tapınaraq, Tanrıya alqış etdilər, ulu Msixa tanrıya (İsa Məsihə) baş əydilər. Fikirləşdilər ki, əgər o, Tanrı oğludursa, zümrüdü, mədhiyyəni götürəcək. Əgər o, xandırsa, qızılı götürəcək. Əgər o, həkimdirsə, onda dava – dərmanı götürəcək. Onlar bu düşüncə ilə (hədiyyələri) sinidə təqdim etdilər. Menqü (əbədi) Tanrının oğlu müqəddəs xan Msixa o moğolların ürəklərindəkini duyub hədiyyələrin hər üçünü götürdü, onlara belə dedi:

-Ey moğolçlar, üç fərqli düşüncəylə yanıma gəldiniz. Mən həm Tanrı oğlu, həm xan, həm də həkiməm. Siz şübhə etmədən gedin.

O onlara belə buyurdu” (Tuncay B., 2013).

Bu mətni tərcümə edənlər, o cümlədən onu uyğur yürkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə çevirmiş Əlisa Şükürlü Bibliyanın son tərcümələrindən çıxış edərək, “moğolç” kəlməsinin bir etnonim olduğunu diqqətə almadan onu “cadugər” kimi tərcümə etmişlər. Halbuki “Qədim türk lüğəti”nə göz yetirmək yetərlidir ki, terminin etnonim olduğunu anlayasan. Uyğurdilli mətnlərdəki moğolçların Midiya maqları olduğunu sübut edən faktlardan biri də odur ki, bu mətnlərdə də eynən antik və ərəb müəlliflərində olduğu kimi, maqlardan (moğolçlardan) oda tapınan xalq kimi söz açılır (Древнетюркский словарь, 1969, s. 348).

Həmin üç nəfərin qurumuş cəsədlərinin qalığı bugünə qədər qalmaqda və xristianlar tərəfindən hörmətlə ziyarət edilməkdədir. Bir vaxtlar İstanbuldakı (o dövrdə Konstantinopol) Aya-Sofiya cəməsində (o dövrdə kilsə) saxlanılan bu cəsəd qalıqları Konstantinopolun (İstanbulun) xaçlılar (səlibçilər) tərəfindən işğal zamanı oradan qarət edilərək, Almaniyaya aparılmışdır. Hazırda məşhur Köln kilsəsində qorunub saxlanılır. Daha dəqiq desək, xristian və dünya mədəniyyətinin ən gözəl memarlıq incilərindən hesab edilən Köln kilsəsi həmin üç azərbaycanlının şərəfinə tikilmişdir və onların qalıqları bu gün dünya xristianlarının əsas ziyarət obyektlərindən biridir.

İşin ən qəribə tərəfi budur ki, alban (qarqar-qıpçaq) dilində dövrümüzədək yetişən mətnlərdə bu üç midiyalı ya “tatar”, ya da “tatar xanları” adlanırlar, yəni onların türk olduqları söylənilir. Məsələn; “Xaçan kördi Herodes ki, aldadılar anı tatarlar, yürəkləndi”.

Əgər Həzrət İsanın (ə) ziyarətinə gələn 3 tatar, yəni maq gerçəkdən də xan idilsə, xristianlığı qəbul edən ilk hökmdarın Azəbaycanlı türk olduğunu söyləyə bilərik.

“Badmutiunu surp Keorknunq da skançeliki, xaysı ki ulu skançelik etiştir” (Möcüzə edən Müqəddəs Keorkun hekayəsi) adlı albandilli (qıpçaqdilli) hekayədə tarixdə xristianlığı ilk qəbul etdiyi bilinən Abqar xandan, onun xəstələnməsindən və düşdüyü əzabdan qurtulmaq üçün Həzrət İsayə (ə) müraciət etməsindən də söhbət açılmaqdadır və o erməni xanı kimi təqdim edilməkdədir:

“Da erməni xan bar edi Apkar...” (Abqar adlı bir erməni xanı vardı) (Tunacay B., 2010, s. 205).

“Bularınq vaxtına Apkar xan erməni tınsızlandı tenindən da köp altın, kümüş sattı hakimlərgə kendininq kerəkinə ki, sağayğay edi, da nemə boluşmadı. Ol

vaxtta işitti Biyimiz Krisdos üçün ki, köp türlü pşqutiun etiyir xastalarğa. Da suxlanır edi körməgə Krisdosnu, da bolmas edir körməgə Krisdosnu” (Onların zamanında erməni Abqar xan xəstələndi, həkimlərə sağaltmaları üçün çoxku qızıl və gümüş sərf etdi, amma heç nə olmadı. Həmin vaxt xəstələrə şəfa verən Məsih (ə) haqqında eşitdi. Məsihi görmək arzusuna düşdü, amma Məsihi (ə) görməyə imkan yox idi) (Tunacay B., 2010, s. 206-209).

Buna səbəb imperator Roma imperatoru Avqustla arasının pozulması idi. Odur ki, Məsihdən (ə) şəfa diləmək məqsədilə Zatte adlı bir yaxın adamını onun hüzuruna göndərir:

Abqar xan və arvadı. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şanlı Urfadan tapılan mozaika

“Zatte hadirləndi kendininq rıcerləri bilə, da yetti Jerusağemgə Krisdoska, da kördü Krisdosnuq çövrəsinə asrı köp frıştələr. Necik keldi da bardı Pilibos arakelninq xatına, da Pilibos arakel yeberdi Antreas arakelninq xatına. Tek ayttı Zatte:

– Klərmen Krisdosnu körməgə.

Tek arakellər bildirdilər Krisdoska, buyurdu Krisdos:

– Kelsin da körsün.

Keldi Zatte Krisdosnuq alınına, da [xoydu] başxışlarını Krisdosnuq alınına, da yügündü ayaxına.

Ayttı Krisdos:

– Xaydansız ya xaysı ulustan?

Tek alar ayttılar:

– Ulu Ermenilikdən biz, xulları erməni Apkar xanınınq.

Tek ayttı Krisdos:

– Ne kerəktir?

Alar ayttılar:

– Xanımız antamalucdur. Da işitip biz biylikinq üçün ki, köp xaysı ki xastalarını sağaytırsen. Kelip biz seninq alınqqa yarlıgamaxınqni xolmağa.

Ayttı Krisdos:

– Ne ki xolsanqız, barça tögəllənir sizgə.

Tek alar ayttılar:

– Xanımız sendən xoldu da ayttı: «Men bolmadım seninq xatına kelməgə. Okosdos cesar bilə bizim birlikimiz yox. Sen Jerusaemdəsen, da Biğados anda starostadır. Anıq üçün bolmadım xatınqa seninq kelməgə ki, men da bular duşmanbiz biri birimizgə. Evet ki benim ulusum kiçkinədir, sanqa da manqa yetkincədir. Da men seninq xulunqmen. Arzani etkəysen kelməgə. Da egər biylikinq yöpsünməsenq kelməgə, buyur ki, arzani bolğaymen seninq sürətinq ki, yazıp keltirsinlər».

Abqar xanın və ailə üzvlərinin məzarlığı. Şanlı Urfa (Türkiyə)

Ol sahat aytt Krisdos:

– Yasanqız boyovlar da yazınqız xağıt üstünə benim sürətimni.

Tek buyurdu Zate cardar naxaşka ki:

– Başxa-başxa oturup yazınqız Krisdosnunq sürətin.

Yazdılar– bolmadılar oxşatmağa. Xaytıp yünəçi ayttı Krisdos köçürməgə – bolmadılar oxşatmağa.

Tek sordu Krisdos:

– Köçürdünqüzmi?

Ayttılar naxaşlar ki:

– Adəmini asrı köçürəbiz, yoxesə Tenqrini bolmasbiz köçürməgə.

Tek ayttı Krisdos:

– Köçürdünqüzmi?

– Köçürdülər – bolmadılar oxşatmağa.

Sordu Krisdos:

– Köçürdünqüzmi?

Ayttılar ki:

– Bolmadıx.

Ol sahat aldı Krisdos altınlı ubrusnu da xoydu yüzünə utru, da yılırar edi Tenqrininq yüzü yarix bilə. Aldı da berdi Zattegə da aytı Jisus:

– Budur biyinqizninq həkimliki.

Aldı Zatte bu obrusnu da keldi ulu sövünclük bilə kendininq xatına, da xan utru çıxtı 3 künlük yol. Açıtlar tasdarağnı xannınq utrusuna – alay yılırar edi tasdarağ yarix bilə ki, günəşninq yarixın yaptı. Kördü bunu xan da ulu sövünclük bilə sövündü, da sağaydı başından ayaxına dirə Apkar xan. Ol sahat sekirdi Apkar xan töşəkindən da keldi badgerk utrusuna, necik Terininq (Tunacay B., 2010, s. 207-209).

Abqar xanın və ailə üzvlərinin məzarlığı. Şanlı Urfa (Türkiyə)

Hekayədən belə anlaşılır ki, Abqar xan, nəhayət ki, sağalır, ayağa qalxır və İsayə (ə) iman gətirir.

Dövrümüzədək alban, yəni qıpçaq-qarqar dilində yetişmiş “Barğanı Apkar xannınq Yerusəgməgə ulu cerüv bilə öc almağa cuhutlardan Krisdos üçün” (Abqar xanın yəhudilərdən İsa Məsihin (ə) qisasını almaq üçün qoşun ilə Qüdsə getməsi) adlı hekayədə də Abqar xandan söz açılır:

“Xaçan işitti Apkar xan ki, Krisdosnu cuhutlar xaçka keltirdilər da xaç üstünə öldürdülər, yazdı Apkar xan Dıperios xağa bitik: «Yügünməklik seninq xanlığınq, Tıperios xan! Xolarmen sendən ulu xoltxa bilə ki, barğaymen Yerusəgməgə da öcün alğaymen Krisdosnunq, aninq üçün ki, ne ki xılındılar Krisdos bilə dinsiz cuhutlar, aninq üçün ki ol manqa berdi tirlik da ol meni arıttı yaman tınsızlıxımdan».

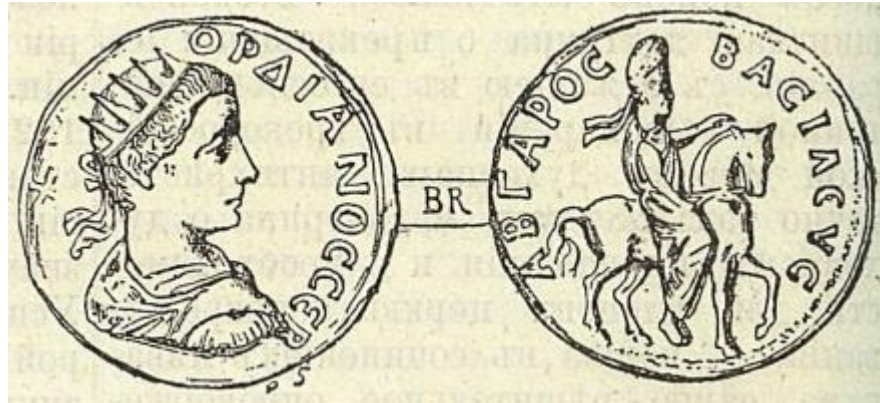
Berdi Apkar xağa Dıperios xan asrı ulu cerüv aninq xolu tibinə. Aldı bu çerüvnü, da bardı, da aldı Yerusəgməninq çövrəsin, da buyruş etti cerüvgə ki, bolmağay damahlanğaysız altın-ğakümüşkə, da ayamınça kesinqiz egər xartnı, egər igitni, egər oğlanı – barçasın xılıctan keçirinqiz, aninq üçün ki, klərmen

Krisdosnunq xanın izdäməgə ki, men küsənc xaldım anıñ aziz sürətindən. Tek ancax Tenqri boluştı, da aldılar Yerusəğemni, da barça cuhutlarını xılıctan keçirdilər, da xanları alay ketər edi mahalələrdə, necik bir axın suv. Ol sahat yarlıgıvuçı Krisdos yarlıgadı Apkar xanğa da köründü anqar da ayttı:

– Nek bulay ayovsuz xanlar tökiyirsən? Ne izdiyirsən?

Da Apkar bilməs edi ki, Krisdos bilə adam kibik küründü. Ayttı Apkar xan:

– Klərmen öc almağa Krisdosnunq ki, ol arzani dügül edi ölməgə, da cuhutları anı xaçka çıxardılar. Da benim suxlancım bar edi anı körməgə, da arzani dügül edim, anıñ üçün ki, yazıxlı edim.

Üzərində yunanca Abqar xanın adı yazılmış sikkə

Tek ayttı Krisdos:

– Ne etti sanqa ki, sen anqar inandıñq?

Ayttı Apkar xan:

– Men andamaluc edim, da ol meni pşşgel etti da köplərni benim bilə da kelmədi kensi, tek badgerkniñq sürətin yeberdi.

Ayttı Yisus:

– Tenqrini kim bolur körmə ki, sen aytıyirsən: «Tenqridir»,– da klərsən anı körməgə?

Ayttı Apkar xan:

– Yazıxsız bolsam edi, körər edim anı, evet ki körmədim.

Yoxesə anıñ yarlıgamaxın kördüm.

Ayttı Jisus:

– Bolğay ki, köz artından edi, tögül edi Tenqri Oğlu?

Ayttı Apkar xan:

– Men anı körmədim, yox. Evet ki sürətin yeberdi manqa.

Tenqriniñq sürəti edir, tögül edi adamniñq.

Ayttı Yisus:

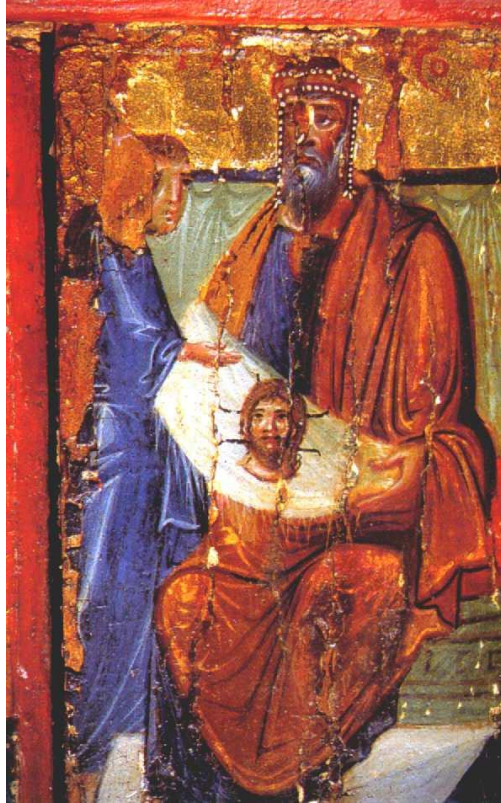
– Xaytar xılıcınıñqı xınıñq, dağın öldürmədi. Menmen Jisus ki, seninq bilə sözliyirmen.

Tüşti Apkar xan Krisdosnunq ayaxına da xoldu:

– Azğına tur benim bilə ki, seninq sürətinqni körüp mxitarel bolıyım.

Andan sonqra atlandı atka da bırıñqı tarttırdı ki, dağın xan tökməgəylər. Kördü Apkar xan Krisdosnu da canı-teni bilə, süvündü. Da Krisdos ol sahat kökkə ağındı.

Da ulu süvünlük bilə xayttı Apkar xan kendininq ulusuna, da ol ulusta asrı ulu süvünlük boldu. Da Apkar xan ermeni edi. Krisdosnunq toğuşundan burun, da barça krisdan xanlarından burun da bu Apkar xan inandı Krisdoska. Biy Tenqri, ari Apkar xanning da barça arilərinq parexosluxu bilə yarlığağaysen meğnel etkəngə, da yazğanlarğa, da sarnağanlarğa, da keçmişlər canına, ammen” (Tuncay, 2010, s. 211-212).

Abqar xanın həvari Faddeydən Həzrət İsanın (ə) əllə çəkilməmiş rəsmini təhvil alması. X əsrə aid ikona, Müqəddəs Yekaterina monastırı

Gördüyümüz kimi, bu hekayənin sonuncu abzasında da ad Abqar xanın erməni olduğu vurğulanır: “Da Apkar xan ermeni edi”.

Erməni və qırçaq dili? Bunu necə başa düşək?

Bu barədə fikirlərimizi II fəsilə ortaya qoyacağıq. Hələlik isə bildirək ki, Abqar xan haqqında məlumata erməni-hay tarixçisi Movses Xorenatsidə də rast gəlməkdəyik. Və orada da ondan məhz erməni kimi söhbət açılır. Movses Xorenatsinin II kitabının 30-33 – cü fəsilləri Abqar haqqındadır (Мовсес Хоренаци, 1990). Burada onun məktubları da yer almaqdadır. Lakin müqayisəli təhlil göstərir ki, albandilli (qırçaqdilli) mətnlərlə buradakı mətnlər fərqlidirlər, bir-birindən tərcümə deyillər, yəni orijinaldırlar.

Abqar xan haqda nələr məlumdur?

Şanlı Urfada aparılmış qazıntılar zamanı tapılmış bir Aşşur-arami yazısından belə aydın olur ki, elmi ədəbiyyatda adı V Abqar Ukkama kimi çəkülən bu şəxsin bütöv adı Məlik Abqar Ukkama Mannu olub. Buradakı “Ukkama” (Aşşur-arami dilində saitlər yazılmadığı üçün bəziləri bu kəlməni “kummax” // “kummux” kimi oxuyur) onun ləqəbidir və arami dilində “qara” anlamına gəldiyi ehtimal edilir.

Abqaroğulları xan (məlik // çar) soyundandır. Həzrət İsa (ə) və Tiberiy ilə yazışmaları ilə məşhur olan Abqar xanın iki dəfə, e.ə. 4- b.e. 7 və b.e. 13-50 – ci illərdə taxta çıxdığı, paytaxtı Edessa (Urfa) olan Osroena-Kummax (Osorena-Kumaqena) hökmdarı olduğu məlumdur.

Abqar xanın Aşşur-arami dilində yazılmış adındakı yanlış olaraq “Ukamma” kimi oxunan “Kummax” kəlməsi onun yunanların “Osroena” və ya “Kumaqena”, Aşşur-aramilərin isə “Kummax” və ya “Bet-Osroyo” adlandırdıqları ölkənin hökmdarı olduğuna işarədir. Adın sonundakı “Mannu” isə Abqar xanın III Manunun (e.ə. 23-4) oğlu olduğunu göstərməkdədir.

K. Rijkov özünün “Bütün dünya monarxları. Qədim Şərq” adlı kitabında (Рыжков К., 2001) Kummax (Osroena) ölkəsinin hökmdarlarının siyahısını təqdim edir ki, bu siyahıdan V Abqarın III Manudan sonra taxta çıxdığını görməkdəyik. Həmin siyahı budur:

Arı (e.ə. 132-127)

Abdu bar Mazur (e.ə. 127-120)

Fardxşat bar Cebar (e.ə. 120-115)

I Bakru (e.ə. 115-112)

II Bakru (e.ə. 112-92)

I Manu (e.ə. 94)

I Abqar (e.ə. 94-68)

II Abqar (e.ə. 68-52)

II Manu (e.ə. 52-34)

Pakor (e.ə. 34-29)

III Abqar (e.ə. 29-26)

IV Abqar (e.ə. 26-23)

Manu III (e.ə. 23-4)

V Abqar (e.ə. 4- b.e. 7 və b.e. 13-50)...

Sülalə XI Abqara (242-244) qədər davam etmişdir.

Siyahıdan da görüldüyü kimi, V Abqar xan III Manunun oğlu olub ki, Şanlı Urfadan tapılan yazı da bunu təsdiq edir. Lakin Movses Xorenatsi onun Arşaklar (Arsaklar) sülaləsindən olan Arşamın oğlu olduğunu yazmaqdadır ki, tarix elmi bu versiyanı qəbul etmir və Xorenatsinin səhvə yol verdiyi hesab edilir. Şanlı Urfadan tapılan yazının Aşşur-arami dilində olmasını əldə əsas tutan bir çox alim Abqar xanın Aşşurlu (arami) olduğunu yazmaqdadırlar. Əgər bu fikir doğrudursa, “erməni” adının aramilərin adından törədiyini və bu iki adın sinonim olduğunu söyləyə bilərik.

II FƏSİL

ARAMİLƏR, ERMƏNİ-HAYLAR VƏ ERMƏNİ-QIPÇAQLAR

Bu gün sayları 3 milyon civarında olan və daha çox “suryanilər” adı altında tanınan aramilərin (Syrian Catholic, continued...; Syrian Orthodox Church) adına ilk dəfə e.ə. III minillikdən (Kaufmann S. A., 1974) rast gəlinməkdədir. Bibliya ənənəsinə görə, aramilər Həzrət Nuhun (ə) oğlu Samın övladlarından olan Aramın

nəslindəndirlər (**Müqəddəs Kitab, Yaradılış, X, 22**) və adlarını da həmin Aramdan almışlar. Yəni “arami” etnonimi “Aramoğulları” anlamına gəlir.

Maraqlıdır ki, erməni-haylar da öz soylarını məhz həmin Arama bağlayır. Məvses Xorenatsiyə istinad edən ermənilər, Bibliya ənənəsinin əksinə olaraq, onu öz ulu babaları hesab etdikləri və Yafəsin soyundan olan Toqarmanın nəslindən olduğunu söylədikləri Haykın soyundan hesab edirlər. Onların özlərini “hay” adlandırmasının səbəbi kimi Haykı (**Абаза В. А., 1888**), “erməni” adlandırılmaqlarının səbəbi kimi Aramı göstərir və qeyd edirlər ki, Aramın nəslindən olanlar müxtəlif xalqlar tərəfindən, müxtəlif dövrlərdə “arm”, “arame”, “arim”, “armi”, “aramen”, “arman”, “erməni” adlandırılmışlar (**Арутюнян Б., 1998, s. 90**).

MS 577
Syriac Sertâ book script. Mt. Sinai, Egypt, ca. 11th c.

XI əsrə aid arami yazısı (Misir)

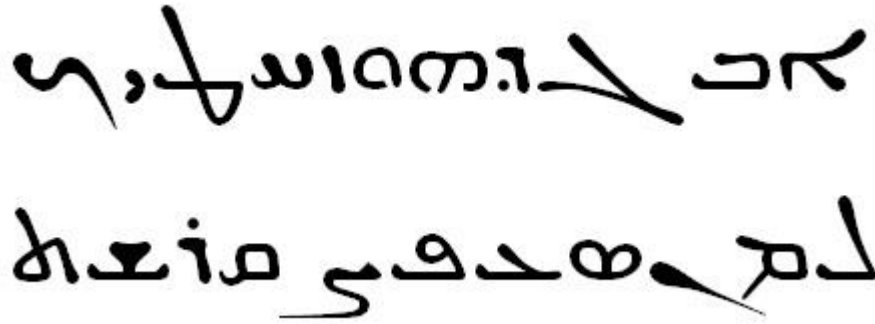
İşin ən maraqlı tərəfi budur ki, yuxarıda adı çəkilən “arm”, “arme”, “arime”, “armi”, “aramen”, “arman”, “erməni” etnonimlərin hamısı tarixən Samın nəslindən olan və sami dillərindən birində danışan aramilərə şamilən işlənmişdir (**Cassin E. Bottero J. Vercouter J., 1966; Kaufmann S. A., 1974; Tadmor H., 1982; Glenn M. Schwartz., 1989; Lipinski E., 2000**). Əldə olan məlumatlara görə, Həzrət İsa (ə) da arami dilində danışmışdır (**Syrian Orthodox Church**).

F. Ağasıoğlu Y. Vinoqradov və digər müəlliflərə istinadən yazır ki, elmi ədəbiyyatda “ermən” adı ilə əlaqəsi olan adlar kimi verilən “Arman”, “Arme” toponimləri və “aramey” etnonimi üzərində xüsusi dayanmağa ehtiyac var. “Çünki əksər alimlər «erməni» adının mənşəyindən danışarkən həmin sözlərə istinad edirlər” (**Виноградов Ю. Г., 1989, s. 253; Капанцяң Гр., 1947; Меликишвили**

Г., 1954; Дьяконов И. М., 1985; Саркисян Д.Н., 1989; Ağasıoğlu F., 2014, s. 91).

Samidilli (Гафаров А. Э., 2019) aramilərdən (suryanilərdən) fərqli olaraq, erməni-hay dili hind-Avropa dillərinin xüsusi bir budağını təşkil edir (Брук С. И., Иванов В. В., 1978). Bəs, necə olmuşdur ki, erməni-haylar aramilərin də qədim tarixinə sahib çıxmışlar? Movses Xorenatsi nədən erməni-hayların şəcərəsinə aramilərin şəcərəsini əlavə etməyə ehtiyac hiss etmişdir?

Bu sualın cavabını yalnız və yalnız erməni-hayların genetik yapısını öyrənməklə cavab vermək olar. Daha doğrusu bu sualın cavabı erməni-hayların genetik yapısında gizlənməkdədir. Onların genetik yapısı başqa bir suala da cavab tapmamıza yardımçı ola bilər. Söhbət bu xalqın öz şəcərəsini türklərin ulu babası hesab edilən Nuh oğlu Yafəsə bağlamasından gedir. Yəni erməni haylar öz şəcərələrini bir yandan Yafəsə və onun soyundan olan Toqarmaya, o biri yandan da Hayka və Arama bağlayırlar.

Arami əlifbası

Maraqlıdır ki, türklərin də əfsanələrində Nuh oğlu Yafəsə və onun soyundan olan Toqarmaya (Türkə) geniş yer verilir və onlar türklərin əcdadı kimi təqdim edilir. Həmin əfsanələrə əsasən, türklərdə xaqanlıq institutunun təsis və dövlətçilik tarixinin başlanğıcı Nuh tufanından sonraya təsadüf edir və bilavasitə Nuh əleyhissələmin adı ilə bağlanır. Azərbaycanın və ümumiyyətlə türklərin ilk xaqanı kimi isə Həzrət Nuhun oğlu, samilərin Yafəs, türklərin isə Olcay (və ya Bulca, Abulca) adı ilə tanıdıqları şəxsin adı çəkilir.

VIII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Musa Kağankatlı özünün “Alban tarixi” kitabında Yafəsin soyu və bu soyun hakimiyyəti altında olan torpaqlar barədə çox maraqlı və qiymətli məlumatlar verməkdədir: “Qardaşlar Nuhun təkidi ilə bir-birini qarət etməyəcəkləri barədə and içdikdən sonra Nuhun Yafəsə təyin etdiyi sahə şimalda Midiyadan Qadriona qədər uzanıb, Midiyanı Babilədən ayıran Dəclə çayının aşağı axarına çatırdı” (Kalankaytuklu, 1993, s. 14).

Bu məlumatdan görüldüyü kimi, VIII əsr tarixçisi, Yafəsə verilən torpaqlardan söz açarkən, Midiyanın adını çəkir. Midiya isə eramızdan əvvəl VII – V əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətin adıdır. Müəllif bununla sadəcə sözügedən əraziyə işarə etmişdir. O, kitabının “Yafəs və Arandan başlayaraq III Vaçaqana qədər Albaniyada hakim olan hökmdarların siyahısı” adlı VII fəslində Yafəsi Albaniyanın, yəni Azərbaycanın ilk xaqanı kimi təqdim edir,

ondan hökmdar kimi söz açır. Kitabının II fəslində, Yafəsin soyundan və bu soyun hakim olduğu ölkələrdən danışarkən, Musa Kağankatlı yenə də Azərbaycanı birinci sırada göstərir və ilk iki yerə Atropatena və Albaniyanı, yəni Azərbaycanın cənub və şimalını yerləşdirir.

Ümumiyyətlə, bu ardıcılıq eyni mövzuya toxunmuş əksər xristian müəlliflərin əsərlərində də müşühisə edilir. Bu baxımdan IV əsr tarixçisi Pamfilanın oğlu Yevseyiyn yazdıqları da maraq doğurur:

“...Bunlar isə Nuhun üçüncü oğlu Yafəsin soyundan olan xalqlardır. Midiyadan Speriya, okeandan Akvelona qədər onlar belə düzülüşlər; midiyalılar, albanlar, qarqarlar., sarmatlar., meotlar, iskitlər, tavriyalılar., bastaranlar...

Yerləşdikləri ölkələr isə bunlardır; Midiya, Albaniya, Meotiya, Sarmatiya, Taorvaniya, İskitlər ölkəsi...” (Алиев., 1987, с. 100).

Bənzər fikrə Portlu İppolitdə də rast gəlirik. O da Yafəs oğullarından söz açaraq onların torpaqlarını sıralayarkən Midiya və Albaniyanın adını ilk sırada çəkir (Алиев., 1987, с. 96). Lakin bütün bu müəlliflər həmin sıraya Armeniyanın da adını coğrafi məkan kimi daxil edirlər.

XIX əsrin görkəmli Azərbaycan tarixçisi və maarifçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanovun yazdığına görə, Yafəs türklərin ilk hökmdarı olmuşdur. O, XIII – XIV əsrlər müəllifi Həmdullah Müstövhi Qəzvinin “Tarixi-Qozide” və XV əsr müəllifi Xondəmirin “Xülasətül-Əxbar” əsərlərinə istinad edərək, Yafəsin oğulları barədə ətraflı məlumat vermiş, onun birinci oğlunun adının Türk olduğunu qeyd etmişdir (Bakıxanov, 1951, s. 31).

Yafəsin şahlığının mərkəzi kimi Azərbaycan ərazisini göstərən xristian tarixçilərdən fərqli olaraq, müsəlman tarixçilər bu mərkəz kimi “Şərq ölkələri və Türküstanın” adını qeyd etməkdədirlər. Bu baxımdan XIV əsrin böyük Azərbaycan tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin və onun məşhur “Cami ət-Təvarix” əsəri də istisna deyildir: “Türk tarixçiləri və yüyrək dilli salnaməçilər bildirirlər ki, Nuh əleyhissəlam, – Allah ona rəhmət eləsin, – yer üzünün adamlar yaşayan hissəsini oğlanları arasında böləndə şərq ölkələrini, Türküstanı və ona yaxın yurdlarla birlikdə böyük oğlu Yafəsə verdi. Yafəs türklərin təbirincə Olcay xan ləqəbini aldı. O, səhrada yaşayırdı. Olcay xanın yaylağı və qışlağı Türküstan torpaqlarında idi: Yaz aylarını o, İncə şəhərinin yaxınlığında olan Ortaq və Kurtaqda keçirir, qışlayanda isə yenə o tərəflərdə – Qaraqorum adı altında məşhur olan Qaraqumdakı Borsuk adlanan yerdə olurdu. Həmin yerdə iki şəhər vardı: Biri Talas, o biri Karı Sayram və bu sonuncu şəhərin qırx böyük qızıl qapısı vardı. İndi orada müsəlman türklər yaşayır, həmin yer Kunçi mülklərinin yaxınlığındadır və Kaydudan asılıdır... Olcay xanın paytaxtı da burada yerləşirdi” (Rəşidəddin, 1992, s. 10).

Türklərin mənşəyinin Nuhun oğlu Yafəsə bağlanması fikrində bütün yəhudu, xristian və müsəlman mənbələri yekdildirlər. Bu baxımdan türkologiyanın atası hesab edilən Kaşğarlı Mahmudun söylədikləri də maraqlıdır: “Türklər əslində iyirmi boydur. Onların hamısının soyu əleyhissəlam Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsə, Yafəsin oğlu Türkə qədər uzanır”

Olçay xanın, yəni Nuh oğlu Yafəsin xaqanlığının mərkəzi barədə xristian və müsəlman tarixçilərinin verdikləri məlumatlar ilk baxışdan bir-birindən fərqli görünsə də, birincilərin daha düzgün məlumat verdiklərini söyləyə bilərik. Əslində müsəlman tarixçilərin söylədikləri sələflərinin söylədiklərini inkar etmir. Məsələ burasındadır ki, xristian mənbələrində, o cümlədən “Albaniya tarixi” kitabında Azərbaycanın şimalı, yəni Albaniya həm də “Şərqi ölkəsi” adlandırılır (Kalankatuklu, 1993, s. 17-19) Fəzlullah Rəşiddin də “Şərqi ölkələri” ifadəsini işlədir. “Türküstan” ifadəsinə gəlincə, bu ifadə müəyyən dövrdə Azərbaycanı da əhatə etmişdir və bunun ən gözəl sübutu “Kitabi – Dədə Qorqud”dur. Bu əsərdə Həm Qazan xan, həm də Bayandır xan “Türküstanın dirəyi” adlandırılırlar. Bu fikri başqa bir Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl – Tehrani əl – İsfahaninin “Kitabi – Diyarbəkriyyə” əsəri də təsdiqləyir (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 20). Həm yazılı mənbələr, həm də mövcud arxeoloji və yerüstü abidələr bir-birini heyrətamiz şəkildə tamamlayaraq, Yafəsin (Olçayın) atası Həzrət Nuhun yaşayış yeri kimi Azərbaycan ərazisinə işarə etməkdədir. Deyilənlərin ən əsas və təkzibedilməz sübutu Həzrət Nuh əleyhissəlamın məzarının Azərbaycanda, daha dəqiq desək, Naxçıvanda olmasıdır (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 190).

Mahmud Kaşğarlı da Azərbaycanı Türküstan, başqa sözlə, Turan sınırları içərisində göstərmişdir. Bu barədə Zəki Vəlidü Toğan belə yazmışdır: ““Oğuz” dastanının əsas təməlini təşkil edən “Şu” və Tonqa Alp” rəvayətlərində, İran hökmdarları ilə hərbi edikləri anlaşılan xaqanların mərkəzi Çu hövzəsində Balasağun və şərqi Türküstandakı Kaşğar şəhərləridir. Ancaq Azərbaycanın şimaldakı Şabran ilə cənubdakı Qəzvin şəhərləri də bu Tonqa Alpin (Əfrasiyabın) şəhərləri olaraq göstərilməkdədir” (Tuncay B., 2013a, s. 51; Oğuz, Tuncay, 2009, s. 190).

Musa Kaşankatlı “Albaniya tarixi” kitabının “Yafəs və Arandan başlayaraq III Vaçaqana qədər Albaniyada hakim olan hökmdarların siyahısı” adlı VIII fəslində Yafəsdən başlayan və övladları tərəfindən davam etdirilən şahlığın nümayəndələrini sadalayarkən 4-cü sırada Toqarmanın (Türkün) adını çəkir: “Yafəs, Homer (Kimer), Tiras, Toqarma (Türk)...” (Kalankatuklu, 1993, s. 19).

Maraqlıdır ki, yəhudi dinini qəbul etmiş Xəzər xaqanı İosif Bizans imperatoruna yazdığı məşhur məktubunda xəzərlərin Toqarmanın (Türkün) 10 oğlundan biri olan Xəzərin nəslindən olduqlarını qeyd etməkdə, Toqarmanın oğullarının adlarını belə sıralamaqdadır: Uyğur, Turis, Oğuz, Bizal, Tırna, Xəzər, Yanur, Bulqar, Savir (Плетнева, 1976, c. 7).

Beləliklə Moisey Xorenatsinin aramilərin, yəni samilərin və türklərin şəcərə əfsanələrini calaqla edərək, erməni-haylara yeni bir əfsanəvi şəcərə yaratdığının şahidiyik. Bu ehtiyac nədən qaynaqlanmışdır?

Bu suala tam və dəqiq cavabı genetik təhlillərin nəticələri verməkdədir ki, bu məsələyə növbəti fəsildə toxunacağıq.

Erməni və dünya tarixçilərinin bir çoxu Movses Xorenatsinin uydurduğu şəcərənaməni tənqid etmişlər. Məsələn, Haykazyanın yazdığına görə, ilkin erməni sülaləsi tarixi şəxsiyyətlərdən yox, uydurulmuş nağıllardan götürülən personajlardan ibarətdir. “Movses Xorenatsinin özü beşinci yüzilliyin tarixçisi deyil, o, yeddinci yüzillikdə yaşayan saxtakar-tarixçidir” (Армянская история,

1919; İmanov K., 2013). Qevork Aslanyan isə Movses Xorenatsinin öz hekayələrini Suriya nağıllarından götürdüyünü, yaxud Ermənistanda dolaşan hürüfilərdən eşitdiyini və onları ustalıqla öz əsərlərində göstərdiyini qeyd etməkdədir: “Özü Suriya və İranın tarixi mənbələrindən istifadə etmişdir. O, Yasenxen yəhudilərinin döyüşlərindən bəhs edən parçaları, Eyzeben kilsəsinin tarixini Malalesdən götürmüş və özünü küləşdirmişdir... Movses Xorenski haqqında danışarkən, onun Assuriya mənbələrindən götürdüyü bir-iki addan savayı bir şeyi yoxdur ki, bu hökmdarları təsdiq etsin. Bu tarix Əhdi-ətiq rəvayətləri əsasında və ümumiyyətlə, ermənilərin yaşamadığı Araz və Fərat bölgəsində tərtib edilmişdir” (Aslan G., 1909; İmanov K., 2013).

K. İmanov özünün “Erməni (yad)el(li) nağılları” adlı çox dəyərli əsərində bəzi tarixçilərindən sözügedən mövzu ilə bağlı aşağıdakı sitatları təqdim etməkdədir:

“Basmacyan: “Ermənistanın və ermənilərin tarixi və yaranışı çox qaranlıqdır. Bu ərazi ta qədim zamanlardan Pamir düzənliyindən gələn, İndiquş emiqrantları tərəfindən tutulmuşdur. Ermənilərin romalılar, yunanlar, iranlılar və bütün millətlər kimi mifik qəhrəmanları mövcuddur. Milli tarixçilər təfsilatı, aşkar mənbələrə malik olmadıqları üçün onların yerini nağıllardakı personajlar tutmuşdur” («Новая история армян», Париж, 1917).

Tomayan: “Roma tarixçiləri Movses Xorenski və digər erməni tarixçilərindən fərqli olaraq, tamamilə başqa yol və ermənilər üçün başqa hökmdarlar seçmişlər. Bu hadisələrin baş verdiyi dövrdə yaşayan, eləcə də iştirakçıları olan Roma tarixçilərinin böyük bir hissəsi həqiqəti yazdıqlarına şübhə etmirlər. Elə olduqda onların əsərlərini bizim milli tarixçilərin uydurmaları ilə necə müqayisə edək? Elə sualın mahiyyəti də bundan ibarətdir! Əks hadisələr uydurmaq üçün Çamçyan, Qaraqaşyan və başqa tarixçilər xeyli çalışmışlar, ancaq bu cəhdlər də uzunömürlü olmamışdır” (“İstoriya vostoçnoqo voprosa”, London, 1905).

T.Vetter: “Movsesin əsərləri itmiş, onlar tam və orijinal şəkildə gəlib bizim əlimizə çatmamışdır. Haqqında danışılan əsərlərin ona aid olduğu müəyyən edilməmişdir. O, bunu bizə V əsrdə yazılmış tarix kimi təqdim edir. M.Xorenasi öz tarixini bölgədəki nağılları və xalq rəvayətlərini Korhten (indiki Akulis) adı altında toplayaraq yazmışdır. Onun birinci və ikinci kitabı xalq nağılları əsasında yazılmışdır. O, mifik personajları tarixdə mövcud olan hökmdarlar kimi göstərmiş, aldığı məlumatları istədiyi və düşündüyü kimi təhrif etmişdir. İranla bağlı “Dəhhaq” və “Ərdəşir” qəhrəmanlıq eposlarını, Yeskani və Sasanilər haqqında məlumatı İran tarixçilərindən götürmüşdür” (“Erməni əsərləri”, Vyana, 1895, erməni dilinə tərcümə V.Daşyanındır).

De Morqan: “Biz bu ölkənin [erməni] tarixçilərinin necə işlədiklərinin şahidiyik, dindar şəxslərin hamısı öz millətlərinin köklərini Müqəddəs əhdi-ətiq ənənələri ilə bağlayır və hayk soyunu özlərinə yaxınlaşdırmaq üçün onlar rəvayətləri və mənbələri necə qarışdırırlar”.

Bu vəziyyət nəinki tarixi hadisələrə, eləcə də hökmdarların ailələrinə də aiddir («Осудительная армянская история», Тифлис, 1895).

Yetiene Küatremere: “Mar Abbasın Nineviya arxivlərində axtarılması Movses Xorenskinin uydurmalarıdır. Erməni tarixçisinin danışdıqlarının hamısı bir

fantaziyanın xarakterini ifadə edir. Movses Xorenatsi və bütün buna bənzər erməni tarixçiləri bu hekayələri ona görə qəbul etmişlər ki, onlarda Şərqi xalqlarının məğrurluğuna layiq çalınır” (“İstoriya vostoçnoço voprosta”, London 1905).

Burada Tasitinin çox əhəmiyyətli bir xəbərdarlığını xatırlatmaq istədim: “Nəyinsə yaddaşdan silinməsi xalqın öz əlində deyil”. O, uydurulmuş deyil, yaşanılmış hadisələrlə formalaşan yaddaşı nəzərdə tutur. Ona görə sonda biz Oksforddan olan tədqiqatçı D. Louetalın məşhur sözlərini veririk: “Tam əyləncə üzrsüz kimi görünə bilər, xüsusən, yalançı kollektiv yaddaşın sindromunu təyin edən yalan xatirələrdən, uydurmalarından söhbət gəndə, ola bilsin, nəyi isə yaddaşda saxlamağı məcbur etmək daha pisdir” (D.Louetal, Oksford, Mejd. İzd., anq.).

Bunların səbəbi isə erməni tarixçisi Qevorq Aslanın “diaqnozunda” göstərilmişdir: Ermənilərdə dövlətçilik olmamışdır. Onlar vətən hissi və siyasi əlaqələrlə bağlı deyillər. Erməni vətənpərvərliyi yalnız yaşadıkları yerlə bağlıdır” (“Armeniya i armyane”, 1914).

Yaxud O. Tumanyanın sözlərini xatırlayaq: “Bizim bədbəxt tayfamız heç vaxt siyasi cəhətdən müstəqil olmamışdır” (İmanov K., 2013, s. 129-231).

Burada “arme”, “arm”, erməni (ərmən) etnoniminə F. Ağasıoğlunun yanaşması üzərində də xüsusi durmağa ehtiyac yaranır. 1920-ci ilə qədərki tarixdən yazanların “Armeniya” və “Hayastan” xoronimlərini sinonim adlar kimi işlətməsini böyük qəbahət kimi dəyərləndirən F. Ağasıoğlunun yazdığına görə, bunlar ayrı-ayrı coğrafi anlam tutumu ilə müxtəlif çağlarda yaranmış və deyilən tarixə qədər ayrı-ayrı bölgələrin adı kimi işlənmişdir. “Hər iki ad etnotoponimdir, lakin biri qədim türk etnonimi olan “ərmən” boyadı ilə, o birisi isə hindavropa dilli boylardan olan hayların adı ilə bağlı ortaya çıxmışdır” (Ağasıoğlu F., 2014, s. 88).

Mövzu ilə bağlı F. Ağasıoğlu yazır ki, “Arman” və “Armi” yeradları m.ö. III minillikdən üzübəri işlənmişdir. ““Arman” toponiminə akad çarı Naram-Suen (2236-2200) və onun babası Ulu Sarqona aid yazıda rast gəlmək olur:

- 1) SAG.GİŞ.RA Ar-ma-nim ki u Eb-la ki
- 2) Ar-ma-namki u Eb-la ki

Buradakı «Arman və Ebla» ölkələrindən birinin (Ebla) harada yerləşməsi məlum olsa da, digəri barədə konkret bəlgə yoxdur, ona görə də, yeni tapılan yazılarda adı keçən Arme toponimini həmin Arman ilə eyniləşdirən tədqiqatçılar vardır. Məncə, bunlar eyni regionda yerləşsə də, ayrı-ayrı yer adlarıdır. Belə ki, İtaliya arxeoloqları quzey-batı Suriyada Hələbdən güneydə qədim Ebla şəhər-dövlətinin arxivlərini tapdılar və sumer-akad yazı sistemi ilə indiyəcən bəlli olmayan bir sami dialektində yazılmış bu gil lövhələrdə (tabletlərdə) çoxlu yer adları üzə çıxdı ki, bunların da xeyli hissəsi o dövr üçün məlum sumer, elam, sami, hurri və hindavropa dillərindən heç birinə aid deyil. Bu toponimlərdən biri də bəzi mətnlərdə təkrar olunan “Arme” adıdır” (Ağasıoğlu F., 2014, s. 91-92).

Alimin sözlərinə görə, Burada adı keçən “Arme” toponimi İkiçayarasının yuxarı axarındakı bölgənin adı olduğundan onu arameylərlə bağlamaq düzgün deyil, çünki arameylər həm bu adın işləndiyi tarixdən min il sonra həmin ərazilərə gəlmişlər, həm də “Arme” toponimi arameylərin yox, subar-hurri boylarının məskunlaşdığı bölgənin adı kimi işlənmişdir (Ağasıoğlu F., 2014, s. 92).

F. Ağasıoğlu daha sonra qeyd edir ki, Subar (mitan) boylarından bir tirənin adı olan “ermən” etnonimi təkcə qədim Anadolu və Azərbaycanda deyil, Qazax elindəki “Erimen” dağlarına qədər yayılmışdır. “Ermən soylarından Güney Azərbaycan üzərindən Doğu tərəfə gedənlər olduğu kimi, Azərbaycanın quzeyindən də Qafqaz dağlarının o tərəfinə keçənlər olmuşdur. Azərbaycandan quzeyə Dar-Yol, Dəmir-Qapı keçidləri belə bəlgələrin izini Osetiyada “Erman” toponimində və Samur deltasında qədim “Armen-kala” adlı kiçik bir qalanın adında saxlayır. Bura qədər deyilənlərə bunu əlavə edək ki, I Dara Bisutunda həkk etdiriyi üçdilliy yazıda Arminiyyə və Urartu ölkəadları sinonim işlənir. Həmin yazıda Babilədə üsyana başçılıq edən ermənin adı da Araka (Uraka) şəklində verilmişdir, bu da 1640-da gəlib kumuq bölgələrinə yerləşən noqayların xanı Uraka ilə adaşdır. Nəhayət, bugün də mitan və ermən (ermin) boylarının türk xalqları içində olması faktı qədim ermən xalqının mənşəyini açıq göstərir. Ona görə də, N. Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərində yaylağı Ermən dağları olan Şirini hay «ermən» qızı kimi təqdim edənlərə məsləhət görərdik ki, gerçək durumu Məhinbanunun «biz Əfrasiyab soyundanıq» deməsində və həmin poemada Şirinin özünü «türk qızı» adlandırmasında axtarsınlar”.

Alim qeyd edir ki, Aran, alban, ağvan boylarına nisbətən ermən boyadı üzərində belə geniş dayanmağın əsl səbəbi budur ki, tarixi etnologiyadan xəbəri olmayanlar “ermən” və “hay” adlarını sinonim işlədib, bu adlardan yaranan Ermən və Hayastan xoronimlərini bərabər tutmaqla Azərbaycanın qədim tarixini baş-ayaq salır. Beləliklə, bura qədər deyilənlər “ermən” adının qədim çağlarda türk dili modeli ilə türk boyadı kimi yarandığını, Anadoludan Baykal gölünə qədər, Urmu gölündən Azaq dənizinə qədər müxtəlif bölgələrdə ermən boylarının türk toplumu, özəlliklə mitanlar içində göründüyünü, bu boyların yayıldığı ərazilərdə Ermən//Arman etnotoponiminin ortaya çıxdığını aydın əks etdirir. III minildən üzübəri türk etnosu içində davam edən bu gələniyin “Ermən” (Ermənistan) xoronimində istisna təşkil etməsi tarixin deyil, tarixçilərin «xidməti» olub, gerçək duruma tərs gəlir (Ağasıoğlu F., 2014, s. 95-96).

Firudin bəyin sözlərinə qüvvət olaraq bildirək ki, ermən-hayların bütün dünyaya ermən-hay aşığı kimi tanıtməyə çalışdıqları alban aşığı Sayat Nova Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı bir şerində özünün türk olduğunu bildirməkdədir:

“Vəslinə eylədi ərək Sayat Nova,
Məcnuna görk Sayat Nova,
Aşığı Sayat Nova,
Türk Sayat Nova”.

Eyni halla başqa bir alban aşığı Aşığı Qriqor Yayxanyanın bir bayatısında da rastlaşmaqdaıq:

"Əzizinəm qurd mənəm,
Yad deyiləm, Türk mənəm.
Nə olsun ki, Qırqoram,
Mən də bir turkmənəm".

Maraqlıdır ki, Sayat Nova erməni-hay dilində qələmə aldığı başqa bir şerində özünü “Mən inancına görə erməni Sayat Nova” kimi təqdim edir və erməni, yəni monofizit xristian olduğunu altını cızır.

Bu fakt, eləcə də yaylağı Ermən dağları olan Şirinin Əfrasiyab soyundan, yəni türksoylu olması faktı erməni-haylarla, erməni-türkləri və ya daha dəqiq desək, erməni-qıpçaqları fərqləndirməyi, bu halda iki fərqli etnosdan danışmağı zəruri etsə də, qədim mixi yazılarda “m.ö. III minillikdən üzübəri işlənməkdə olan “Arman” və “Armi” yeradlarının məhz erməni-qıpçaqlara (erməni-türklərə) aid olduğunu söyləmək üçün əldə heç bir tutarlı dəlil-sübut yoxdur. Bu fərziyyə yalnız o zaman sübut edilə bilər ki, həmin dövrlərə aid türkcə hansısa yazı nümunəsi tapılırdı və həmin mətnlərdə yazı müəllifləri özünü “arman”, “armi”, “arme” və ya erməni adlandırmış olardı. Eyni sözlər erməni-haylar üçün də keçərlidir.

Əlimizdə olan ən əski erməni-qıpçaq, daha dəqiq desək, alban mətni IX əsrə aiddir. Söhbət ərəblər tərəfindən vaxtilə babası Səhl ibn Sumbata hədiyyə edilmiş torpaqların bir qisminə (Zəngəzur və Xaçındakı geniş ərazilər) özünü Arrannın, yəni Albaniyanın məliyi elan etmiş və dərhal da hakimiyyəti altında olan torpaqlarda xristian albanlar üçün məktəblər açdırmış və özü də həmin məktəblərdə uşaqlara tədris edilmək üçün alban dilinin qrammatikasına aid bir kitab da yazmış olan (Гукасян, 1978, s. 25-26) Qırqori Hammamın Trakiyalı Dionisinin “Qrammatika”sına bənzər şəkildə (Геюшев, 1984, s. 168; Сумбатзаде А., 1990, s. 68), yəni Aristotel və Platon ruhunda, daha dəqiq desək, qrammatika, ilahiyyat, fəlsəfə və təbiətşünaslıq biliklərini özündə əks etdirən lakonik sual-cavab formasında (Гаркавец А., 2002, s. 304) qələmə aldığı əsərdən gedir.

Aramilərin əcdadları hesab edilən və fərqli qaynaqlarda “arman”, “armi”, “arme” kimi yad edilən xalqdan və ya xalqlardan söz açan mixi yazılarda qıpçaqların (kumanların) və başqa bir Türk boyu olan subarların (subir, savir, suvar, sabir) adlarına da aramilərdən fərqli boyların adları kimi, özü də təqribən eyni ərazilərin sakinləri kimi rast gəlinməkdədir. Görünür, elə bu səbəbdən F. Ağasıoğlu “ermən” etnonimini subar boylarından bir tirənin adı olduğu fikrinə gəlmişdir. Fəqət bunu bu gün tam əminliklə demək üçün əldə heç bir ciddi əsas yoxdur.

Qeyd edək ki, Aşşur mənbələri (e.ə. XIII-XII əsrlər) qıpçaq-kumanlardan Ön Asiya və Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan ərazisinin ən qədim sakinlərindən biri kimi söz açmaqdadır.

Aşşurlara aid mixi yazılarda (e.ə.XIII-XII) “kumen” (kuman) etnonimi ilə yanaşı “ku” tayfasının da adı çəkilməkdədir (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83). “Ku” etnonimi ilə bağlı hesab edilir ki, bu, türk (prototürk) tayfalarından birinin adı olmuş və bu ad qədim türklər arasında geniş yayılmış qu quşu (qaz) totemi ilə əlaqədardır (Гумилев, 2002, s. 26-27).

Aşşur çarlarından Tukulti-Ninurta (e.ə. XIII əsr), I Tiqlatpalasar (e.ə. 1115-1077-ci illər), II Adedneari (e.ə. 911-890-cu illər), Sinnaxerib (e.ə. (705-681-ci illər) və başqalarının kitabələrində aşşurların kumanlarla apardıqları çoxsaylı savaqları barədə məlumatlar məlumatlar bulunmaqdadır (Дьяконов, 1951, №№. 10, 14, 20, 21).

Məsələn, I Tiqlapalsarın (e.ə. 1115-1077) kitabəsində aşağıdakı məlumatla rastlaşırıq: “(V,73)Kumanların ordusu gerçəkdən Musru ölkəsinin köməyinə çıxdı... (V.82) Bu zaman Musru ölkəsinə köməyə çıxmağı qət etmiş kumanların hamısı savaşı baş tutması və mənə qarşı durmaq üçün özlərinin bütün bölgələrini səfərbər etdilər... (VI.22) ...Kumanların mənim güclü döyüş təzyiqimdən qorxuya düşən şahları ayaqlarımı qucaqladı...” (Дьяконов, 1951, s. 10).

Subarlara gəlincə, F. Ağasıoğlu haqlı olaraq yazır ki, ən qədim subarlar haqqındakı məlumatlara görə, onlar e. ə. IV-II minilliklərdə İkiçayarası adlanan ərazilərdə, Fəratla Dəclə arasında yaşayırmışlar. “İkiçayarasına gələn samilər Akkad şəhəri ətrafında güclənib subarları daha yuxarıya sıxışdırdılar. Akkadlı Sarqonun (e. ə. XXIV əsr) yuxarı subar bölgələrinə hücum etməsi barədə yazılar qalmışdır. Sarqonun yaratdığı sami Akkad dövləti Şumer ölkəsinə də ələ keçirmişdi... E. ə. II minilliyin əvvəllərində subar torpaqlarına assurların (aşşurların) ekspansiyası gücləndi. Bu vaxt İkiçayarasının yuxarı bölgələrinə sıxışdırılan subarlar quzey-dogudan da yeni hurri axınları ilə qarşılaşdı. Beləliklə, aşağıdan sami asur tayfalarının, yuxarıdan qafqazdilli huri tayfalarının arasında qalan subarlar üç qola ayrıldı: batı, orta və doğu qollar. Batı subar boyları 38-ci parallel boyunca batıya çəkilib digər xalqların içində əridi, həmin parallel boyunca doğuya çəkilənlər Urmu hövzəsində yerləşdi, daha sonra xeyli hissəsi Sibir və Türkünstan tərəflərə miqrasiya etdi” (Ağasıoğlu F., 2005, s. 155-156).

Alimlərin yazdığına görə «subar» (Subur, Subartu) adının e.ə. təqribən 2200-cü illərdə Dəclə ilə Balıx çayları arasında qalan bütün Messopatamiyada işlədilməsi, sonrakı dövrlərdə huri dilin «Subar dili» kimi adlandırılması, e.ə. II minillikdə adları «Subartu» olan erkən dövrlər hurilərinin gerçəkdə Quzey Messopatamiyada yaşadığının ortaya qoyulması, hurilərin subarlarla eyniləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq nə ədəbi, nə də etnik anlamda bu eyniləşdirmənin heç bir dəlili tapılmamışdır (Veenhof K. R., 1982, s 147-160; Esma Öz, 2005, s. 40).

Ola bilsin ki, həmin dövrdə aramilərin bir qismi yerli türklərlə qarışaraq türkləşmiş, eyni zamanda yerli türklərin də bir qismi aramilərlə qarşıraqlı samilə dilində danışmağa başlamışdır. Lakin bunu bu gün tam əminliklə söyləyə bilmək çox çətindir. Bununla belə, etnik qarışmaların olduğu şübhəsizdir və bunu həm erməni-hayların, həm də erməni-qıpçaqların genetik yapısı sübut etməkdədir. Hər halda, e.ə. VI-e.ə.IV əsrlərə aid olan aramidilli mətnlər bu xalqın artıq o dövrdə sami dillərindən birində danışmışdır. Əhdi-Ətiqdə aramilərin babası sayılan Aram Samın nəslindən olan şəxs kimi yad edilir.

Burada Albaniyadan Kırma köçən və Avropada “erməni-qıpçaqlar” (monofizit qıpçaqlar) kimi tanınmağa başlayan albanlar haqqında da bir neçə söz demək yerinə düşər. Mövzu ilə bağlı K. İmanov Ukrayna tarixçilərinə istinadən yazır ki, ermənilərin Kırma köçməsinin birinci dövrü kimi XI-XIII əsrləri qeyd etmək lazımdır. Bu, bizansların Kırım yarımadasında olduğu dövr idi. Alim qeyd edir ki, “erməni” dedikdə, erməni-qriqorianlığa etiqad edən köçkünlər başa düşülür. Bunun Kırım Etnoqrafiya Muzeyinin rəsmi sənədi də təsdiq edir, həmin sənədə əsasən, “orta əsrlərdə yaranmış tarixi hadisələr səbəbindən Kırım erməni köçkünlərinin ikinci vətəni olmuşdur. X-XI əsrlərdən başlayaraq, ermənilər böyük dəstələrlə yarımadağa axışır, Kırımın cənub-şərqlə hissəsində böyük koloniyalar

görünməyə başlayır, onların mərkəzi isə Kafa şəhəri olur”... Mənbələrə əsasən, birinci köçkünlər özlərini “hay” deyil, “ermənilər”, öz dillərini isə “xıpçaq tili”, “tatarça”, yaxud “bizim til” adlandırmışlar.., Krım tatarlarını, krımçaqları, karaimləri isə türkcə “kardeş” və ya “din ayrı kardeş” adlandırmışlar...

Türk dilində danışan, özlərini bu yerlərin qədim sakinləri - türklərlə eyniləşdirən, ancaq erməni-qriqorianlığa etiqad edən köçkünlər kimlər olmuşdur..?

Tarixi Azərbaycan ərazisində hələ IX əsrdə Alban apostol kilsəsinin himayəsi altında Xıpçaqvenq qıpçaq monastırı olmuşdur. Sonralar “alban qriqorianların” zorla erməniləşdirilməsindən, daha doğrusu, Alban kilsəsi ləğv olunandan, sonra o, çar hakimiyyəti tərəfindən Erməni kilsəsinə verilmişdir. Krımda isə “Qıpçaq-ermənilər”in orta əsrlərdə sıx məskunlaşmış koloniyaları var idi. Qeyd etdiyimiz kimi, xristianlığa etiqad edən türklər bu diyara X-XIII əsrlərdən gəlməyə başlamışlar. Misal üçün, Kaqızmanda (Anadolu, Türkiyə) “Naxçıvan” adlı yaşayış məntəqəsində özlərini lap çoxdan “erməni” adlandırmışlar. Burada türklərdən başqa qriqorian məzhəbinə etiqad edən yunanlar və haylar da yaşayırdılar. Onlar hələ XI əsrdə səlcuq türkləri Anadolunu işğal edəndən sonra Krıma sürgün olunmuşdular. Krımda möhkəmlənən qıpçaq-ermənilər XIV-XV əsrlərdə Qafqaz və Türkiyə etnik ermənilərinin kütləvi şəkildə bura köçürülməsinə kömək etmişlər. Səlcuq türklərinin işğal etdiyi torpaqlardan mühacirlərin yeni dalğası qaçırdılar. Onlar ilk dəfə bura köçüb gələn qıpçaq-ermənilər tərəfindən qəbul edilirdilər.

Məlumdur ki, XV əsrin ikinci yarısından XVIII əsrin ikinci yarısına qədər Krım Osmanlı imperiyasının bir hissəsi olmuşdur. O zaman burada həm türk, həm də erməni mədəniyyəti çiçəklənmişdir. 1778-ci ildə rus-türk müharibəsi başa çatdıqdan sonra Krımdan qıpçaqların kütləvi şəkildə çıxarılması başlayır, özü də xüsusi qeyd edək ki, buradan nəinki müsəlman türkləri, eləcə də qriqorianlığa etiqad edən türklər də qovulmuşdur. Bütün bunlar feldmarşal Rumyantsevin sərəncamına görə, “onların təhlükəsiz yaşamaları üçün” edilirdi. Lakin iş burasında idi ki, Krım xanlığının türkləri etiqadlarından asılı olmayaraq, osmanlı türklərinə qarşı loyol münasibət göstərirdilər.

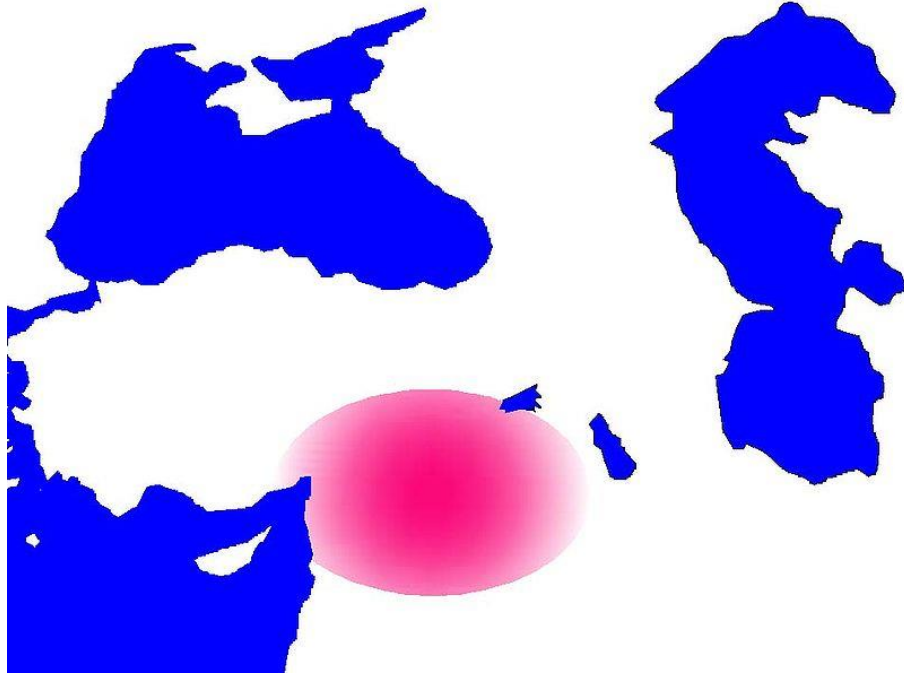
İmperatriça II Yekatrina Novorossiya torpaqlarının istifadə olunması və məskunlaşması zərurətini əsas götürərək, “Krım xristianlarını Rusiya hüduqlarında məskunlaşmağa dəvət edir”. Məcburi-könüllü köçürülmə İsanın dininə etiqad etməyən türklərin zorla erməni-qriqorian xristianlığınının qəbul etdirilməsi ilə müşayiət olunurdu.

Bütün bunlara Rusiya ermənilərinin eparxiyasının rəhbəri episkop İosif Arqutinski (Ovsep Arqutyayn) rəhbərlik edirdi. 1779-cu ildə Don çayının mənsəbində olan kolonistlərin bağışlanma fərmanına qol çəkildi. Bax, qıpçaq-ermənilər Azovyanı və Rostov-Dona belə gəlib çıxmışlar. Müəyyən müddət sonra Krıma qayıtmağa icazə veriləndə, vətənə qayıtmaq istəyən qıpçaqların qarşısında qırmızı işıq yandırdılar, əvəzində etnik ermənilərin (hayların) qayıdışı təşviq edilirdi (İmanov K., 2013, s. 296-300).

III FƏSİL

ARAMİLƏRİN, ERMƏNİ-HAYLARIN, ALBANLARIN VƏ FİRƏNGLƏRİN (KATOLİK QIPÇAQLARIN) GENETİK YAPISI NƏDƏN XƏBƏR VERİR?

Türkiyənin Cənub-Şərqində və Suriyanın şimalında, eləcə də Fələstin ərazisində yaşayan sami xalqlar, o cümlədən aramilər (suryanilər) arasında aparılan genetik analizlərin nəticələri onlarda E1-M34 (E1b1b1b2a1) və J1 haploqruplarının dominantlıq təşkil etdiyini aşkar etmişdir. Bunlardan birincisinin yaranma arealı kimi yuxarıda qeyd edilən ərazilər ([Andrew Lancaster, 2009](#)) göstərilir. Buna səbəb həmin ərazidə təkcə sözügedən haplotipə deyil, E1b1b1b2a1a (M84), E1b1b1b2a1a1 (M136) и E1b1b1b2a1b (M290) kimi başqa qohum haplotiplərə də məhz həmin arealda daha çox və sıx rast gəlinməsidir ([Floress et al., 2005](#); [Cinnioğlu C., et al., 2004](#); [Ellen Levy-Coffman, 2005](#)).

E1-34 haploqrupunun ilkin yayılma arealı

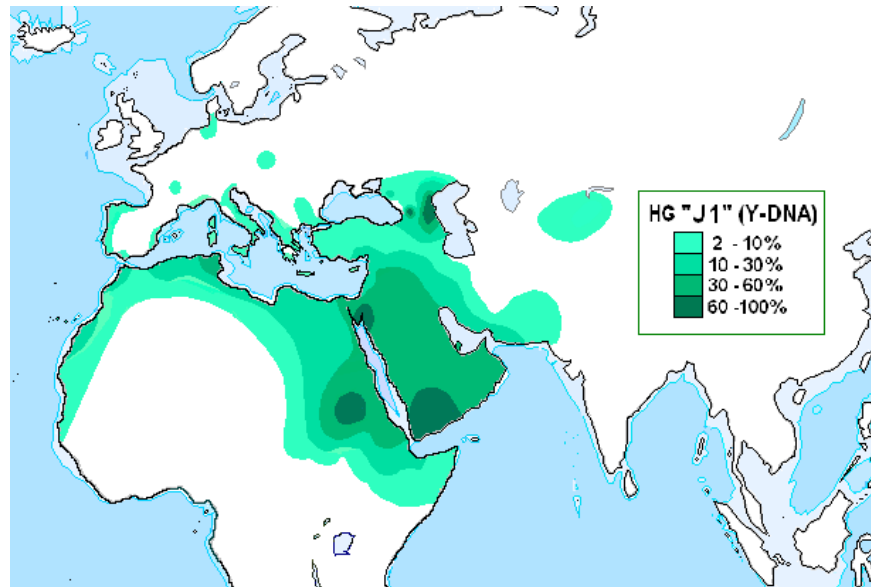
E1b1b1b2a1 (M34) haplotipinin E1b1b1b2a (M123) ağacının budaqlarından biri olduğu hesab edilir. Ona seyrək şəkildə Aralıq dənizinin Avropa sahillərində, Britaniyada ([Floress et al., 2004](#); [Rita Gonçalves et al., 2005](#); [Bosch et al., 2006](#)) və Ərəbistan yarımadasında ([E1b1 Project](#)) da rast gəlinməkdədir. Belə hesab edilir ki, bu şəcərə ağacının kökü e.ə. V minilliyə, Xələf mədəniyyətinə qədər uzanır.

Bütün bu haplotiplərin çağdaş daşıyıcıları antropoloji baxımdan əsasən Hind-Aralıq dənizi irqinin armenoid tipinə aiddirlər ([Алексеев В. П., 1974](#)).

Samilər arasında, o cümlədən suryanilər içərisində dominantlıq təşkil edən digər haploqrup, qeyd edildiyi kimi, J1(267) haploqrupudur. Bu haploqrup J haploqrupuna daxildir və onun aşağıdakı subkladları məlumdur:

J1a M62
J1b M365
J1c L136
J1c1 M390
J1c2 P56
J1c3 P58
J1c3a M367, M368
J1c3b M369
J1c3c L92, L93
J1c3d L147
J1c3d1 L222
J1c3d1a L65.2/S159.2.

Tədqiqatlar bu subkladlardan ən sıx rast gəlinəninin J1c3(P58) olduğunu üzə çıxarmışdır. Bu haplotip yəhudilər və Ərəbistan yarımadası ərəbləri üçün daha xarakterikdir. Eyni sözləri aramilərə (suryanilərə) də aid etmək olar ([Zalloua P. A., et al., 2008](#)).

J1 haploqrupunun yayılma arealı

Bütün bu məlumatları təhlil edərək, deyə bilərik ki, aramilər (suryanilər) ən başda J1c3(P58) haplotipinin daşıyıcısı olmuş, zamanla Xələf mədəniyyətinin davamçıları olan E1b1b1b2a1 (M34) haplotipinin daşıyıcılarını öz içlərində eritmişlər.

Güney Qafqazda, daha dəqiq desək, Qərbi Azərbaycanda yaşayan erməni-haylara gəlincə qeyd etməliyik ki, bu xalqda da, dominantlıq təşkil etməsə də, aramilərdə (suryanilərdə) müşahidə edilən J1 (8,3%), o cümlədən J1c3d (5,5%) və E1b1b1 (6,8%) haplotiplərinə rast gəlinməkdədir ([Armenian DNA Project](#)). Bu isə o deməkdir ki, erməni-hayların etnogenezində aramilər də yaxından iştirak etmişlər. İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, ermənilərin bir qismi antropoloji göstəricilərinə görə eynən aramilər kimi Hind-Aralıq dənizi irqinin armenoid

tipinə aiddirlər (Алексеев В. П., 1974). Görünür, elə bu səbəbdəndir ki, Movses Xorenatsi aramilərin ulu babası hesab edilən Aramı erməni-hay xalqının şəcərənaməsinə daxil etmək zərurəti hiss etmişdir.

Aramilərin böyük hissəsinin və erməni-hayların bir qisminin antropoloji özəlliklərinə görə daxil olduqları tipin e.ə. IV minillikdən gec olmayaraq formalaşdığı hesab olunur. Bu tipin əsas xüsusiyyətləri braxikefallıq, başın arxa hissəsinin yastı olması, burunun nisbətən böyük olması, ikinci dərəcəli türk örtüyünün sıxlığı və orta boyluluqdur. Bu özəllikləri erməni-haylar aramilərdən miras almışlar. Lakin onlar antropoloji yapılarının müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər ki, bu da onların etnogenezində bir çox xalqın iştirak etdiyini göstərir.

Hind-Aralıq irqinin armenoid tipi

Güney Qafqazda yaşayan erməni-haylar içərisində dominantlıq edən haploqrup türklərə məxsus olan R1b1a2-dir ki, onların 26, 5 faizi (**Armenian DNA Project**), bəzi mənbələrə görə isə 28 faizi (**Tuncay B., 2018, s. 128**) bu haploqrupun daşıyıcısıdır. Zəngəzur və Qarabağ erməniləri (hayları) içərisində isə bu göstərici 40 %-dən də çoxdur. Bu isə o deməkdir ki, erməni-hayların 26-28%-i, Qarabağ və Zəngəzurdə yaşayan erməni-hayların 40%-i alban, başqa sözlə qıpçaq-qarqar, yəni türk kökənlidir.

Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, qıpçaqdilli alban türklərinin müxtəlif əsrlərdə İslamı qəbul edən hissəsi yerli oğuz türkləri ilə qarışaraq çağdaş Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Xristian qalan qıpçaqlar (albanlar) bu prosesdən kənarda qalmış, XVIII əsrə qədər müsəlman Azərbaycan türkləri ilə iç-içə yaşasa da, XIX əsrdə sonra erməniləşmişlər (haylaşmışlar).

Aşağıda təqdim edilən sənəd Marneulidə (Gürcüstan) yaşayan bir nəfər Azərbaycan türkünün ən yaxın qohumlarını tapmaq məqsədi ilə verdiyi gen analizinin cavabıdır. Analizlər onun ən yaxın qohumunun bir nəfər erməni-hay, daha doğru erməniləşmiş alban olduğunu göstərmişdir (**Tuncay B., 2018, s. 128**).

Maraqlıdır ki, bu gün bir vaxtlar İslamı qəbul edib türklüyünü qoruyan və Azərbaycan xalqının tərkib hissəsinə çevrilən və xristian qalaraq erməniləşən eyni nəslin nümayəndələri də məlumdur. Bu baxımdan Məliakaslanov və Məliakaslyanları, Məlikeyəqanov və Məlikeyəqanyanları və s. misal çəkmək olar.

Əldə olan məlumatlara görə, həm Məliakaslanovlar soyu, həm də Tuğ kəndindən olan Məlikeyəqanovlar nəslə Qarabağın alban məliklərindən Məlik Yeqanın soyundan törəmişlər (**Məliakaslanovların soyağacı haqqında, 2001, s. 25**).

Ola bilsin ki, türklərin, daha dəqiq desək, qıpçaqların erməni-hayların etnogenezində iştirakı prosesinin kökləri daha qədim dövrlərə və onların hələ Ön Asiyada yaşadıkları dövrə qədər uzanır və çox güman ki, Moyses Xorenatsinin Yafəs və Toqarmanı (Türkü) erməni-hayların ulu əcdadı kimi qələmə verməsi bununla bağlıdır.

Search Results

[Search for Genetic Matches](#) > [Enter Search Parameters](#) > Search Results

Matching User ID CJVTV on at least 25 markers, allowing a maximum genetic distance of 0.

Check the boxes of the individuals you want to compare and then click the underlined word "COMPARE" at the top of the column

[Check All](#) [Clear All](#)

<u>Compare</u>	User ID	Pedigree	Last Name	Origin	Haplogroup	Tested With	Markers Compared	Genetic Distance
☐	CJVTV		Orkhan Mustafazade	Marneuli (Borchali), Azerbaijan	R1b1*	Other	25	0
☐	DNW9D		Melik-Adamyan	Agulis, Armenia	R1b1a2a (tested)	Family Tree DNA	25	0

2 match(es) found. (If the table shows only one User ID it is your own)

To see the details of the individual record, click on the ID, and a new page will open with those details. To contact the owner of that record, scroll to the bottom of that page, and you will see either the person's e-mail, or a different contact option, in case the person decided to protect his/her e-mail address.

Eyni alban nəslinin İslamı qəbul edərək türklüyünü qoruyan və Azərbaycan xalqının tərkib hissəsinə çevrilən nümayəndəsi ilə xristianlığı qoruyan və erməniləşən (haylaşan) iki nümayəndəsinin genetik qohumluğunu təsdiq edən sənəd

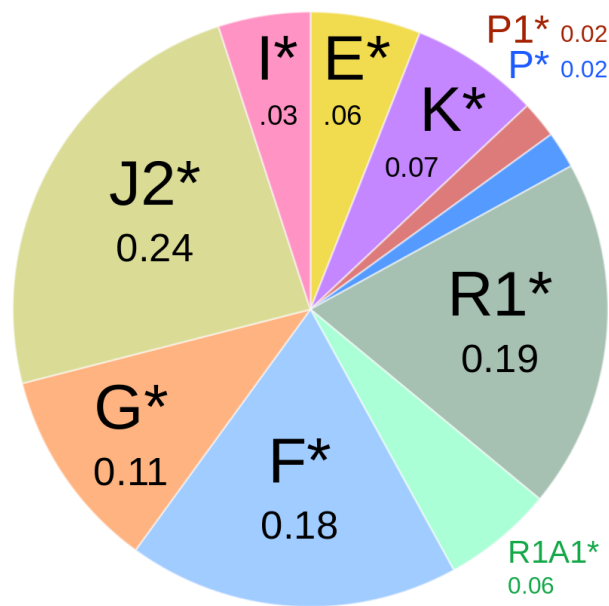
Beləliklə, erməni-hayların əfsanəvi şəcərənaməsinə həm türklərin ulu əcdadları hesab edilən Yafəs və Toqarmanın, həm də aramalərin əfsanəvi əcdadı Aramın yer almasının səbəbləri aydın olur.

R1b1a2-dən sonra dominant haploqrup kimi J2a (19,1 %) çıxış etməkdədir. Bundan başqa erməni-haylarda G2a (9,5 %) və T1 (5,5 %) haploqrupları da müəyyən edilmişdir. Bunlardan J2a-M172 Nax-Dağıstan xalqları (çəçen, inquş, ləzgi, dargin, lak, tabasaran və s.) üçün, G2a-P15 osetinlər və Abxaz-Adıq qrupu xalqları (abxazlar, abazalar, adıqlar, çərkəzlər, kabardalılar və şapsuqlar) üçün xarakterikdir. Erməni-hayların etnogenezində adı çəkilən xalqlardan çərkəzlərin də yaxından iştirak etdiyi bilinməkdədir (**Щербина Ф. А., 1916**).

Maraqlıdır ki, erməni-hayların "süpürgə erməniləri" adlandırdıkları və Qafqaza Şərqi Anadolu, Livan və Suriyadan köçdükləri bilinən erməni-hayların qanında

samilərdə müşahidə edilən J2 haploqrupu dominantlıq təşkil edir (24 %), türklərə xas R1b isə ikinci yerdədir və 19 % -dir.

Kilikiya və Ön Asiya ərazisində baş verən mürəkkəb etnogenetik proseslər və qarşılıqlı mədəni əlaqələr erməni-hayların dilində çox sayda türk kəlməsinin peyda olmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, bir vaxtlar “Qafqaza səfər etmiş məşhur alman Avqust fon Haksthauzen yazırdı ki, ermənilər (haylar-Ş.H., B.T.) öz mahnılarını ermənicə (hayca- Ş.H., B.T.) deyil, tatar (türk) danışiq dilində qoşur və oxuyurlar, çünki məhz bu dil Cənubi Qafqaz xalqları arasında ünsiyyət, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. “Bu baxımdan bu dil Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edilə bilər. Bununla bərabər, bu dil xüsusi poeziya dilidir. Erməni dilində (hayca- Ş.H., B.T.) şeirlərin zəif yayılma səbəblərindən biri də çox güman ki, məhz elə budur. Ən məşhur erməni şairləri öz əsərlərinin geniş yayılması üçün onları həmişə tatar dilində yazırdılar” (İmanov K., 2013, s. 21).

Süpürgə ermənilərinin genetik yapısı

...Erməni-hay ədəbiyyatının və yeni erməni-hay dilinin banisi hesab edilən Xaçatur Abovyan Türk dilini lənətləyərək yazır ki, bu dil Allahın xeyir-duasını alıb... hər yerdə: bayramlarda və toy şənliklərində biz türkcə oxuyuruq”, yaxud “... xalq (erməni-haylar) çoxlu sayda türk sözləri öyrənib və bu günədək onlardan istifadə edir”.

X. Abovyan Türk sözlərinin erməni dilində işlənməsini tamamilə təbii sayır və bildirirdi ki, “xalq (erməni-haylar) bizim danışiq dilində nəinki türkcə olan ayrı-ayrı sözlərdən, həm də bütöv cümlələrdən istifadə edir”.

Bu sözlərin müəllifinin özü də əsərlərində, məsələn, yuxarıda adı çəkillən “Ermənistanın yaraları” adlı əsərində və “Ağasının nəğməsi” poemasında Türk dilindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Məsələn, təkçə “Ermənistanın yaraları” romanında yüzdən artıq Türk sözü işlənmişdir.

N. Nalbandyan bunu belə izah edir: “...Abovyan ona görə məhz belə yazmışdır ki, savadsız xalq kitab oxuduğunu düşünməsin, o, belə yazmışdı ki, xalq onunla

sadəcə söhbət edildiyini düşünsün” (N.Nalbandyan, Seçilmiş əsərləri külliyyatı, c.3, Ermənistan EA-nın nəşriyyatı, 1970, erməni dilində).

Türk dilinin erməni-hay dilinə təsirini Qraç Açıryan da etiraf edərək yazmışdır: “... Türk dilinin təsiri altında erməni dilinin hətta qrammatik qaydaları və qanunauyğunluqları da dəyişmişdir” (“Yeni erməni ədəbiyyatının tarixi”, Vaqarşabat, 1906 erməni dilində). X.Abovyan, “Bütün Güney Qafqaz diyarında, Azərbaycanda və demək olar ki, bütün İranda danışılacaq dilində işlənən türklərə aid qısa qrammatik qaydalar” yaratmışdı. Onun Matenadarandakı Ermənistan Qədim Əlyazmalar Mərkəzində saxlanılan əsəri də “Qısa qaydalar” adlanır (**İmanov K., 2013, s. 21-22**).

Albanlara gəlicə, onların birbaşa varisləri, şübhəsiz ki, Şimali Azərbaycanın türk əhalisi və qırpaqdilli qumuq türkləridir.

Qafqazın 6 türk xalqının – azərbaycanlıların, balkarların, qaraçaylıların, qaranoqayların, qumuqların və noqayların Y-xromosom markerlərinin (N=870) genişləndirilmiş vahid panel (58 SNP və 17 STR) üzrə təhlilini verən R. A. Saxalyaxo genetiklər arasında R1b-M343 haploqrupunun 18 nəsil budağını ilk dəfə təsnif etmiş və göstərmişdir ki, qaranoqaylarda müşahidə edilən R1b1a1-M73 variantı mənşə etibarlı ilə Asiyanın geniş çölləri ilə bağlıdır və Qafqaza Asiya çöllərindən gəlmişdir. Alimin yazdığına görə, osetinlərin və Abxaz-Adıq qrupu xalqlarının (abxazlar, abazalar, adıqlar, çərkəzlər, kabardalılar və şapsuqlar) genetik yapısında dominantlıq təşkil edən G2a-P15 haploqrupuna sadəcə qaraçay və balkarlarda rast gəlinir. Digər dörd türk xalqında həmin haploqrup müşahidə edilmir və ya da olduqca önəmsiz dərəcədədir (**Схаляхо Р. А., 2013, с. 4**). Bu isə qaraçay və balkarların digər türklərdən fərqli olaraq, adı çəkilən qonşu xalqlarla iç-içə yaşamasından, əsirlərlə qız verib-almasından qaynaqlanır. Azərbaycan və qumuq türklərində isə R1b və R1a haploqrupları ilə yanaşı önəmli ölçüdə Nax-Dağıstan xalqları (çəçen, inquş, ləzgi, dargin, lak, tabasaran və s.) üçün xarakterik olan J1-M267 və daha çox samilər arasında yaygın olan J2a-M172 haploqrupları da müşahidə edilir. Noqaylarda və qaranoqaylarda, digər dörd türk xalqında rast gəlinməyən N1-LLY22 və C-M130 haploqrupu da qeydə alınıb ki, bu da onların yerli olmadığını, Qafqaza Şərqi Avrasiya çöllərindən gəldiyini təsdiq edir (**Схаляхо Р. А., 2013, с. 4**).

Qaraçay və balkarların genetik kodları onların Çuxur mədəniyyəti – Döyüş baltaları mədəniyyəti – Kərtmə mədəniyyət – İskit, sak, sarmat və alan mədəniyyəti – xəzər mədəniyyəti xətti ilə Qərbi Avrasiyanın eneolit mədəniyyətinin varislər olduqları və ən azı həmin dövrdən, yəni eneolit dövründən Qafqazda yaşadıkları heç bir şübhə doğurmur.

Eyni sözləri genetik baxımdan Kür-Araz «eneoliti»nin (**İosif Lazaradis et al, 2016**) birbaşa varisləri olan Azərbaycan türkləri üçün də söyləmək mükündür. Biz də bu ərazilərdə ən azı eneolit dövründən məskunuq. Arxeoloqlara inansaq, babalrımız bu ərazilərə Kür-Araz «eneoliti» dövründə Şimali Mesopatamiyadan, başqa sözlə, Şərqi Anadoludan köç etmişlər. Onların fikrincə, elm aləmində «Leylatəpə mədəniyyəti» adı ilə tanınan mədəniyyət bilavasitə həmin köçün nəticəsində peyda olmuşdur.

Onların bu fikri genetiklərin fikri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan və qumuq türkləri üçün R1b haploqrupu üstünlük təşkil edir. Bu haploqrupun R1b1a2a-L23 və R1b1a2-M269 variantları (haplotipləri) Ön Asiya (Şərqi Anadolu) mənşəlidir. Qaranoqaylarda müşahidə edilən R1b1a1-M73 haplotipi isə Azərbaycan və qumuq türklərində dominantlıq təşkil edən R1b1a2a-L23 və R1b1a2- M269 haplotiplərindən fərqli olaraq, Ön Asiya mənşəli deyil, Şərqi Avrasiya mənşəlidir (Схаляхо Р. А., 2013, с. 13-15).

Mövzumuz baxımından vaxtilə Kilikiya ərazisində aramilərlə (suryanilərlə) iç- içə yaşayan, oradan Azərbaycan və Gürcüstana, daha sonra Şimali Qafqaza, daha dəqiq desək, Don sahillərinə köçən, katolik olduqları üçün xalq arasında daha çox “firəng” (frank) adlandırılan, hazırda adlarına bəzən yanlış olaraq “firəng erməniləri” də deyilən katolik qırçaqların genetik yapısı böyük maraq doğurmaqdadır.

Əski Kilikiya ərazisindən Qafqaza köç edən firənglər bu adlarını onlardan daha öncə müsəlmanlar arasında bu adla tanınan “xaçlılardan”, yəni səlib yürüşü iştirakçılarından əxz etmişlər. Çox güman ki, bu ad Kilikiyada yaşayan qırçaqlara Kilikiyada fransız mənşəli Lusignan sülaləsinin hakimiyyəti illərində şamil edilməyə başlanmışdır.

Firənglərin XIX əsrin 20-30 – cu illərində Güney Qafqaza köçərək, Loru, Axalkələk, Tovuz (Gilzan kəndi), Culfa və Dəvəçidə (Kilvar kəndi), eləcə də Kubaçidə (Dağıstan) məskunlaşdıqları bilinməkdədir. Tovuz rayonundakı Firəng dağı adını onlardan almaqdadır. Üzərində hər tərəfi bərabər olan xaçların (katolik xaçlarının) əks olunduğu qəbir daşları da onların yadigarıdır. Bu tip daşlara daha çox Yanıqlı kəndi ətrafında rast gəlinir.

XX əsrin 30-cu illərindən Stalinin göstərişi ilə firəng-qırçaqlar rəsmən “erməni” adlandırılmağa başladılar və onların uşaqları üçün hər yerdə erməni-hay məktəbləri açılmağa başladı. O zamana qədər firənglərin heç biri erməni-hay dilini bilmirdi və qırçaq dilində danışdı. Qocaların əksəriyyəti bugünə qədər erməni-hay dilini bilmir, qırçaq türkcəsində danışirlar (Бахтияр Тунджай, 2013).

Axalkələkdə yerləşən firəng kilsəsi

Türkiyənin Muş əyalətindən olan muşlu firənglərin XIX əsrdə Gürcüstanın Ninotsminda munitsipalitetinin Eştiya, Ucman, Toria və Jdanovakan kəndlərinə, əslən Adanadan olan xas firənglərin Alastani və Varevani kəndlərinə, əslən Rumqaladan olan qbo-firənglər Axalkələkin Bavra, Xulqumo, Kartikami, Turtsxi, eləcə də Ninotsminda munitsipalitetinin Aspara və Yeni Xulqumo kəndlərinə köçdükləri bilinməkdədir (Арестакес Симаворян, 2009). Onların bir qismi XX əsrdə Don sahillərinə köçmüşlər.

Konkret olaraq, Abqar Xanın bir vaxtlar hökmdarı olmuş olduğu Edessiyadan, başqa sözlə Urfadan, sonrakı adı ilə desək, Kilikiyadan gələrək öncə Kilvara (Dəvəçi) yerləşmiş, 1797-ci ildə Rusiya çarı I Pavelin fərmanı əsasında Stavropolda köçmüşdülər. Burada onların əski şəhərlərinin, yəni Urfanın şərəfinə Edessiya adlı yeni bir kənd salınmış, sonralar bu kənd şəhərə çevrilmişdi.

Kəndin əsasını 50 firəng ailəsi qoymuşdu. Sonrakı illərdə onların sayı artdı. Statistik məlumatlara görə, 1835-ci ildə orada 1015 nəfər, 1906-cı ildə isə 3748 nəfər firəng yaşayırdı. 2007-ci ildə yerli firənglərin Edessiya şəhərinin əsasının qoyulmasının 210 illiyini qeyd etdiyi bilinməkdədir.

Əldə olan məlumatlara görə, Kilikiyadan Güney Gürcüstana köç etmiş firənglər, yəni katolik qırçaqlar artıq 1830-cu ildə Axıska bölgəsində Axıska türklərindən sonra ikinci çoxsaylı icmaya çevrilə bilmişdi. Təkcə Axalkələkdə 500 firəng ailəsi yaşamaqda idi. Bir o qədər də ailə ətraf kəndlərdə (İvlita, Şaruti, Vale, Arali, Ude, Abustuman, Artaani, Veli, Artanuci, Bari, Artvini, Xertvisi, Xixabari və s.) məskunlaşmışdı. Axalkələyin özündə iki katolik kilsə fəaliyyət göstərir və onlarda ibadət qırçaq türkcəsində edilirdi. Maraqlıdır ki, ortodoks gürcülər tərəfindən sıxışdırılan katolik gürcülər də onlar yaşayan şəhər və kəndlərə köçmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Ən maraqlı faktlardan biri isə budur ki, 1930-cu illərdən etibarən Stalinin əmri ilə erməni adlandırılmağa başlayan və gəncləri bu gün artıq daha çox erməni-hay dilində danışmağa başlayan firənglər bugünə qədər erməni-haylarla ailə həyatı qurmur, əvəzində isə eynən onlar kimi qırçaq olan, fəqət ortodoks olan urumlarla, başqa sözlə, Stalin tərəfindən adları rəsmən “qrek” (yunan) elan edilən türkdilli xalqla ailə qurmaqda heç bir problem görmürlər (Бахтияр Тунджай, 2013).

Don sahillərində yaşayan katolik qırçaqların – firənglərin (Don ermənilərinin) DNT analizləri onların içərisində türk qanını daşıyanların, başqa sözlə, R1 (R1a və R1b) haploqrupuna sahib olanların 25 faizdən çox olduğunu göstərmişdir. Fəqət albanlardan və erməni-haylardan fərqli olaraq, onlarda eynən Azərbaycan türklərində olduğu kimi R1b ilə birlikdə R1a (R1a1-M198) haploqrupuna da rast gəlinmişdir. Bu haploqrupun daşıyıcıları firənglərdə üst-üstə 13 faiz təşkil edir. R1b (R1b1b1*-L23) haploqrupunun daşıyıcılarının sayı isə nisbətən azdır.

Sonrakı yerlərdə E1b1b1-M35 (19 %), J2-M172 (17 %) və J1-M267 (16 %) gəlir (Епископосян Л. М., Чухряева М. И., Дибирова Х. Д., Оганесян А. А., Теучеж И. Э., Агджоян А. Т., Грештакян П. А., Балановский О. П., 2013).

Şübhəsiz ki, bu məlumatları bütünlüklə firənglərə aid etmək doğru olmaz. Çünki Don sahillərinə Kırımdan da çox sayda “erməni-qırçaq”ın köçürüldüyü

məlumdur. İndi elmi ədəbiyyatda onların hamısı “erməni-hay” kimi tanımlanır. Oudur ki, bu məsələ gələcəkdə daha dərinlən araşdırılmalıdır.

Kuman-qırçaqların Kilikiya ərazisində nə vaxtdan məskunlaşdığını tam dəqiq söyləmək üçün əlimizdə dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin fakt budur ki, Antalya sahillərindən Nur dağlarına qədər uzanan qədim Kilikiya cənubdan adını kuman-kimak tayfalarından alan Kommaqena ilə sərhəd idi. O da faktdır ki, kuman-qırçaq, daha dəqiq desək, qırçaq-qarqar soylu Qafqaz albanlarının ədəbi yaradıcılığında samilərlə e.ə. çox-çox öncəki əsrlərdə baş vermiş qarşılıqlı mədəni əlaqələrə dəlalət edən motiv və süjetlərə sıx-sıx rast gəlinməkdədir. “Barğanı Apkar xanınq Yerusəgəmgə ulu cerüv bilə öc almağa cuhutlardan Krisdos üçün” (Abqar xanın yəhudilərdən İsa Məsihin (ə) qisasını almaq üçün qoşun ilə Qüdsə getməsi) (Tuncay B., 2010, s. 204-209, 211-212, 226-136) və “Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı” (Müdrük Xiqarın kəlamları, nəsihər və tövsiyyələri) adlı hekayələr (Deny, Tryjarski, 1964a; Tuncay, 2010, s. 226-236) deyilənlərə ən gözəl misaldır.

Kuman-qırçaqların, daha doğrusu türklərin samilərlə ilk təmasının Akkad dövrünə təsadüf etdiyini söyləyə bilməmiş üçün əlimizdə çox ciddi əsaslar. Söhbət bütün sami dillərinin, o cümlədən arami (suryani) dilinin əcdadı hesab edilən qədim Akkad dilində aşkar edilmiş yüzlərlə türk mənşəli sözdən gədir.

Elşad Əlili və Osman Çataloluk yazırlar ki, “Akkad dili insanlıq tarixində çox mühüm rol oynamışdır. Hər nə qədər tarixdən silinsə də, bütün semitik və qismən də Hind-Avropa dillərində dərin iz buraxmışdır. Bu baxımdan akkadca bütün semitik dillərinin əcdadı sayıla bilər. Bu dil kral I Sarqon dönmindən başlayaraq (e.ə. XXIII-XXII y.) iki min il ərzində Anadolunun qərbindən tutmuş, Misir və Hindistana qədər geniş bir coğrafiyada diplomatik yazı dili rolunu oynamışdır. Yəni akkadca əski çağ tarixində bir növ “lingua franka” rolunda çıxış etmiş və təbii ki, belə durumda bu dildən sanskrit, əski pers, əski yunancaya bir çox kəlmələr keçmişdir.

Bu günkü assirioloqların gözərdi etmələrinə rəğmən, e.ə. XXIV-XXVIII əsrlərdə danışılan ön erkən akkadca adlandırılacaq dil iltisəqi bir dil təəssüratını verməkdədir. Assiriologiya elmi üzrə ilk mütəxəssislər sami dillərinin əcdadı olan akkadcanın ərəbcə və süryanicə kimi təsərif olunan deyil, türkcə və macarca kimi iltisəqi bir dil olduğunu vurğulamışlar. George Bertin ön erkən akkad dilinin sumercənin bir şimal dialekti olduğunu və ondan, yəni sumercədən bəzi fonetik xüsusiyyətlərə görə fərqləndiyini qeyd etmişdir (George Bertin, 1888, s. 2). Eduard Hincks isə, Babilistanın güneyində danışılan iltisəqi dilin akkad dili olduğunu yazmışdır (Archibald Henry Sayce, 1908, s. 24). İlk dönmə assiriologiya mütəxəssisləri Babilistanın güneyində danışılan bu iltisəqi dilin Turani xarakterli akkad-sumer dili olduğunda həmfikir idilər (Arthur John Booth, 1902, XIV). Archibald Sayce Babilistanın güneyində danışılan dilin sumercə, quzeyində istifadə olunan iltisəqi dilin isə, akkadca olduğunu qeyd etmiş və bu iltisəqi akkad dilində sami dillərinin təsiri olduğunu vurğulamışdır (Archibald Henry Sayce, 1894, s. 11-12). Assiroloji elmi üzrə mütəxəssislərdən George Smith Babilistanın Hammurapi çağı (m.ö. XVIII ə.) şəxsi adları incələyərkən onları elamca, kassitcə (kassu), semitcə və iltisəqi akkadca (agglutinative Accadian) olmaq üzrə dörd sinifə ayırmışdır (George Smith, 1884, s. 194). Burada söhbət

dilçilik elmində bu gün sami mənşəli kimi bilinən flektiv özəllikli akkad dili deyil, ön erkən akkadca, ya da proto akkadca kimi tanımlaya biləcəyimiz aqlyutinativ dildən gedir. Mixi yazısını ilk oxuyanlar Babilin sami özəllikli dilinə başlanğıcda assur dili adını verdikdən dolayı, Sumer və Akkad fənləri o zamandan bəri ümumən Assiriologiya adını almışdır. Bu baxımdan, günümüzdə bilinən akkad dili sadəcə iki ana semit dialekti – babilcə və assurcanı daxilində təzahür etdirir (**Arthur John Booth, 1902, XIII**)”

Elşad Əlili və Osman Çataloluk Akkad dilində müşahidə edilən çoxsaylı Türk sözlərindən bəhs edərək, ilk öncə “arxa” sözünü misal çəkir və göstərir ki, Akkadca arxa/arka sözünün çeşidli şəkillərdəki modifikasiyalarına rast gəlinməkdədir. “Bu sözün akkadca istifadə olmuş bəzi anlamları:

arka (əski dönəm çeşidli yazılarda həm də digər dəyişik istifadə şəkilləri *warka, arkâ, arki, arku, urki, urku*) – 1. *sonra, sonralar* (aftewards); 2. *arxa, arxa tərəfdə* (behind, in behind) (**Robert D., et al., 1965, s. 271**).

Akkad dili lüğətlərindən də görüldüyü kimi bu söz **arka** şəklində əski akkadca (ƏA – m.ö. XXV-XX ə.) və əski babilcə (ƏB - m. ö. XX-XVI ə) dönəmi yazılarda keçir. Sonra **arkâ** (son -a səsi uzadılaraq tələffuz edilir) şəklində orta babil dövrü (OB – m. ö. XVI-XII ə) mətnlərdə zərf kimi *daha sonra, bundan sonra* (henceforth) (**A Concise Dictionary., 2000, s. 27**) anlamında qeydlərə keçmişdir. Bu söz əski türkcə lüğətlərində **arka** (**Ahmet Caferoğlu, 1968, s. 13**), **arqa** (**Древнетюркский словарь, 1969, s. 53**) və **arxa** (**Кıpçак Türkçesi Sözlüğü, 2007, s. 10**) fonetik şəkillərində *arxa, arxa tərəf, kürəyin arxa qismi* kimi anlamlarda qeyd edilmişdir. Yardımcı zaman zərfi kimi (arxasından gələn, sonra) əldə olan əski türkcə mətnlərdə rast gəlməsə də bu gün Anadolu və Azərbaycan türkcələrində canlı xalq dilində istifadə edilməkdədir. Gördüyümüz kimi ƏA dövründən bu yana arxa sözünün hər iki anlamı günümüz türkcədə istifadə olunmaqdadır və dəyişmədən qalmışdır. Semantik baxımdan bu söz eyni kökə sahib əski türkcədəki **art/ard** – *kürək hissə, arxa tərəf, arxası, sonrası, davamı* (**Древнетюркский словарь, 1969, s. 55**) və **ardqa/artka** – *arxa, geri* (**Кıпçак Türkçesi Sözlüğü, 2007, s. 10**) kəlmələrinin modifikasiyası sanıla bilər. Sözün sonunda gələn -ka şəkilçisi isə türk dilinə xas olan sözdüzəldici affiksdır. Akkadca qrammatikada bu şəkilçiyə rast gəlinmir. Yəni arxa sözü türkcə sözdüzəltmə qanunlarına görə meydana çıxmışdır. Buna rəğmən yazılı mətnlərdə ilk olaraq ƏA dönəmi akkad ədəbiyyatında qeydə keçmişdir. Ardından bu söz sonrakı dönəm akkad mətnlərində çeşidli fonetik dəyişikliklərə uğramış və akkadca sözyaranma qaydalarına uyğun olaraq bölünüb parçalanıb yeni derivat sözlərin meydana çıxmasına vəsilə olmuşdur. Buna rəğmən həm də kök sözü dəyişmədən **arkāniş** – *arxa, kürək; arxa tərəf; sonra, sonda, arxada* (back; later, subsequently) şəklində yeni Babil (YB – m.ö. X-VII ə) mətnlərində qeydlərə keçmişdir (**A Concise Dictionary., 2000, s. 23**). Daha sonra **arkiş** – *arxa, geri* (back/behind) olaraq **arkiş taru** söz birləşməsində *geriyə/arxaya dönmək* (to turn back) feili çıxarılmışdır (**A Concise Dictionary., 2000, s. 24**). Bu da göstərir ki, **arxa** sözünün kökü həm də dəyişmədən akkadca mətnlərdə e.ə. XXV əsrdən e.ə. VII əsrə qədər gəlib çıxmışdır. Digər baxımdan erkən dönəmlərdən başlayaraq bu sözün kökündə dəyişikliklər də edilmiş ki, bunu da xronoloji olaraq izləmək

mümkündür. Dəyişikləri xronoloji olaraq izləmək üçün bu kök sözlə əlaqədar Akkad mətnlərində işlənən digər kəlmələri incələyək:

arkānu (warkānum, barkānum, urkānum) – sonra, daha sonra (later on, afterward) (Robert D., et al., 1965, s. 273); ƏA (əski assur), ƏB;

arkat (warkat) – sonra (after) (Robert D., et al., 1965, s. 274); ƏB;

arkatam (warkatam, urkatam) – az sonra, daha sonra; arxa, arxada (afterward, soon after; to the rear) [ibid]; ƏA, ƏB;

arkatu (warkatu, urkatu, barkatu) – arxa yan, arxa tərəf, arxa sahə (rear side, rear area, back side, rectum rear part); sonra (after) [ibid]; ƏA, ƏB.

arki (warka, warki) - sonra (after); arxada, arxa qismdə (behind to the rear of) (Robert D., et al., 1965, s. 278); ƏAk, ƏB.

arkītam (warkītam, urkītam) – sonra, az sonra (afterward, soon after) (Robert D., et al., 1965, s. 281) ƏAk, OA (orta assur), YA (yeni assur), YB.

arkītu (warkītu, barkītu, urkītu) – davam, sonrakı, gələcək (sequel, following, future); planetin ikinci stasionar nöqtəsi (second stationary point of planet); arxa, arxa cinah (rear) [ibid] ƏA, ƏB.

arku (irku) – uzun sürə, uzun vədəli (long); uzun (tall) (Robert D., et al., 1965, s. 283) ƏA, ƏB.

arkû (warkiu, barkiu, urkiu, urkû, uškû) – 1. gələcək, sonrakı an, arxa, arxa tərəf (Robert D., et al., 1965, s. 286). ƏAk, ƏAs, ƏB.

arkûm (warkum, warku, uškû) – daha sonra, gələcəkdə (Robert D., et al., 1965, s. 290) ƏB, YB.

Aşağıdakı örnəklərdə bu sözün sözün kökündə ortadakı -rk saıtlərinin yer dəyişərək (metatez yoluyla) -xr (ħr) şəklini aldığını görürük:

ahrâtaš – gələcəkdə (in the future) SB (Standart Babil) (Robert D., et al., 1965, s. 293).

ahrâtu (ahrîātu, ahrîtu) – gələcək (future); yeni gələcək nəsillər (posterity, progenity) [ibid] ƏB.

ahrîtiš – gələcəkdə, irəlidə (in the future) (Robert D., et al., 1965, s. 294).

ahrûn – sonra (after) [ibid].

aharrû - sonra (after) ƏB (William Muss-Arnolt, 1905, Vol 1, s. 170).

ahârû – gecikmək (to be late) [ibid].

ahâru (ahrâ) – arxada olmaq, arxada yerləşmək (to be behind) ƏB (A Concise Dictionary..., 2000, s. 7).

Göründüyü kimi, türk mənşəli *arka/arxa* sözü akkadcada metatez vasitəsiylə dəyişikliyə uğrayaraq *axra* şəklini almış və bu formada daha çox zaman zərfi kimi istifadə olunmuşdur. Yalnız əski babilcə mətnlərdən alınmış **ahâru** (ahrâ) – *arxada olmaq, arxada yerləşmək* kəlməsi bunun xaricindədir. Əslində sözün ortasında -r səsinin yerdəyişməsi (metatez) eyni zamanda türk dilinə də xasdır. Buna misal olaraq türk dialekt və ləhcələrində *kiprik-kirpik, yaprak-yarpak, köprü-köprü, yogran-yorğan, ördək-ödrek* və s. sözləri gətirmək olar.

Bu cür dəyişikliklərə, yəni sözün ortasında samit səslərin yerdəyişməsinə əski akkadca dönəmindən başlayaraq tez-tez rastlanır. Akkad dilinin genezisini xronoloji izlədikdə sami dillərindəki bütün kəlmələrin kök sözləri və təşəkkülü ortaya qoyula bilər.

Mövzumuzu daha maraqlı və vacib komparativ misallarla davam etdirək. Burada türkcə *kabar/qabar* feili kökündən akkadcada və digər semitik dillərdə yaranmış derivat kəlmələrdir, ki bu terminlərin kökünün açıqlanması həm də bir çox tarixi məsələləri gün işığına çıxarmaqda faydalı olar. Yuxarıda bildirmişdik ki, türkcə *kabar/qabar* feili kökü akkadcaya keçərək çeşidli kəlmələrin yaranmasında iştirak etmiş və həm də ərəb dili vasitəsiylə tanıdığımız *əkbər, cabbar, kibr, mütəkəbbir, icbar, cabir* və bu qəbildən sifətlərin və onlardan törəyən fellərin ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır. Əvvəlcə *kabar/qabar* feili kökünün əski türkcədən başlayaraq günümüzə qədər istifadə olunan mənalarını təqdim edək:

qabar – şişmək, qabarmaq (*Древнетюркский словарь, 1969, s. 399*);

qabar, qapar – qabarmaq (*Ahmet Caferoğlu, 1968, s. 106*);

kabar – şişmək, qabarmaq (*Besim Atalay, 2006*);

kabar – böyümək; şiddətlənmək (*Cem Dilçin, 2009, s. 133*);

qabar – 1. yüksəlmək, daşmaq; 2. şişmək; 3. *məc.* qabarmaq, kiminsə üzünə durmaq, kiməsə qarşı qabarmaq, dirənmək (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati, 2006, III, s. 9*);

kabar (2) – 1. qürurlanmaq; 2. kiməsə qarşı gəlmək, xoruzlanmaq (*Tuncer Gülensoy, 2007, s. 447*);

kabar – 1. qabarmaq, qalxmaq, şişmək; 2. şişmək, köpmək; 3. qürurlanmaq, təkəbbürlənmək; *məc.* şişmək, qabarmaq (*Radlov V. V., 1893, s. 441*);

qabarğan – (*vücuda*) qabar, suluk, sızanak, çirtma, döyənək (*Древнетюркский словарь, 1969, s. 399*);

qabartğan – şişirdən, mübaliğə edən [*ibid*];

qabartı – qabarıq; qabar, suluk, sızanak, çirtma, döyənək (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati, 2006, III, s. 10*).

Türk dili lüğətlərindən bu cür örnəkləri davam etdirmək olardı. Amma mövzumuz üçün bu misallar kifayət edir. Əvvəla onu bildirək ki, *kabar/qabar* feili kökü türk dili söz yaranma qanunları üzrə yaranmışdır. Sözü kökündə əski türkcədə istifadə olunan **kab/qab** – *qabarmış, şişmiş bir nəsnə* (*məc.* tuluğ, körük, qab, çuval) (*Radlov V. V., 1893, s. 420*) ismi durur. Bu kök sözü sumer dilində də mövcud olması isə, ayrı bir araşdırma mövzudur. Türkcədəki *kabar/qabar* feilindəki *-ar* söz düzəltmə şəkilçisi isə, isimlərdən feili köklərin yaranmasına xidmət edir. Örnək olaraq *ot* və *otar, suv* və *suvar, yaş* və *yaşar, baş* və *başar* kimi sözləri göstərmək olar. Akkadcada *kabar/qabar* feiliylə bağlı sözlərə keçmədən əvvəl bildirək ki, əski türkcədə *yüksək, qaldırılmış* mənalarında istifadə olunmuş **qaba** (*Radlov V. V., 1893, s. 399*) və **qapa** (*Radlov V. V., 1893, s. 441*) sifətləri akkadcada işlənmiş **gab'u** – *yüksəklk* (height) (*Robert D., et al. 1956, Vol VI, s. 6*) kəlməsi ilə paralellik göstərir ki, bu da gözardı edilməməli və üstəlik təsadüf sayılmamalıdır. İndi isə türkcədəki *kabar/qabar* feili köklə əlaqəli olan akkadca sözlərdən bir qismini örnək olaraq göstərək:

gabarraḥḥu, kabarraḥḥu – üsyan (rebellion) OB, Sum (*Robert D., et al. 1956, Vol VI, s. 1*);

gabarû, gabrû – rəqib, düşmən (opponent) OB, YB (*Robert D., et al. 1956, Vol VI, s. 2*);

gabbāru - güclü, qüvvətli (*strong*- şəxs ismi kimi) YA (Robert D., et al. 1956, Vol VI, s. 3);

gabru, gubburu - güclü, qüvvətli (*strong*) (Robert D., et al. 1956, Vol VI, s. 6);

gubburu – üstün gəlmək, boyun əydirmək, basgın olmaq, tabe tutdurmaq (to overpower) (Robert D., et al. 1956, Vol VI, s. 118);

gabru, gabbaru – güclü, təsirli, təsiredici (the strong, active), eyni zamanda tanrı Nebo/Nabu'ya aid edilən sifət ismi (William Muss-Arnolt, 1905, Vol. I, s. 210);

kabartu– qalınlıq (thickness) OB, SB (A Concise Dictionary..., 2000, s. 140);

kabartu, kabrūtu – güclü, qüvvətli (*strengtli*) (William Muss-Arnolt, 1905, Vol. I, s. 367);

kabāru, ḥabāru, kubburu – şişmək, ağırlaşmaq, kökəlmək, güclü olmaq; hər zaman qabarmış şəkildə qalmaq (to become fat, heavy, thick, strong; to make heavy, thick, strong; to be constantly puffed up) (Robert D., et al. 1956, Vol VI, s. 4);

kabāru – böyük, qüdrətli, güclü olmaq (be great, mighty, powerful) (John Dnyiel Prince, 1908, s. 388);

kabbaru – çox böyük, çox qüdrətli (very great, very strong) (William Muss-Arnolt, 1905, Vol. I, s. 367);

kabbaru(m) – çox qalın (very thick) (A Concise Dictionary..., 2000, s. 140);

kabru - kökəldilmiş, şişmiş, kök, qalın, böyük, iri (fattened, fat, thick, plump, large) OAKk (Robert D., et al. , Vol IX, 1973, s. 22);

kabru – iri, böyük (large) (John Dnyiel Prince, 1908, s. 389);

kabru – böyük, qüdrətli (great, mighty) (William Muss-Arnolt, 1905, Vol. I, s. 367).

kabru(m), kabartu(m) – qalın, şişkin, bərk (thick, solid) (A Concise Dictionary..., 2000, s. 140);

kabrūtu – qalınlıq (thickness) OB, SB [ibid];

kabrūtu – böyüklük, yekəlik, möhkəmlük, qüdrət (greatness, bulkiness, strength) (John Dnyiel Prince, 1908, s. 389);

kabbartu – ayağın bir hissəsi (part of the foot) OB, SB (Robert D., et al. , Vol IX, 1973, s. 18);

kibarru – qabardılmış dəridən (tuluq) düzəldilmiş qayıq (boat made of inflated skins) (Robert D., et al. , Vol IX, 1973, s. 329);

kibrū – ulu insan (old man) (Robert D., et al. , Vol IX, 1973, s. 336);

kubāru - böyük, qüdrətli (great, mighty) (A Concise Dictionary..., 2000, s. 140);

kubru – yüksəklik (height, length) [ibid].

Yuxarıda misal çəkilən sözləri incələdikdə görürük ki, türkcədə mövcud olan *kabar/qabar* feili kökünün *qabarmaq, qalxmaq, şişmək, qürurlanmaq, kibirlənmək, kiməsə qarşı qabarmaq, kiminsə üzünə durmaq, dirənmək* mənalarının hamısı akkadcada istifadə edilmişdir. Hətta insan ayağında olan **qabar** qavramı **kabbartu** (part of the foot) şəklində əski babil yazılarında qeydlərə keçmişdir. Onu da qeyd edək ki, dilimizdəki *kabar/qabar* feilinin məcazi şəkildəki

qürurlanmaq, böyümək, qalxmaq, kibirlənmək, kiməsə qarşı qabarmaq, kiminsə üzünə durmaq, dirənmək mənalarını diqqətə aldığımızda bu kök sözdən akkadca **gabarraḥḥu, kabarraḥḥu** – *üsyən*, **gabarû, gabrû** – *rəqib, düşmən*, **gabbāru, gabru, gubburu** – *güclü, qüvvətli*, **gubburu** – *üstün gəlmək, boyun əydirmək, basgın olmaq, tabe tutmaq*, **kabāru** – *böyük, qüdrətli, güclü olmaq*, **kabru** – *böyük*, **kabrûtu** – *böyüklik, qüdrət* kimi qavramlar meydana çıxmış və onlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Bu törəmiş söz və qavramların meydana çıxması zamanı türkcə *kabar/qabar* feili mənimsənərək və akkadcada fleksiv qaydalara tabe olaraq **gabrû, gubburu, kabru, kabbartu, kabrûtu** şəklində derivat kəlmələr yaranmışdır. Bundan başqa, bu kök sözə fleksiv və həm də transfikslər vasitəsilə daxili fleksiv dil qaydaları tətbiq edilərək sırf sami dillərinə xas derivat sözlər törəmişdir. Məsələn, əski türkcədəki **qabartğan** – *şişirdən, mübaliğə edən* qavramını nəzərdə tutsaq, akkadcada *kabar/qabar* feili kökdən **mukabbirru, muktabirru** – *özünü tərifləyən, yekəxana, lovğa* (boaster, braggart) (Robert D., et al. , Vol XII, 2005, s. 181, 188) kimi derivat sözlər meydana çıxmışdır. Aşağıda *kabar/qabar* feili kökün akkadcada daxili fleksiv qaydalara tabe tutularaq (transfikslər vasitəsilə) yaranmış derivat sözlərin bəzilərini misal çəkək:

takbāru – kökəldilmiş, bəslənmiş qoyun (fattened sheep) OA, YA (Robert D., et al. , Vol XIII, 1982, s. 70);

nakbartu – bir cür qıyafət növü (a garment) OB (Robert D., et al. , Vol XIII, 1982, s. 180);

kabaru – **ikbir, ikabbar** – böyük, geniş, hər yanı saran, güclü, qüdrətli (extend, be or become long, great, mighty) (William Muss-Arnolt, 1905, Vol. I, s. 366).

kabaru – **uktebir** – şərəf, izzət (honor) (William Muss-Arnolt, 1905, Vol. I, s. 367).

Yuxarıda verilmiş örnəklərdən görünür ki, türkcədəki *kabar/qabar* kök sözü akkadcadan mənimsənərək, fleksiv və daxili fleksiv qrammatik qaydalar vasitəsilə çoxlu sayda isim, feil, sifət kəlmələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nebo/Nabu misalında (**Gabbaru**) gördüyümüz kimi bu sözlər bəzən Tanrı sifəti kimi də işlənmişdir. Törəmiş bu yeni sözlər akkadca vasitəsilə digər sami dillərinin də mirasına çevrilmişdir. Əlavə edək ki, tanrıça Tiamatın da **ummu kxubur** – *dərinliklərin anası* (Robert D., et al. , Vol XII, 2005, s. 181) kimi bir sifəti olmuşdur. Akkad mifologiyasına görə, Tiamat dənizlərin, okeanların tanrısı Ap-Sunun xanımıydı.

Buradan həm də bəlli olur ki, akkadcada **kabaru** və ondan törəyən akkad mətnlərində işlənən **ikbir, ikabbar, uktebir** (böyük, geniş, hər yanı saran, güclü, qüdrətli, ulu, izzətli və s.) derivat sözlərin ərəb dilindən tanıdığımız *əkbar/akbar, ekabir/akabir, kabir, kübar, kibr, kübra, mütəkəbbir, təkbir, təkəbbür* kimi sifət və isimlərlə birbaşa genetik bağı vardır. Yəni bu ərəbcə sözlərin kökündə türkcədən mənimsənmiş *kabar/qabar* kök sözü durur. Eyni vəziyyət akkadcadakı **gabbāru-gabru** (güclü, qüdrətli, təsirli, üstün, boyun əydiren, basgın olan, tabe tutduran) termininə də şamil olunur. Bu sifət ərəbcədən tanıdığımız *cabir, cəbr, cəbərriüt, icbar, məcbur* və bunlar kimi digər isim, sifət və feillərin yaranmasına xidmət

etmişdir. Akkadca, ya da aramicədə olan -g samiti (gamel) ərəb əlifbasında olmadığından, yuxarıdakı sözlər -c (cimç) samiti ilə əvəzlənmişlər.

Bu araşdırmada verilən nümunələr onu göstərir ki, türkcə kök sözlər bəşəriyyətin bilinən erkən tarixində inkişaf edən yazılı və dini ədəbiyyatın meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Təbii ki, burada verilən söz nümunələri akkadcının türkcədən alıb mənimsədiyi terminlərin cüzi bir hissəsidir. Bu cür yüzlerce misallar verilə bilər ki, bu da daha geniş bir çalışma sahəsini əhatə edir. Biz bəzilərini seçərək komparativ misallar çəkdik və sami dillərində mövcud olan bəzi terminlərin özəyində türkcə kök sözlərin durduğunu göstərdik. Nəticədə akkad dili türkcə kök sözlərdən çox sayda istifadə etmişdir.

Günümüzün assiriologiya fənni üzrə mütəxəssislərin türkcə barədə dil bilgisi yox dərəcəsidir. Halbuki, Mesopotamiyada tapılmış mixi yazılarını oxuyan ilk nəsil mütəxəssislər arasında türkcə və ümumən Ural-Altay dilləri sahəsində məlumatlı şəxslər az deyildi. Bunu da qeyd edək ki, erkən Sumer və Akkad mətnlərində eyni zamanda Fin-Uğor dillərindən sözlər də mövcuddur. Bu onu göstərir ki, Mesopotamiya mixi yazılarının ilk mərhələsində aqlyutinativ Ural-Altay dillərindən faydalanılmış və ortaya bilinən ilk ədəbi ənənə meydana çıxmışdır. Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, sonrakı dövrlərdə isə, katiblər və tapınaq rahibləri tərəfindən təsrifi dil qaydaları tətbiq edilmiş və nəticədə bol-bol yeni sözlər yaradılmış və bu sözlər də sami dillərinin mirasına çevrilmişdir. Bundan başqa, semitik akkad dilindən Hind-Avropa dillərinə çoxlu sözlər keçmişdir. Ən maraqlısı isə türkcə kök sözlərdən yaranmış *əsir*, *axır*, *nəfəs*, *ənfəs*, *qasim*, *təqsim*, *qəssab*, *maqqaş*, *kibr*, *məcbur*, *icbar* və bu qəbildən sözlər də ərəb dilindən sonra türkcəyə keçmişdir (**Osman Çataloluk, Elshad Allili, 2014**).

IV FƏSİL

KİLİKİYANIN ALBAN (QARQAR-QIPÇAQ) MƏNŞƏLİ MƏLİK VƏ KRALLARI

Bəri başdan qeyd edək ki, Qafqaza Kilikiyadan köçüb gəldikləri bilinən qıpçaqdilli firənglərin Şərqi ölkələrində “fransız” anlamına gələn bu adla tanınmasının bir səbəbi katolik olmaları, digər və əsas səbəbi isə Kilikiyanın bir müddət Fransanın Lusignan kral sülaləsi ilə qohumluq əlaqələri quran alban sülaləsi tərəfindən idarə edilmiş olmasıdır. Bu barədə bir qədər sonra söhbət açılacaqdır.

Əldə olan məlumatlara görə, Kilikiya Lusignanlara qədər Qafqaz Albaniyasından Kilikiyaya gələn, elmi ədəbiyyatda adları “Hetumid” (Hetumoğulları) kimi qeyd edilən bir alban soyu tərəfindən idarə edilməkdə idi. Bu barədə F. Məmmədovaya istinad edən K. İmanov belə yazır:

“İndi isə bir neçə kəlmə albanlar və Kilikiya çarlığı haqqında.

Çətin ki, Sovet və postsovet dövrünün elə bir rəsmi mənbəsi tapılsın ki, orada Kilikiya çarlığı erməni dövləti kimi göstərilməsin. 1985-ci ilin “Ensiklopedik

lüğətin”dən tutmuş uşaqlar üçün buraxılan kitablara qədər – hamısında inandırılır ki, “bu, 1080-1375-ci illərdə Kilikiyada mövcud olmuş feodal dövlətidir və onun əsası səlcuqların hücumundan qaçan ermənilər tərəfindən qoyulmuşdur.... Çar sülaləsi-Rubenidlər (Rubenidlər-Ş.H., B.T.), mərkəzi isə Sise şəhəri olmuşdur”.

Oxuculara xatırladıq ki, Kilikiya qədim dövrlərdən müasir mərkəzi Türkiyənin cənubunda yerləşən “Kiçik Asiyanın bir vilayəti” olmuşdur. İndi isə, hörmətli oxucular, XI-XIV əsrlərdə Kilikiyada yaranmış vəziyyəti qısaca şərh edək. Biz bu dövr haqqında ona görə danışacağıq ki, o, sinxronluğuna görə qırpaq-ermənilərin və ya türk-qriqorianların Krıma köçməsi dövrünə yaxındır. İş ondadır ki, VIII-X əsrlərdən başlayaraq, albanlar Kiçik Asiyaya, Kilikiyaya və Balkanlara köçmüşlər, çünki onlar həmin illərdə burada meydana çıxan və bu illərdə Albaniyada təqib olunan pavlikian sektasının hərəkəti ilə bağlı repressiyalardan qaçırdılar. Elə bu qaçqınlar Bolqarıstanda boqomillərin yayılmasına imkan yaratdılar. Lakin albanların Kilikiyaya gəlməsi bununla məhdudlaşmadı. Səlcuqların işğalı ilə əlaqədar, alban köçkünlərin yeni dalğası Kiçik Asiyada görünməyə başladı. Bu barədə Alban mənşəli orta əsr tarixçiləri - Smbat Sparapet, Xətum (Hetum-Ş.H., B.T.), Qriqor Patmiç, Kirakos Gəncəli, Stepanos Sünikli, Nerses Lambronlu və başqaları məlumat verirlər. Erməni salnaməçisi S.Aniyiski də deyilənlər haqqında yazmışdır” (İmanov K., 2013, s. 311).

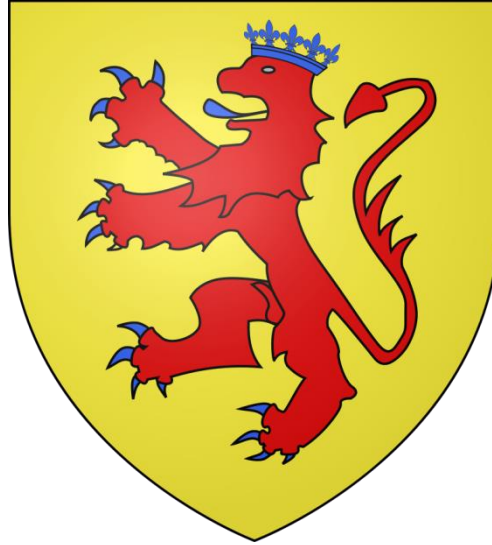
K. İmanovun yazdığına görə, XI əsrin ikinci yarısında səlcuqların təzyiqi altında alban knyazlarının bir hissəsi Albaniyanın hüdudlarını tərk edir və Kilikiyada məskən salır. Onların başında Gəncə mahalındakı Mayreancur nəsil mülkünü qoyub gedən Gəncə hökmdarı Avşin-Oşin dururdu. Onunla birlikdə onun drujinası - Xaçın feodallarının bir qrupu və Qafan (Sünik) feodalı Qox Vasil və başqaları da getdilər. Samuel Aniyski belə məlumat vermişdir. Burada Oşin Lambron qalasını alır. Bu dağlıq vilayətdə hökmdar olan Oşin Bizans tərəfindən dəstəklənirdi. Lambron knyazları Kilikiya knyazlarından asılı deyildilər. Tarixi vətənlərində qalan Xaçın alban hökmdarları isə xilas olma yollarını axtarırdılar.

Tədqiqatçı daha sonra yazır ki, Alban hökmdarı Oşin Lambronu möhkəmləndirdi, onun oğlu knyaz Hetum isə XII əsrin əvvəlində bir neçə qonşu vilayəti işğal edərək, nominal olaraq Bizansa tabe olan müstəqil Hetumilər knyazlığını yaratdı (İmanov K., 2013, s. 311-312).

K. İmanovun yazdıqlarından belə anlaşılır ki, məhz alban hakimiyyəti Kilikiyaya çiçəklənmə bəxş etdi. Belə ki, albanlar dövlət aparatını təmizləyib möhkəmləndirdilər, ölkənin müdafiə qabiliyyətini gücləndirdilər, beynəlxalq əlaqələri qaydaya saldılar. Məhz onlar Səlcuqlarla sülh müqaviləsi bağladılar və ölkənin dinc şəkildə tərəqqisinə imkan yaratdılar. Kilikiyadakı alban nəslə albanların tarixi vətəni - Xaçın alban çarlığının bu cür çiçəklənməsini himayə edirdi (İmanov K., 2013, s. 311-312).

Tədqiqatçı Hetum Patriçin əski fransız dilində yazdığı və 1307-ci ildə latın və digər Avropa dillərinə (XV-XIX əsrlər) və yalnız XIX əsrdə “Hetum-Tatar tarixi” adı altında erməni dilinə tərcümə olunmuş “Vetrograd şəhəri və Şərq ölkələrinin tarixi”nə əsaslanaraq göstərir ki, Kilikiyada alban, dilində danışmışlar. Belə ki, Hetumun əsərində aydın şəkildə yazılmışdır ki, onlar XIV əsrdə alban yazısından istifadə etmişlər (İmanov K., 2013, s. 313-314).

Elmi ədəbiyyatda erməni-hay sülaləsi kimi qələmə verilən, adları “Hetumid” kimi qeyd edilən alban (qıpçaq-qarqar) soylu Hetumoğulları (Avşinoğulları) sülaləsinin əsasını qoyan Avşin (Oşin), yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Kilikiyaya Gəncədən köçmüş və buradakı Lambron qalasını almış və oranın hakimi olmuşdu. Onun oğlu I Hetum 1226-cı ildə Kilikiyanın erməni-hay əsilli olduğu söylənilən, fəqət Baqrationsların gürcü qolunun bir budağı olduğu bilinən əvvəlki hakim sülaləsi Rubenoğullarından olan sonuncu hökmdar – Məleykə İzabellə evlənərək, Kilikiya taxt-tacına sahib oldu və beləcə, Kilikiya Alban Məlikliyinin əsası qoyulmuş oldu.

Hetumoğullarının və Kilikiya Alban Məlikliyinin gerbi

I Hetum tədricən bütün Kilikiyanın Səlcuqlulardan yarıməsası olan hakiminə çevrildi və onun hakimiyyəti illərində ölkədə iqtisadiyyat dirçəldi, ticarət, xüsusən də dəniz ticarəti bütün istiqamətlərdə genişləndi, mədəniyyət özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. Kozan (Sis) şəhəri Kilikiyanın paytaxtına çevrildi. Burada bir çox kilsə və qala tikildi. Rumqala minatür məktəbinin əsası qoyuldu. Hetumun özü isə, fransız tarixçisi Rene Qrussenin qeyd etdiyi kimi, adını tarixə XIII əsrin ən parlaq simalarından biri kimi yazdırmağı bacardı.

1243-cü ildə Səlcuqluların Kösedəğ savaşıda Baycunun başçılıq etdiyi tatar qoşunlarına məğlub olmasından sonra Baycu Tatarların xaqanının adından bütün ətraf hakimlər kimi Kilikiya məliyinə də onlara tabe olmaq barədə yarıq göndərdi. Belə olan halda Hetum tatarlara tabe olduğunu bəyan etdi və tərhanlıq yarığı almaq üçün qardaşı Sumbatı xaqanın oturduğu Qaraqoruma göndərdi. 1254-cü ildə isə bilavasitə özü Qafqaz və Orta Asiyadan keçərək Qaraqoruma - Mengü Xanın hüzuruna yollandı. 15 gün gözlədikdən sonra, nəhayət ki, xaqan tərəfindən qəbul edildi və xaqandan onun kilikiya üzərində hakimiyyətini, yəni məlikliyini təsdiq edən yarığı almağa müvəffəq oldu. Qaraqoruma o, bir çox tatar zadəganları, ö cümlədən Hülakü Xanla tanış oldu. Elə həmin il ölkəsinə döndü və 1255-ci ildə Kilikiyaya çatdı (Мутафян К., 2009, s. 54-58).

Hülakü Xanla tanışlığı və yaxın münasibətləri Hetuma ölkəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün gözəl şərait yaratmışdı. O, Hülakü Xanın əsas məsləhətçilərindən biri idi. 1260-cı ildə xanın Hələb və Dəməşq səfərlərində iştirakı Hetumun nüfuzunu daha da artırmışdı.

Mengü Xanın ölümündən sonra Hülakü Xan yeni xaqan seçmək məqsədi ilə çağırılan qurultayda iştirak etmək üçün Qaraqoruma getdi. Onu xristian olan Kitbuğa əvəz etdi. Hetum onunla da yaxşı münasibətlər qura bilmişdi. Fəqət Ayn-Calutda tatarların Məmlüklərə məğlub olmasından sonra tatarlar geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar ki, bu da Kilikiyanı yeni təhlükə ilə üz-üzə qoydu (Мутафян К., 2009, s. 62-63).

I Hetum Mengü Xanın hüzurunda

Tatarların geri çəkilməsindən sonra Kilikiyalılar öncə Səlcuqluların və Qaramanoğullarının hücumlarına məruz qaldılar. Bu hücumları bir təhər dəf etmək mümkün olsa da, qarşıda dəf edilməsi mümkün olmayan Məmlüklərlə qarşıdurma gözlənilirdi. Bunu nəzərə alan I Hetum Təbrizə, Hülakünün əvəzinə xan olan Abaqa Xanın hüzuruna, ondan yardım istəmək üçün yola düşdü. O, Təbrizdə ikən Məmlüklərin hücumu başladı və Məmlüklər Hetumun oğullarının - Levon və Torosun başçılıq etdikləri Kilikiya qoşunlarını çətinlik çəkmədən darmadağın etdilər. 1266-cı ildə baş verən bu döyüşdə Toros öldürüldü, Levon isə müsəlman türklərə əsir düşdü.

Hetum geri dönəndə ölkəsinin Adanaya qədər bütün ərazisinin talan və qarətlərə məruz qaldığını gördü. Oğlunu əsirlikdən azad etmək üçün Sultan Bəybarsa müraciət etdi. O da Levonun azad edilməsi qarşılığında ondan Hələb yaxınlığında tatarlara əsir düşmüş bir dostunun azad edilməsi üçün Abaqa Xana müraciət etməsini təklif etdi. Hetum bu dəfə Abaqaq Xana müraciət etdi və nəticədə Levonu əsirlikdən xilas etməyi bacardı. 1269-cu ildə oğlunun xeyrinə taxtından könüllü surətdə əl çəkən I Hetum monastra getdi ömrünün sonuna qədər rahib kimi yaşadı və bir il sonra dünyasını dəyişdi (Мутафян К., 2009, s. 62-63).

Atasından sonra Kilikiya taxt-tacına sahib olan II Levon onun siyasətini davam etdirərək, ticarətin genişlənməsi üçün əlindən hər şeyi edirdi. O, Kataloniya tacirlərinə xüsusi imtiyazlar verdi, italyan tacirlərin əllərindən alınmış imtiyazlarını geri qaytardı. Xarici siyasətdə tatarlarla ittifaqa üstünlük verən yeni məlik ölkənin dəniz limanlarının yenidən qurulması üçün əlindən gələn hər şeyi etdi. Təsadüfi deyil ki, 1271-ci ildə Layas limanına gələn və öz səyahətini Kilikiyadan keçməklə davam etdirən Marko Polo yazırdı ki, Kilikiyada dənizdə yerləşən Layas adlı bir şəhər var. Burada gecə-gündüz dayanmadan gur ticarət gedir.

Məmlüklərlə savaş. Hetumun oğlu, Kilikiyanın gələcək məliyi Levonun Məmlüklərə əsir düşməsi.

Layasın bazarlarında gördüyü qızıl iplikli ipəklərdən, qiymətsiz daş-qaşlardan heyranlıqla söz açan səyyah bura Genuya, Venesiya və digər ölkələrdən alış-veriş etmək üçün çox sayda tacirin gəldiyini xüsusi qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə, Şərqi səyahət etmək istəyən hər kəs mütləq bu şəhərdən keçməli və buradan nə isə almalıdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Kilikiyadakı dinc həyat sadəcə 1275-ci ilə qədər davam etdi. Həmin il və növbəti il Məmlüklər Kilikiyaya yeni yürüşlər təşkil etdilər. Tatarların uzaqda olması öz nəticəsini verdi. II Levonun əmisi Sumbatın

başçılıq etdiyi Kilikiya qoşunları məğlub oldu, Sumbat isə döyüşdə öldü. Bununla belə tatar qoşunlarının yaxınlaşmasını eşidən Məmlüklər sərhədyanı bölgələri qarət edərək geri çəkildilər.

1281-ci ildə II Levonun başçılıq etdiyi Kilikiya qoşunları tatar qoşunlarının tərkibində Məmlüklərin torpaqlarına əks-hücuma keçdilər. Tatar qoşunlarına Abaqa Xanın qardaşı Mengü Yeymur başçılıq edirdi. Bu yürüşə xaçlıların da qatılması və tatarlara dəstək verməsi gözlənilirdi. Fəqət onlar sözlərini tutmadılar və nəticədə Xüms ətrafında baş verən savaşı müsəlman türklərin qələbəsi ilə sona çatdı. Tatarlar geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu məğlubiyyət Kilikiya üçün fəlakətlə nəticələndi və II Levon ölkəsini talan və qarətlərdən xilas etmək üçün Məmlüklərin vassallığını qəbul etdi. 1285-ci ildə onlarla imzalanan 10 illik sülh müqaviləsinə görə Kilikiyalılar tatarlarla yanaşı Məmlüklərə də hər il bac-xərac verməyə məcbur oldular. Bu savaşda, verdikləri sözə rəğmən, tatlara yardım etməkdən imtina edən və neytral qalan xaçlıların özləri artıq Məmlük təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Artıq nə xaçlılardan nə də geri çəkilən tatarlardan heç bir kömək gözləmək mənasız idi.

1289-cu ildə II Levon ölür. İki il sonra, 1291-ci ilin may ayında sultan Əl-Əşrəf Xəlil Kalaun Aqranı xaçlıların işğalından təmizləyir Yaxın Şərqdə xristianların əlində sadəcə iki ölkə - Kipr və Kilikiya qalır (Мутафян К., 2009, s. 63-67).

II Levon, arvadı Keran və övladları. Orta əsrlər miniatürü.

II Levondan sonra Kilikiya məliyi II Hetum olur. O hələ gəncliyində fransiskanlığı qəbul etmişdi və fransiskan idi.

Qeyd edək ki, latınca adlarına “Ordo Fratrum Minorium” (Kiçik qardaşlar ordeni) deyilən fransiskanlar asketik həyat tərzini keçirən katolik ordenlərdən biri

idi. Bu ordenin əsasını 1208-ci ildə, Spoleto da rahib Assizli Fransisk qoymuşdur. Bu səbəbdən də orden daha çox onun adı ilə adlandırılır (Halevi Masha, 2012).

Kilikiyada katolikliyin yayılmasında, şübhəsiz ki, II Hetumun rolu az olmayıb. O vaxta qədər Vatikan bu ölkədə katolikliyi yaymaq üçün daha çox gizli fəaliyyət göstərirdisə, 1289-cu ildən etibarən bu fəaliyyət artıq açıq xarakter aldı. Məhz həmin il Vatikan II Hetumun yardımını ilə katolikliyə şiddətlə qarşı çıxan katalikos II Konstantini zərərsizləşdirə bildi. Onun yerinə katoliklərə loyallığı ilə fərqlənən IV Stepanos Kilikiyanın katalikosu oldu.

1292-ci ilin mayında Məmlüklərin katalikosluğun mərkəzi durumunda olan Rumqalanı ələ keçirməsindən IV Stepanos müsəlman türklərə əsir düşdü. Onu əvəz edən və katoliklərə xüsusi rəğbəti ilə fərqlənən VII Qriqor dini mərkəzi Rumqaladan Sisə köçürtdü. Bu hadisənin ciddi nəticələri oldu. Ruhanilər öz əvvəlki bağımsızlıqlarını itirdilər və II Hetumumdan asılı vəziyyətə düşdülər ki, bu da Kilikiyada katolik məzhəbinin yayılmasını sürətləndirdi. Ruhanilər artıq buna müqavimət göstərmək gücündə deyildilər. Lakin xalq hələ buna hələ tam hazır deyildi. Fəqət Məmlüklərin yaratdığı təhlükə və tatarların başının daxili çəkişmələrə qarışıq olması Roma Papasının və bölgədə bulunan xaçlıların köməyini gərəkdirirdi. Bu yardımını əldə etməyin tək yolu isə katolikliyi qəbul etməkdən keçirdi (Мутафян К., 2009, s. 72-73).

Aqranın xaçlılardan azad edilməsi. Orta əsrlər miniatürü

1293-cü ildə ölkəsinin Şərqi torpaqlarını könüllü surətdə Məmlüklərə güzəştə gedən II Hetum Kilikiyanın bütünlüklə Məmlüklərin əlinə keçməsinə önləyə bildi. Elə bu vaxt xəbər gəldi ki, Bizans imperatoru Kilikiya məliyinin bacısını almaq istəyir. Bizans bu yolla Kilikiyada katolikliyin yayılmasını önləmək, xristianlığın ortodoks məzhəbinin gücləndirilməsinə nail olmaq istəyirdi. Bizansın yardımını

qazanmaq üçün bundan gözəl fürsət ələ düşə bilməzdi. Odur ki, II Hetum bu izdivaca razılıq verdi və 1294-cü ilin yanvar ayının 16-da Müqəddəs Sofiya kilsəsində imperator IX Mixail Paleoloqla Kilikiya məleykəsi Ritanın izdivacı baş tutdu.

1295-ci ildə Təbrizdə baş verən saray çevrilişindən sonra Elxanlı taxt-tacına Qazan Xan sahib oldu. II Hetum onun da dəstəyini qazanmaq üçün Təbrizə yola düşdü. Bu o dövr idi ki, artıq tatarlar da müsəlman xalqlarını İslamı qəbul etmədən idarə etməyin çox çətin anladığını anlamışdılar və Qazan Xan İslamı rəsmi din elan etmişdi. Bununla belə, Qazan Xan II Hetuma dəstək verdi və 1292-ci ildə Elxanlılarla Məmlüklər arasında Xüms ətrafında baş verən savaşda Kilikiya qoşunları da tatarlar tərəfdə iştirak etdi. Savaş tatarların qələbəsi ilə sona çatdı. Qazan Xan Suriyanı ələ keçirdi, II Hetum isə itirilmiş torpaqlarını geri qaytara bildi. 1304-cü ildə, Qazan Xanın ölümündən sonra, Kilikiya tatarların himayəsindən məhrum oldu. Nəticədə Məmlüklər əvvəlki sərhədlərinə geri döndülər (Мутафян К., 2009, s. 73-75).

XIII əsrin son onilliyində Yaxın Şərqdəki qüvvələr nisbəti əməlli-başlı dəyişmişdi. XIV əsrin əvvəllərində tatarların İslamı qəbul etməsindən sonra onların müsəlmanlara qarşı xristian kuman-qəpçaclara və hakim alban (qarqar-qıpçaq) sülaləsinə verdiyi dəstək kəsildi. İndi Kilikiyaya Şərqdən eynən xristian Kilikiya türkləri kimi qıpçaq, fəqət müsəlman olan Məmlük türkləri, Qərbdən isə digər Türk sülaləsi - Qaramanoğulları təhlükə törədirdi. Kilikiyanın sadəcə bir müttəfiqi – Kipr qalmışdı. Səlib (xaçlı) yürüşləri də tədricən əvvəlki gücdə deyildi (Мутафян К., 2009, s. 72-73).

II Hetum dörd illik hakimiyyətdən sonra, 1293-cü ildə könüllü surətdə tax-tacı qardaşı Torosa ötürdü, özü isə ömrünü orada tamamlamaq fransiskan monastrına köçdü. Lakin Torosun hakimiyyəti sadəcə 1 il çəkdi və o, mülkiyyətini tacını monastrdan geri döndürən II Hetuma qaytardı. 1296-cı ildə qardaşlar Bizansdan kömək istəmək üçün İstanbula (Konstantinopola) yola düşdülər. Onların bundan istifadə edən digər qardaşı Sumbat katalikos IV Qriqorun dəstəyi hakimiyyəti ələ keçirdi. Devrilən II Hetum Bizansdan dəstək ala bilmədi. Sumbat isə dəstək üçün Təbrizə, Qazan Xanın hüzuruna getdi və onun qohumlarından biri ilə evləndi. O, geri dönməz, qardaşları II Hetum və Torosu zindana atdırdı. Bir müddət sonra Toros zindanda öldü.

1298-ci ildə Kilikiyanın siyasi səhnəsinə adı çəkilən qardaşların daha bir qardaşı Konstantin peyda olur. O, Sumbatı devirərək onun taxt-tacına sahib olur. Həmin il Kilikiyaya hücum edən Məmlüklər ölkənin Şərq əyalətlərini ələ keçirirlər. Bu hal Konstantinin nüfuzuna ciddi xələl gətirir və o, hakimiyyətdə yalnız bir il qala bilir. Taxt-tac yenidən II Hetuma qayıdır. O, kəsül olan qardaşları Konstantin və Sumbatı barışdırır və kömək üçün İstanbula göndərir.

1301-ci ildə II Hetum taxt-tacdən qardaşı Torosun oğlu Levon III xeyrinə əl çəkdi. Lakin onun atəbəyi qismində gerçək hakim olaraq qaldı və ölkəni bu qismində idarə etməkdə davam etdi. 1305-ci ildə III Levon bibisi qızı Aqnesa Lusiqnan ilə evləndi, növbəti 1306-cı il 30 iyulundan etibarən isə artıq rəsmən hakimiyyətə yiyələnmiş oldu (Charles Cawley, 2013).

III Levon əmisi və atabəyi II Hetumun ölkənin katoqlikləşdirilməsi və latınlaşdırılması siyasətini davam etdirir. Buna səbəb Roma Papasının dəstəyini qazanmaq idi. O 1397-ci ilin 19 martında Sisdə kilsə toplantısı keçirir və toplantı iştirakçılarını Papaya katoqliklə birlik yaradılması barədə müraciətlə çıxış etməyə məcbur edir. Yepiskopların bir hissəsi buna etiraz əlaməti olaraq toplantını tərk etsədə əksəriyyət müraciətin altına imzasını qoyur. Bu qərar ölkədə ciddi qarşıdurmalara və qan tökülməsinə gətirib çıxarır (Мутафян К., 2009, s. 72-73; Сукиасян А. Г., 1969, s. 85).

Qərpbərəst siyasət xarici siyasətin əsasını təşkil edirdi. Levonun 20 may 1307 tarixli fərmanı bu istiqamətdə növbəti addım oldu. Bu fərmanla Levon Venesiya tacirlərinə xüsusi güzəştlər tətbiq etməkdə idi. Həmin ilin 17 noyabrında III Levon və əmisi II Hetum tatarların Anazərbi adlı yerdə qurduqları pusquya düşürlər. Tatarlar Levonu xayanətkarlıqda suçlayaraq edam etdilər (Сукиасян А. Г., 1969, s. 85). Bundan sonra ölkədə taxt-tac uğrunda qızğın rəqabət başladı (Мутафян К., 2009, s. 72-73).

Əsas rəqabət taxt-taca haqq iddia edən Avşin (Oşin) və onun böyük qardaşı, İstanbuldan geri dönən keçmiş məlik Sumbat arasında gedirdi. Qardaşlar arasında baş verən qanlı qarşıdurma Avşinin qələbəsi ilə sona yetdi. O, xaçlıların köməyi ilə Sumbatı himayə edən tatarları ölkədən qovdu və bundan sonra taxt-tacın tək və şəriksiz sahibi oldu (Сукиасян А. Г., 1969, s. 85).

Avşin ölkənin katoqlikləşdirilməsi və latınlaşdırılması xəttini yeridir və bu yolla katolik ölkələrin dəstəyini qazanacağına ümid edirdi. Bu xətt yerli kuman-qırçaqlar və alban (qarqar-qırçaqların) əhali arasında ciddi narazılıq və müqavimətlə qarşılansa da, o, Sis toplantısının qərarlarına istinad edirdi. Nəticədə 1308 və 1309 – cu illərdə ölkədə monofizit ruhanilərin başçılıq etdiyi kütləvi xalq ayaqlanmaları baş verdi.

Etirazları qanlar içində boğan özünü artıq əvvəlki hakimlər kimi “məlik” deyil, katolik ölkələrdə olduğu kimi “kral” adlandıran Avşin uniyaya qarşı çıxış edən din adamlarının hamısını zindana basır, ələ keçirə bilmədikləri isə xarici ölkələrə mühacirət etmək məcburiyyətində qalırdı. Ölkəni kütləvi edamlar başına almışdı.

1317-ci ildə Adanada düzənlənən kilsə toplantısı Sis toplantısının qərarlarını təsdiq etdi. Lakin bu da vəziyyəti xilas etmədi. Ölkə bir yandan daxili qarşıdurmalarla zəifləməkdə, o biri tərəfdən isə qonşu müsəlman Türk dövlətlərinin hücum təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı (Мутафян К., 2009, s. 79).

Xarici siyasətin yönü bütünlüklə Qərbə yönəlmiş olsa da, Qərbdən heç bir kömək hiss edilmirdi. Kilikiyada məskunlaşan və ölkəni hərbi cəhətdən qorumaq vədi qarşılığında böyük torpaq sahələrinə sahib olan katolik ordenlər isə vədlərinin əksinə olaraq, Kilikiya naminə savaşımaq istəmir və ya da bunu çox könülsüz edirdilər. Belə olan halda kral Avşin onların mülkiyyəti bütün torpaqları əllərindən aldı, sahib olduqları bütün xəzinələri müsadirə etdi, özlərini isə ölkədən qovdu (Сукиасян А. Г., 1969, s. 85).

1318-ci ildə Karamanoğulları Kilikiyadakı çətinliklərdən istifadə edərək ölkəyə hücumu keçdilər. Lakin kralın adaşı, Korikos bəyi və kuman-qırçaq ordularının başçısı Avşin bəy bu hücumu dəf etməyi bacardı. Həmin il Kilikiya ilə Kipr arasındakı münasibətlər də korlandı. Buna paralel Tirli Amori mərkəzi

hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdı. Avşin üsyanı yatırmağı bacardı, üsyançılara divan tutdu. Tirli Amorinin Kiprdən qaçan arvadını, yəni öz doğma bacısı İzabellanı himayəsinə aldı. Bu hal adada hakimiyyəti ələ keçirmiş II Henrixə xoş getmədi. Kipr kralını dəstəkləyən qospitalyerlərin Kilikiyadan qovulması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. İki ölkə müharibənin eşiyinə gəlib çıxdı. Yalnız Papa XXII İoahanın işə qarışması buna imkan vermədi.

1320-ci ildə Məmlüklərin Suriyada yerləşən öncü qoşunları Kilikiyaya hücum keçdilər və paytaxt Sisin divarlarına qədər irəlilədilər. Şəhəri geri ala bilməyib böyük qənimətlərlə geri döndülər. Lakin təhlükə hələ də tam sovuşmamışdı. Kilikiya kralının katolikliyi rəsmi məzhəb elan etməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Bu, həm yeni xaçlı yürüşlərindən ehtiyat edən müsəlman hökmdarlarını narahat edirdi, həm də ölkə içində yeni məzhəbə müqavimət göstərənlərin sayı azalmağa bilmirdi.

Həmin il Avşin gözlənilmədən öldü. Taxt-tacın sahibinə oğlu Levon çevrildi. Lakin o, hələ azyaşlı idi, bu səbəbdən də Atabəylər Şurası yaradıldı və kuman-qıpçaq qoşunlarının başçısı, Korikos bəyi Avşin bəy gənc kralın atabəyi təyin edildi. Avşin bəyi məşhur Kilikiya tarixçisi Hetum Patmiçin oğlu idi və atasından çox gözəl tərbiyə almışdı. Dövrün elmi biliklərinə vaqif idi. O, kiçikyaşlı qızı Alisanı kral Levonla evləndirdi, özü isə mərhum kralın dul arvadı Anjuylu Jannanı aldı və bu yolla ölkənin faktiki hakiminə çevrildi.

1321-ci ildə Kilikiya Elxanlıların hücumuna məruz qaldı. Həmin dövrdə Kilikiyada olan Venesiyalı coğrafiyaşünas Maribno Sanuto həmi hadisələri belə təsvir etmişdir:

“Kilikiya dörd vəhşi heyvanın dişləri arasında qalıb. Bunlardan birincisi şirdir. Bu, tatarlardır. Kilikiya hökmdarı onlara illik bac-xərac verir. İkincisi bəbirdir. Bu, Misir sultanıdır. O hər il ölkəyə hücumlar təşkil edir, ölkəni çapıb-talayır. Üçüncüsü qurddur. Bu, Karaman türkləridir. Onlar ölkədəki hakimiyyəti daim zəiflədirlər. Dördüncüsü ilandır. Bu, Kilikiyanı çeynəyən dəniz quldurlarıdır” (Мутафян К., 2009, s. 82-85).

1322-ci ildə Məmlüklər növbəti dəfə Kilikiyaya hücum təşkil etdilər. Layas limanının hücum təşkil edən müsəlmanlar onun qala divarlarını dağıtdılar. Kipr kralı II Henrix aradakı ziddiyyətləri unudaraq, Kilikiyadakı həmdinlərinə kömək üçün gəmilərlə əakər göndəsə də, bu vəziyyəti yaxşılaşdırmır. Belə olan halda, katalikos IV Konstantin Misirə yola düşür və 1323-cü ildə Məmlüklərlə 15 illik sülh imzalanmasına nail olur. Lakin sülh sadəcə 1 il çəkir. Məmlük sultanı növbəti xaç yürüşü barədə gəzən şaiyələri əldə əsas tutaraq Kilikiyaya yürüşləri bərpa edir. Həmin il, yəni 1324-cü il tarixə təkcə Məmlüklərin yürüşlərinin yenidən bərpası ili kimi deyil, həm də Avşin bəyin krala sui-qəsd təşkil edərək taxt-tacı ələ keçirmək istəyən arvadı İzabellanı, kral Levonun İzabella əlbir olan xalasını, xalasının sağ qalan 4 oğlundan birini edam etdirdiyi il kimi düşüb.

Kralın sui-qəsdin planlaşdırılmasında əli olan xalası oğullarından Gi de Luginan həmin dövrdə İstanbulda (Konstantinopolda) olduğu üçün edamdan canını qurtara bilir. O, Bizans imperatorunun arvadı olan xalası Ritanı ziyarət etməyə getmişdi. Kralın digər iki xalası oğlu – Jan və Boemund isə günahları olmadığı üçün Rodos adasına qospitalyerlərin yanına sütgün edilirlər.

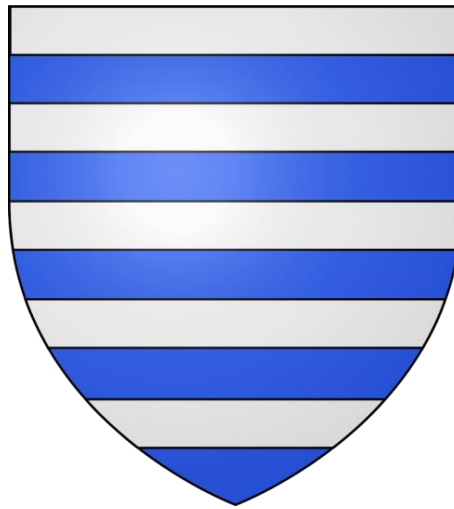
Bu hadisədən bir müddət sonra Avşin bəy Roma Papasına öz döğmə Korikos bəyliyəndə katolik yepiskopluqnu təsis etməsi xahişi ilə müraciət edir. Onun bu müraciətinə 1328-ci ildə müsbət cavab verilir və Korikos yepiskopluğu təsis edilir. Beləcə, Kilikiyanın monofizitlikdən katolikliyə keçməsi üçün növbəti əhəmiyyətli addım atılmış olur. Avşin bu yolla öz bəyliyini bütün Kilikiyanın dini mərkəzinə çevirmək, beləcə əlavə güc əldə etmək istəyirdi. Onun bu planı kral Levonu ciddi narahat etdi. Çünki bütün bunların arxasında hansı planların yatdığını anlayırdı. Odur ki, o, yetkinlik yaşına çatır-çatmaz, Oşin bəy və öz arvadını, yəni Oşin bəyin qızı Alisanın edən edilməsini əmr edir və bu 1329-cu ildə baş verir (Мутафян К., 2009, s. 82-85).

Alban (qarqar-qıpçaq) mənşəli Hetumoğulların Kilikya üzərindəki hakimiyyəti 1342-ci ilə qədər davam etmiş, həmin ildən etibarən hakimiyyət, müvəqqəti olaraq, fransız əsilli Lusignan sülaləsinin əlinə keçmişdir. Bu, Levonun ölümündən sonra onun xalası oğlu Gi de Lusignanın (III Konstantinin) Kilikiya taxt-tacını ələ keçirməsi ilə baş vermişdi.

V FƏSİL

FRANSIZ MƏNŞƏLİ LUSIGNANLAR SOYU VƏ KİLİKİYANIN FRANSIZ MƏNŞƏLİ KRALI III KONSTANTİN

Gi de Lusignan Kilikiya hökmdarı olduqdan sonra adını dəyişmiş və tarixə III Konstantin kimi düşmüşdür.

Lusignanların ailə gerbi

Onun təmsilçisi olduğu sülalə fransanın məşhur feodal ailələrindən biri olmuş, bu ailənin bəzi mənsubları xaçlı yürüşlərinə qatılaraq Yaxın Şərqlə gəlmiş və qısa bir müddətdən sonra Qüdsdə (Yerusəlimdə), Kiprdə və sonralar Kilikiyada hakim mövqelər əldə etmişdilər. Sülalə adının Fransanın qərbində yerləşən Lusignan adlı qəsrdən almaqdadır. Tarixlərinin ilk çağlarında Puatu qaraflarının və Akvitaniya hersoqlarının vassalı olmuş və xaçlı yürüşlərinə də məhz vassal kimi qatılmışdılar.

Məhz bu yürüşlər zamanı onların təmsilçiləri ilə Yaxın Şərqi xaçlı dövlətləri ilə sıx əlaqələri yaranmışdı. Görünür, İngiltərə kralı II Henrixə qarşı üsyanda fəal iştirak etmiş Amori Lusignan məhz bu səbəbdən Yaxın Şərqi qaçmaq və Qüds (Yerusəlim) Krallığına sığınmaq məcburiyyəti hiss etmişdi.

Amori Lusignan Qüdsdə qardaşı Gi de Lusignanın Qüds Krallığının taxt-tacının varisi Anjulu Sibella (Yerusəlimli Sibella) ilə evlənməsini təşkil edir. Sibellanın qardaşı IV Balduin və ardınca da azyaşlı oğlu V Balduin öldükdən sonra Gi de Lusignan 1186-cı ildə Qüds kralı olur.

Yerusəlimli (Qüdslü) Sibella (təqribən 1160-1190)

Anjulu Sibella və ya Yerusəlimli Sibella (təqribən 1160-1190) Qüds kralı I Amorinin Aqnes de Kurtene ilə olan ilk izdivacından dünyaya gəlmişdi. O, IV Balduin və İzabellanın böyük bacıları idi. Sibella “Uzun Qələnc” ləqəbli Gilyom de Monferratla evlənməmiş və ondan gələcək kral V Balduini dünyaya gətirmişdi. Gilyomun ölümündən sonra onu ikinci dəfə ərə verdilər və bu dəfə o, Gi de Lusignanın arvadı oldu. Sibella Qüds taxt-tacının varisi olduğu üçün dul qala bilməzdi və mütləq ərə getməli idi.

Sibellanın atası I Amorinin Aqneslə evliliyi qan qohumluğu səbəbindən qeyri-qanuni elan edilsə də, bu izdivacdən dünyaya gəlmiş Sibella və kiçik qardaşı Balduin kralın qanuni övladları kimi qəbul edilmişdilər (Nicholson Helen J., 2006).

Sibellanın uşaqlıq və yeniyetməlik çağları Vifiniya monastrında, kraliça Melisendanın (**Bernard Hamilton, 1978, s. 26**) doğma bacısı olan nənəsi İovetanın himayəsində keçmişdi.

1169-cu ildə I Amori Tir şəhərinin arxiyepiskopu Frederik de la Roşu səfir qismində Avropaya göndərəndə verdiyi tapşırıqlardan biri də Sibella üçün layiqli bir ər tapmaq idi. Çünki onun qardaşı Balduin sağalmaz bir xəstəliyə tutulmuşdu və kral soyunun davam etməsi bütünlüklə Sibelladan asılı idi. Ona elə bir ər seçilməli idi ki, gələcəkdə krallığın gerçək bir müdafiəçisi olsun (**Nicholson Helen J., 2006**).

Frederik de la Roş bu təkliflə öncə Sanser qrafı Stefana müraciət etdi. Qraf razılaşdı, fəqət Qüdsə gələr-gəlməz, gözlənilmədən qərarını dəyişdi və Fransaya geri döndü. Tədqiqatçıların bəzilərinin ehtimalına görə, buna səbəb onun Bizans imperatoru Maniul Komninə sədaqət andı içməsi olubmuş. Belə hesab edilir ki, o, Qüds kralı olsaydı, bu anda xəyanət etmək məcburiyyətində qala bilərdi (**Bernard Hamilton, 1978, s. 30-31**).

1174-cü ildə kral I Amori öldü. Onun taxt-tacına öncə xəstə oğlu IV Balduin sahib oldu. 2 il sonra, 1175-cı ildə Sibella Fransa kralı VII Lüdoviqin və Müqəddəs Roma imperiayasının kralı Fridrix Barbarossanın qohumu, II Xaçlı yürüşünün iştirakçısı V Gilyom Monferratlının oğlu Gilyom Monferrata ərə verildi (**Bernard Hamilton, 1978, s. 101**).

Gilyom qorxmaz cəngavər kimi ad çıxarmışdı və bu səbəbdən də “Uzun Qılınc” ləqəbini qazanmışdı. Ona cəhiz qismində Yaffa qrflığı və vassal Askalon dövləti hədiyyə edildi. O, təkə dəyüş meydanında deyil, adı həyatda da çox sərt adam idi və zorakı birisi kimi tanınırdı (**William Busk, 1855, s. 208**). Lakin onun bu keyfiyyətlərinin Qüds Krallığına heç bir önəmli mənfi təsiri olmadı. Çünki onun Sibella ilə izdivacı cəmi 7 ay davam etdi. 1177-ci ilin yayında Gilyom malyariyadan vəfat etdi. İki ay sonra onun oğlu dünyaya gəldi. Körpnin adını ənənəyə uyğun olaraq Balduin qoydular.

Sibella üç il dul qaldı. Üç sonra onu Gi de Lusignana ərə verdilər. Bu izdivacdən Alisa və Mariya adlı iki qız uşağı dünyaya gəldi.

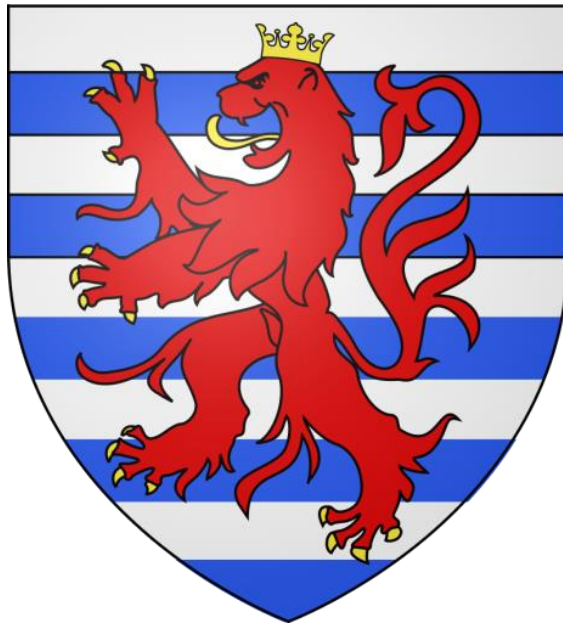
Gi de Lusignan 1186-cı ildə Qüds kralı olsa da, onun bu krallığı cəmi bir il sürdü. Növbəti il o, Səlahəddin Əyyubinin başçılıq etdiyi Türk-İslam ordusuna məğlub oldu, qoşunu darmadağın edildi, özü isə əsir düşdü. Əsirlikdən xilas olub geri dönəndə Qüdsdə qısa müddət krallıq edən (1192-ci il) Konard Montferrat ona Qüdsə daxil olmağa imkan vermir. Belə olan halda o, Şir ürəkli Riçarddan pul qarşılığında ingilislərin əlində olan Kipr adasını alır. Lusignanlar oranın hakiminə çevrilirlər və Ginin nəticəsi III Ququnun ölümünə qədər Kipr onlar tərəfindən idarə edilir. Daha sonra Kiprin idarəsi Puatu qraf ailəsinin əlinə keçir (**Painter Sidney, 1957**).

Gi de Lusignan Kipri 1192-1194 –cü illərdə Kiprin sinyoru titulu daşısa da, adanın faktiki hakimi olub. Onun ölümündən sonra hakimiyyət qardaşı Qüdslü (Yerusəlimli) II Amoriyə (1145-1205) keçir. O, 1194-cü ildə Kipr sinyoru, 1195-ci ildə Kipr Krallığının ilk rəsmi kralı (I Amori), 1197-ci ildən isə həm də Qüds kralı olur.

Gi de Lusignan və Sibellanın evlənməsi. XIII əsr miniatürü

. Amori qardaşı Gi de Lusignan ilə birlikdə Səlahəddin Əyyubiyə əsir düşənlərdən biri idi. Onun Kiprlə yanaşı Qüds Krallığına da sahib ola bilməsinin qısa tarixçəsi belədir: 1197-ci ildə Amorinin aravadı Eşiva ölür və o, Qüds kralı I Amorinin qızı İzabellanı alır və avtomatik Qüds Krallığının da taxt-tacına sahib olur. 1198-ci ildə Akrada tacqoyma mərasimi keçirilir və o, həm Kipr, həm də Qüds kralı titulumu daşımağa başlayır.

Kipr Lusignanlarının gerbi

Elə həmin il Amori Səlahiddinin oğulları arasında hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələrdən istifadə edərək, müsəlmanlarla 5 illik sülh imzalamağı bacarır.

Baxmayaraq ki, tərəflərin hər ikisi müqaviləni dəfələrlə pozmağa meyilli idi, bununla belə, 1204-cü ildə sülh müqaviləsini daha 6 il uzatmaq mümkün oldu.

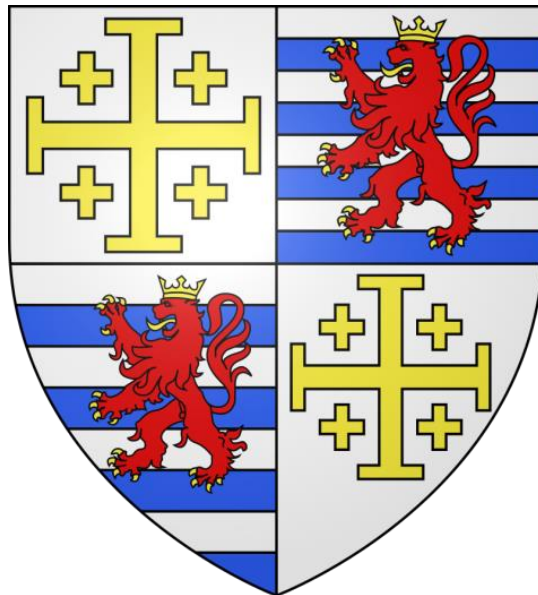
Amori 1205-ci ilin aprel ayının 1-də Akrada öldü və Nikosiyadakı Müqəddəs Sofiya kilsəsində dəfn edildi (**Painter Sidney, 1957**).

Ondan sonra oğlu I Quqo Lusignan Kipr kralı oldu. O, doğumundan qısa bir müddət sonra, daha dəqiq desək, 1194-cü ildə Qüds kralı Şampanlı Henrinin və kraliça I İzabellanın qızı Filippa ilə göbəkəsdə edilmişdi. Buna səbəb Gi de Lusignanın ölümündən sonra Kiprlə Qüds arasında yaranmış gərginliyi aradan aparmaq idi. Lakin atası Amori bundan bir müddət sonra Qüds taxt-tacına da sahib olmuş və bundan sonra bu məsələ əhəmiyyətini itirərək unudulmuşdu (**René Grousset, 1936, s. 171**).

Kral Amorinin ölümündən sonra Kipr və Qüds ayrıldılar. Qüds taxt-tacına I İzabella və Konrad Monferratın qızı Mariya Monferrat sahib oldu. Onun regenti Beyrut senyoru və Qüds konnetablı I Jan İbelin təyin edildi. Kipr taxt-tacı isə azyaşlı Quqoya qismət oldu. Onun regenti isə Quqonun böyük bacısının əri Qotye de Monbelyar təyin edildi.

Qotye de Monbelyar gənc krala sədaqətli idi, fəqət regentliyindən şəxsi sərvətini artırmaq üçün istifadə edirdi. O, 1206-1207 – ci illərdə Səlcuqlu təhlükəsi ilə üz-üzə qalan senyoru Akdobrandiniyə yardım məqsədi ilə hərbi yürüşlər təşkil etmişdi. Bunda məqsəd Qüds Krallığı ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq idi.

Qotye himayəsində olan Quqonun Şampanlı Henrix və I İzabellanın qızı və kraliça Mariyanın bacısı ilə izdivacını təşkil etdi. Fəqət məlum olmayan səbəbdən izdivac üçün Filippa deyil, bacısı Alisa uyğun görüldü. Filippa həmin dövtdə hələ subay idi və yalnız 1213-cü ildə De Rameryu senyoru I Erar de Briennə ərə verildi.

Kipr və Qüds krallarının gerbi

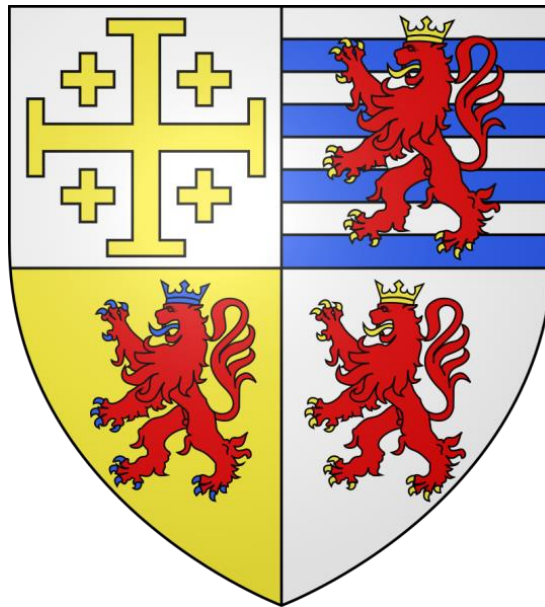
Quqo ilə Alisanın izdivacı Nikosiyada 1210-cu ilin sentyabr ayında baş tutdu. Bundan sonra Qotyeyə münasibət pisləşdi və Qüdsdən qovuldu (**René Grousset, 1936, s. 218**).

Tarixi mənbələr Quqonu qəddar və əsəbi birisi kimi təsvir etməkdə, lakin onun tez hirsləndiyi kimi tez də soyuduğunu bildirməkdədirlər. Qotyenin qovulmasından sonra krallığı müstəqil şəkildə idarə etməyə başlayan Quqonun bir müddət sonra Papa III İnnoketi ilə arası dəydi. Buna səbəb isə Quqonun Kiprdə yepiskopları özünün təyin etməyə çalışması, Papanın isə buna qarşı çıxması idi. Quqo bu məsələdə israrlı olsa da, geri çəkilməli olmuşdu. Onun yepiskopları müstəqil şəkildə təyin etmək istəməsi onunla İstanbulun Kipr yepiskoplarını özünə tabe etmək istəyən latın patriarxı arasında da ziddiyətlər yaratmaqda idi. Ziddiyətlərə IV Lateran Toplantısı son qoydu. Toplandı iştirakçıları Kipr kilsəsinin müstəqilliyinə qərar verdilər (**Louis de Mas Latrie, 1852-1861, s. 191-192**).

Kipri xarici müdaxilələrdən qoruya bilmək üçün Quqo adada tampliyer və qospitalyer ordenlərinin qərargahının yaradılması üçün münbit şərait yaratdı (**Louis de Mas Latrie, 1852-1861, s. 182**).

1218-ci ilin əvvəlində Quqonun ögey bacısı Melisenta knyaz IV Boumend Antioxluya ərə getdi. Bundan bir neçə gün sonra, yanvarın 10-da Quqo xəstələndi və Tripolidə öldü (**Louis de Mas Latrie, 1852-1861, s. 195-196**). O, elə oradaca Qospitalyerlər kilsəsində dəfn edildi, bir müddət sonra isə qəbri oradan Nikosiyadakı Qospitalyerlər kilsəsinə köçürüldü.

Quqonun yerinə oğlu I Henri kral elan edildi. O, azyaşlı olduğu üçün regentlik vəzifəsini Quqonun dul arvadı Şampanlı Alisa öz üzərinə götürdü. Lakin Alisa bütün hakimiyyəti öz əmisinə, Balian İbelin və Mariya Komninanı oğlu Filipp İbelinə verdi.

Lusignan soyundan olan Kipr, Qüds və Kilikiya krallarının gerbi

Henrinin tacqoyma mərasimi 1225-ci ildə Nikosiyadakı Müqəddəs Sofiya kilsəsində həyata keçirildi. O zaman onun 8 yaşı vardı. Mərasimin bu qədər erkən yaşda gerçəkləşdirilməsinin səbəb imperator I Fridrixin adanın hakimiyyətini ələ keçirmək planını önləmək idi. Lakin bunun qarşısını almaq mümkün olmadı. 1228-

ci ildə I Fridrix regentliyin və Kipr üzərində hakimiyyətin ona keçməsinə tələb etdi və bu tələbə qarşı çıxmaq mümkün deyildi. Bununla belə, imperator apreldə adanı tərk edər-etməz, Filipp İbelin Kipr krallığı üzərində bütün hakimiyyəti yenidən öz əlinə keçirdi. Bu hal Lombardlılarla müharibəyə gətirib çıxartdı. 1232-ci ildə Aqriddi yaxınlığındakı savaştan sonra I Henri, nəhayət ki, hakimiyyətin gerçək sahibinə çevrilə bildi. O, əvvəlki kimi İbelinlər soyu ilə xoş münasibətdə idi. O, həm də 1246-1253 – cü illərdə, yəni II Konrad Qrenştaufenin zamanında Qüds krallığının regenti kimi çıxış etmişdir.

Henri üç dəfə ailə həyatı qurmuşdur. Bunlardan ilk ikisindən onun övladı olmayıb. 1250-ci ildə o üçüncü dəfə evləndi. Bu dəfə onun arvadı V Boumend Antioxlunun qızı Plezantsiya oldu və bu izdivacdan Quqo adlı oğlu dünyaya gəldi. 2 il sonra, yəni 1253-cü ildə Henri öldü və Nikosyadakı Tampelyerlər kilsəsində dəfn edildi. Onun yerinə 2 yaşlı oğlu II Quqo kral elan edildi.

Həmin dövrdə Qüds krallığında venesiyalı və genuyalı fraksiyaları arasında hakimiyyət uğrunda tarixə adı “Müqəddəs Savva müharibəsi” kimi düşmüş mübarizə gedirdi. Tərəflərdən hər biri söz sahibi ola bilmək üçün öz namizədini irəli sürmüşdü. Genuyalılar Konradinin, venesiyalılar isə II Quqonun namizədliyini dəstəkləməkdə idilər. Venesiyalılar hesab edirdilər ki, yaxında olan monarx uzada – Avropada olan monarxdan daha faydalı olar.

Kral I Henri. Orta əsrlər miniatürü

1258-ci ildə Quqo və anası Plezantsiya gənc kralın dayısı IV Boemundun və Yaffa qrafı Jan İbelinin müşayiəti ilə Akraya gəldilər və burada Quqo Qüds krallığının nəzarətçisi elan edildi. Bundan sonra o, “Kipr və Qüdsün vəliəhdi” tituluna sahib oldu. II Quqo həddi-buluğa çatana qədər onun Kips üzrə regenti anası, Qüds üzrə isə Antioxiya knyazı elan edildilər. Lakin Genuyalılar bununla

razılaşmadılar və əvvəlki kimi Qüds kralı qismində Konradini gördüklərini bildirdilər.

Plezantsiya 1261-ci ilin sentrabr ayının 27-də öldü. Bundan sonra Kipr kralının regenti Antioxlu Quqoya oldu. 1264 və ya 1365-ci ildə hələ uşaq olan kral II Quqo İzabella İbelin ilə nişanlandı. İzabella Beyrut senyorunun tək varisi idi. Bu səbəbdən sə II Quqo həm də Beyrutun senyoru elan edildi. Lakin bu nişanlıq izdivaca çevrilə bilmədi. Belə ki, kral yeniyetməlik çağına çatmadan öldü. Bu 1267-ci ilin 15 dekabrında baş verdi. Onun nəşi dominikan kilsəsində basdırıldı. Onun yerinə Antioxoyalı III Quqo Lusignan (1235-1284) Kipr kralı oldu (Ришар Жан, 2002).

III Quqo Antioxiyada hakim olan de Puatye knyaz ailəsinə mənsub idi. Onun atası I Henrinin bacısı İzabella Lisignanla evli idi. Əslində taxt-taca III Quqodan başqa Quqo de Brienn də iddia edə bilərdi və onun şansı addaşından bəlkə də daha çox idi. Lakin həmin zaman o, Kilikiyada idi. Bu səbəbdən də fürsəti əldən qaçırmışdı.

1268-ci ilin 29 oktyabrında Qüds kralı titulu daşıyan Konradinin edamından sonra Anjulu I Karlın vasitəçiliyi ilə Quqonun adından Qüds krallığına da haqq iddia edildi. Taxt-taca iddialı olan başqa birisi də var idi. Bu, Quqonun atasının ögey bacısı Antipxiyalı Mariya idi. O öz iddiasını anası Melisentanın kral I Amori və I İzabellanın qızı olması ilə əsaslandırır. Mariya özünü keçmiş kral Konradın (Konradinin) yaxın qohumu elan etmişdi. Amma Qüds zadəganlarının böyük əksəriyyəti III Quqonu dəstəkləyirdi. Buna da səbəb onun arvadının İbelinlər nəslindən olması idi. Odur ki, Ali Şura Mariyanın iddialarını rədd etdi və 1269-cu ilin 24 sentyabrında Tirdə Quqo Qüds kralı elan edildi. Bununla belə, Mariya öz hüquqlarını qorumaqda idi.

III Quqo Lusignanın adından kəsilmiş sikkə

III Quqonun kral hakimiyyətini gücləndirmək cəhdləri tampiyerlər ordeninin və yerli icmaların ciddi müqavimətlə qarşılanırdı. Bu azmış kimi, Antioxiyalı Mariyada taxt-taca öz iddialarından əl çəkmirdi. Nəticədə mübarizə aparmaqdan yorulan və Qüds krallığında baş verən hərc-mərcliyə son qoymaq iqtidarında olmadığını etiraf edən kral 1276-cı ildə Qüds krallığının ərazisini tərk etdi və Kiprə qayıtdı.

1277-ci ilin 15 yanvarında Antioxiyalı Mariya kardinalların qarşısında özünü Qüds krallığına olan hüquqlarını öləndək yüksək gəlir qarşısında Anjulu Karla ötürdü. 1277-ci ilin yazında Karlın təmsilçisi Rocer de San-Severino Qüds krallığının paytaxtı Akraya gəldi və burada onu tampilyerlər qarşıladı. Quqonun təmsilçisi isə ölkədən qaçmağa məcbur oldu. Vassal da təqiblərə məruz qalmamaq üçün Anjulu Karla biət etdilər.

Bütün deyilənlərə baxmayaraq, III Quqo formal olaraq hələ də Qüds kralı olaraq qalmaqda idi. Amma onun real hökmü yalnız Tir şəhərinə çatırdı. Lakin Siciliyada baş verən qarışıqlıqlardan sonra Anjulu Karl artıq Qüdsə qala bilməzdi. O mütləq vəziyyətə nəzarəti əldə saxlaya bilmək üçün doğma Siciliyaya qayıtmaq məcburiyyətində idi. O, Rocer de San-Severinonu Akradan geri çağırırdı.

1283-cü ilin 7 avqustunda III Quqo Beyrut yaxınlığında sahilə endi, Beyrutu oğlu Amoriyə tapşırırdı. Fəqət onun Qüds istiqamətində irəliləməsinə tampilyerlər mane oldular. Onlar əvvəlki kimi Anjulu Karlı dəstəkləyirdilər.

1284-cü ilin 29 martında III Quqo vəfat etdi və onun taxt-tacına oğlu I Jan (I İohan 1226-1285) sahib oldu (Ришар Жан, 2002). Onun tacqoyma mərasimi həmin ilin 11 may tarixində Nikosiyadakı Müqəddəs Sofiya kilsəsində keçirildi və o, Kipr kralı ilə yanaşı Qüds kralı titulu da əldə etdi. Lakin onun əlində Qüds krallığının çox az hissəsi, daha dəqiq desək, Tir və Beyrut vardı. Krallığın böyük hissəsi üzərində hakimiyyət Anjulu I Karlın əlində cəmlənmişdi.

Jan doğuşdan xəstə idi və tacqoyma mərasimindən bir il sonra öldü. Onun övladları yox idi. Odur ki, onun yerinə qardaşı II Henri Lusignan (1271-1324) kral oldu (Ришар Жан, 2002).

Henri III Quqonun üçüncü oğlu idi. Tarixçilərin bəzisi bu fikirdədir ki, o kral ola bilmək üçün qardaşını zəhərlətdirmişdi.

II Henri Lusignan

O da atası və qardaşı kimi Qüds kralı hesab edilirdi. Amma, yuxarıda deyildiyi kimi, real hakimiyyəti sadəcə Beyrut və Tirə çatırdı. Qüdsün böyük hissəsi, o cümlədən Akra hələ də Siciliya və Albaniya (Balkan Albaniyası) kralı olan Anjulu I Karlın əlində idi. Lakin elə həmin il, yəni 1285-ci ildə I Karl öldü. Onun varisi II Karl isə həmin dövrdə əsirlikdə idi. II Henri müharibə olmasını istəmirdi. Bu səbəbdən də qospitalyerlər ordeninin vasitəçiliyi ilə atasının 1273-cü ildən düşmənçilik etdiyi olan tempelyerlər ordeninin Böyük magistri ilə danışıqlar aparmağa başladı. Danışıqlar sülh müqaviləsinin imzalanması ilə sona yetdi və 1286-cı ilin 24 iyununda II Henri təntənəli şəkildə Akraya daxil oldu. Şəhərin I Karl tərəfindən təyin edilmiş hakimi qəsrə gizləndi. 5 gün sonra isə təslim oldu.

II Henrinin Qüds kralı qismində yenidən tacqoyma mərasimi keçirildi. Mərasim 15 avqustda, Tir kilsəsində oldu. Bundan sonra Kiprə qayıdan kral əmisi Filipp İbelini Qüdsün hakimi təyin etdi. Lakin onun bu təntənəsi uzun sürmədi. Belə ki, bir müddət sonra, 1287-ci ildə müsəlman türklər (Məmlüklər) Qüdsün, Akradan başqa, bütün ərazisini, o cümlədən Antioxiya knyazlığını xaçlı işğalından azad edə bildilər. Bir il sonra isə Məmlüklər Tripolini də azad etdilər.

II Henri sözügedən torpaqları əldə saxlamaq üçün əlindən gələn hər şeyi etsə də, bir şeyə nail ola bilmədi. O, Məmlüklərin sultanı ilə sülh müqaviləsi imzalamağa nail oldu. Yaranmış sakitlikdən istifadə edərək, kömək üçün qardaşı Amorini Roma papasının hüzuruna göndərdi. Lakin artıq gec idi. 1291-ci ilin 28 mayında Akra da xaçlılardan təmizləndi. Canını qurtarmağı bacaran xaçlılar Kiprə

qaçdılar. Belə olan halda II Henri Elxanlılara üz tutmaq məcburiyyətində qaldı, amma səyləri bir nəticə vermədi.

Kipr kralı I Pyer (Pyotr)

Beləcə, II Henrinin əlində sadəcə Kipr qaldı. Lakin o, epilepsiya xəstəliyinə tutulmuşdu və artıq Kipri də normal edə bilmirdi. Belə olan halda, Kipr əyanları 1303-cü ildə ona qarşı üsyan qaldırdılar. Üsyana kralın qardaşlarından biri, Kiprin konnütəblı Gi başçılıq edirdi. Lakin üsyan tezliklə yatırıldı. Gi ələ keçdi və edam edildi. 1306-cı ildə növbəti üsyan baş verdi. Üsyana başçılığı bu dəfə II Henrinin digər qardaşı, Tirin keçmiş senyuru Amori öz üzərinə götürmüşdü. O, tampleyerlərin dəstəyi ilə hakimiyyəti ələ keçirməyi bacardı, II Henrini isə Kilikiyaya sürgünə göndərdi. Kilikiyanın o dövrdə kralı olan Avşın Amorinin qayını idi və II Henrinin Kilikiyaya sürgün edilməsinə mane olmadı.

Amori Kipr kralı titulu qəbul etmədi, özünü sadəcə Kiprin qubernatoru və regenti elan etdi. O adanı 1310-cu ilə qədər idarə etdi. Həmin il isə sui-qəsdin qurbanı oldu. Bundan sonra Avşın II Henrini azad etdi və kral öz ölkəsinə qayıtdı. Ölkəsinə qayıdar-qayıtmaz, 4 il öncə ona qarşı üsyan etmiş əyanların hamısını, o cümlədən qardaşı emerinin, Qalileya knyazı olan kürəkəni Balian İbelini, Quqo İbelini, eləcə də İbelinlər ailəsinin bir neçə üzvünü edam etdirdi. Bundan sonra II Henri tampleyerlər ordeninin Kiprdə qovulması və əmlaklarının qospitalyerlər ordeninə verilməsi barədə fərman verdi.

1317-ci ildə Henrix Siciliya kralı II Federiqonun qızı Konstansiya ilə evləndi. Lakin onların övladları olmadı. Kral 1324-cü ilin avqust ayının 31-də öldü. Ondan sonra Kipr taxt-tacının sahibi qardaşı oğlu IV Quqo (1293/96-1359) oldu (**René Grousset, 1949**).

1318-ci ildən Kiprin konnetəblı, 1324-cü ilin 31 martından sonra isə kralı olan IV Quqo əvvəlki kral tərəfindən edam edilmiş Ginin böyük oğlu, III Quqonun nəvəsi idi. Onun tacqoyma mərasimi 15 aprel 1324-cü il tarixində, Nikosiyanın

Müqəddəs Sofiya kilsəsində keçirildi və o, rəsmən Kipr və Qüds kralı titulu qəbul etdi. Halbuki o dövrdə Qüds artıq Məmlüklərin əlində idi.

IV Quqo sadəcə 4 il hakimiyyətdə qaldı, 1358-ci ildə könüllü surətdə taxt-tacı ikinci oğlu Pyerə (1328-1369) ötürdü.

Kral I Pyerin yataqda ikən öldürülməsi

24 noyabr 1358-ci il tarixindən 17 noyabr tarixinə 1369-cu ilə qədər kral olan I Pyer tarixə həm də Qılınc ordeninin əsasını qoyan (1347) şəxs kimi düşüb. Onun 1369-cu ilin 17 yanvarında yataqda ikən öldürüldüyü bilinməkdədir (Близинок С. В., 2014, s. 170).

I Pyerdən sonra Lusignanlardan aşağıdakı şəxslər Kiprdə hökm sürmüşlər:

II Pyer (1369-1382);

I Jak (1382-1398);

Yanus (1398-1432). O həm də nominal olaraq, Qüds və Kilikiya kralı hesab edilirdi;

II Jak (1432-1458). Nominal olaraq, həm də Qüds və Kilikiya kralı;

Şarlotta (1458-1464). Nominal olaraq, həm də Qüds və Kilikiya kralı;

III Jak (1464-1473), Nominal olaraq, həm də Qüds və Kilikiya kralı;

III Jakın ölümündən sonra onun titulları dul arvadı Katrine Kornaroya keçmiş, o da öz növbəsində bu titulları 1489-cu ildə Venesiyalılarına ötürmüşdür (Painter Sidney, 1957).

Konkret olaraq, Kilikiyaya gəlincə, Kipr Lusignanları ilə Kilikiya hökmdarları arasında ilk əlaqələr Kilikiyanın ilk kralı I Levonun (II Levon) dövründə, XIII əsrin sonlarında qoyulmuşdu. Bu əlaqələr Tirli Amorinin Kilikiya şahzadəsi İzabella ilə sonra daha da sıxlaşmış, Kilikiya Lusignanlarının tarixi də bundan sonra başlamışdır.

Kilikiyanın Lusignanlar soyundan ilk kralı Tirli Amorinin və İzabellanın oğlu III Konstantin (1342-1344) olub. Əsil adı Gi de Lisignan olan III Konstantinin 300 firəng (katolik qıpçaq) əsgəri ilə birlikdə Kiprdən Kilikiyaya gəldiyi və ölkəni Qaraman türklərindən və Məmlüklərdən qorumaq üçün geniş inşaat işləri apardığı, qəsər və qalalar tikdirdiyi bilinməkdədir. Mənbələrdən belə aydın olur ki, onun dövründə bütün vəzifələrə firənglər (katolik qıpçaqlar) yiyələnmişdilər.

III Konstantinin sikkəsi

1344-cü ildə alban əyanlar yerli bəylərdən Avşin Bakuranın başçılığı ilə Adanada üsyan qaldırıb, yeni kralı və onun 300 firəng qorumasını öldürdülər. Bu, aprel ayın 17-də baş verdi (**Boase T. S. R., 1978**).

III Konstatindən sonra Kilikiyada taxta Hetumoğullarından olan alban mənşəli IV Konstantin (1313-1362) kral oldu. O, I Hetumun qardaşı oğlu, Neqir lordu Balduinin oğlu və III Konstantinin uzaq qohumu idi. IV Konstantin taxt-taca yiyələnər-iyiyələnməz, III Konstantinin ona rəqib ola biləcək bütün qohumlarını aradan götürməyə girişdi. Fəqət onlardan Bemon və Levon Kiprə qaçıb, canlarını qurtarmağı bacardılar. Bundan sonra Konstantin rahat şəkildə taxta oturdu.

IV Konstantinin hakimiyyət dövrü çox çətin bir zaman düşdü. Bu o dövr idi ki, ölkə bir yandan Qaraman türklərinin, digər yandan isə Məmlüklərin hücum təhlükəsi ilə üz-üzə idi. O 1346-cı ildə alban və firəng qoşunlarını birləşdirərək, müsəlman türklərin hücumunu dəf etməyi, Qafan (Kilikiya Qafanı) qalasını yenidən ələ keçirməyi bacardı. Nöbəti ilin yayında Kipr donanmasının yardımı ilə Layas liman şəhərini geri qaytara bildi. Bununla belə, o, Məmlüklərlə sülh əldə etməyə çalışırdı. Amma Məmlük sultanı onun sülh barədə təklifini rədd etdi. O. Hələb əmirinin Konya sultanının köməyi ilə əks-həmləyə keçdi və Layas limanını azad edə bildi. Paperon qalası Konya sultanlarının, Kilikiyanın şərq əyalətləri isə Hələb əmirinin əlinə keçdi.

1348-1349-cu illərdə Misirdəki hakimiyyət savaşıdan istifadə edən IV Konstantin qospitalyerlərin köməyi ilə Hələb qoşunlarını geri püskürdərək İskəndərana qədər irəlilədi.

Konstantinin Roma papasına və Qərb ölkələrinə kömək üçün etdiyi müraciətlər cavabsız qalmışdı. Belə olan halda IV Konstantin katalikos I Mesropa Kilikiya kilsə toplantısının keçirilməsini tapşırırdı. 1361-ci ildə Sisdə baş tutan toplantı monofizit kilsəsinin qayda-qanunlarını bərpa etməyi, katolikdən keçmə bütün yenilikləri ləğv etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu (Rüdt-Collenberg W. H., 1963).

IV Konstantin (müəllif: Anri Delabord. 1844)

1362-ci ildə IV Konstantin öldü. Onun yerinə qardaşı oğlu V Konstantin (1362-1373) Kilikiya kralı oldu.

Elmi ədəbiyyatda IV Konstantin və ondan sonrakı Kilikiya kralları da bəzən, yanlış olaraq, Lusignan soyuna aid edilsələr də, əslində bu soy Hetumoğullarının birbaşa davamı idi. Lusignanların nümayəndəsi sadəcə III Konstantin hesab edilə bilər və bilinməlidir.

V Konstantin Kilikiya hökmdarı II Hetumun qardaşı oğlu, Neqirli Hetumun oğlu idi. O, əvvəlki kral IV Konstantinin dul arvadı, Korikoslu Avşinin qızı Mariya ilə evlənmiş, Kiprlə münasibətləri düzəltmək üçün Kipr kralı II Pyerə Korikos limanı və qəsri güzəştə getmişdi. Ölkəsini qorumaq üçün Misir Sultanı ilə sülh müqaviləsi imzalamağa çalışırdı. Onun bu xarici siyasəti baronların narazılığına səbəb olmuşdu. Onlar ölkənin müsəlman türklərin əlinə keçə biləcəyindən qorxurdular. Bu səbəbdən də sözü bir yerə qoyub V Konstantini öldürdülər (1373). Onun yerinə uzaq qohumu, Lusignanlardan olan V Levonu hakimiyyətə gətirdilər (Boase T. S. R., 1978). Beləcə, Kilikiyada alban mənşəli Hetumoğullar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

V Konstantindən sonra Kilikiya taxt-tacına sahib olan V Levon (1342-1393) ölkəni 1374-1375 – ci illə ərzində cəmi 7 ay idarə edib. O, tarixə sonuncu Kilikiya hökmdarı kimi düşüb.

1374-cü ildə həyat yoldaşı Marqarita de Suasson ilə birlikdə Sisə gələn V Levon sentyabrın 14-də buradakı Müqəddəs Sofiya kilsələrində kral elan edildi. Bir neçə gün sonra isə onun iki əkiz qızı – Məryəm və Katerina dünyaya gəldilər.

Sonuncu Kilikiya kralı V Levon Lusignan

1375-ci il Kilikiya tarixinin sonuncu ili oldu. Həmin Məmlüklər bütün ölkəni ələ keçirməyi və əski Kilikiya torpaqlarını əbədi olaraq Türk-İslan torpaqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi etməyi bacardılar. V Levon və digər Kilikiya əyanları müqavimətin mənasız olduğunu görüb, təslim oldular və əsir alınaraq Qahirəyə aparıldılar. Orada kralın iki əkiz qızı xəstələnərək öldü. Arvadını bir il sonra pul qarşılığında azad etdilər və o, Qüdsdəki Müqəddəs Yaqub kilsəsinin monastrına gedərək ömrünün sonuna qədər orada yaşadı.

Əsirlikdə olarkən V Levon piliqram Jan Dardanel ilə tanış oldu və onun vasitəsilə Kastiliyalı I Xuan azad edilməsinə yardımçı olması barədə müraciət göndərirdi. I Xuan da fidyə ödəyərək onun azad edilməsinə nail oldu.

V Levon Kilikiya üzərində hakimiyyətini bərpa etmək üçün çox çalışdı. Bu məqsədlə Qərbi Avropaya üz tutdu. O öncə üzünü Roma papasına tutdu, ondan kömək istədi. Papa isə onu “Altun qızılgül”lə mükafatlandıraraq, başından etmək üçün İngiltərəyə göndərirdi, İngiltərə kralından yardım istəməsini tövsiyyə etdi. İngiltərə səfəri isə onunla bitdi ki, V Levon Kilikiyanın bütün xəzinəsini ingilis kralı III Eduard Pplantaqentə etibar edib, onun Kilikiya “azad edilənə” qədər İngiltərədə qorunması barədə saziş imzaladı. Fəqət heç bir real kömək ala bilmədi.

İngiltərədən İspaniyaya yola düşən Levon istədiyinə nail ola bilməsə də, Kastiliya kralı Xuan tərəfindən tarixdə misli görünməmiş bir jestlə üzləşdi. 1383-cü ildə Xuan ona Kastiliyanın qəlbini təşkil edən üç şəhər bağışladı. Bunlar Madrid, Anduxar və Vilareal (indiki Südad-Real) şəhərləri idi. Bundan başqa ona

İllik 150 000 İspan maravedi məbləğində təqaüd verilməsi barədə göstəriş verildi ki, bütün bunlar Madridin şəhər dəftərxanasında qorunan sənədlərdən məlum olur (Мутафян К., 1969, s. 90).

V Levon Lusignanın Fransanın Sen-Demi bazilikasındakı məzarı

V Levon bir neçə il İspaniyada qaldıqdan sonra ona yaradılmış bütün şəraitdən imtina edərək, 1390-cı ildə Fransaya getdi. Burada kral VI Karl onun şərafinə inanılmaz bir qəbul düzənlədi, onu Parisin kənarında ikən pişvazına çıxaraq qarşıladı. Ona Parisin ən gözəl məhəlləsində böyük mülk hədiyyə edildi. Burada o, Fransa və İngiltərə arasında münasibətləri düzəltmək üçün inanılmaz səylər göstərdi (Мутафян К., 1969, s. 90; Anne Elizabeth Redgate, 2000). Məqsəd isə Kilikiya taxt-tacını qaytara bilmək üçün bu dövlətlərdən yardım almaq idi. Lakin onun səyləri heç bir nəticə vermədi.

Levon 1393-cü ilin 29 noyabrında Prisdə dünyasını dəyişirdi və Fransa inqilabından sonra onun nəşi Parisin Sen-Deni bazilikasına, oradakı monastra nəql edilərək, yenidən torpağa verildi (Anne Elizabeth Redgate, 2000).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Lusignan soyuna mənsub Kipr krallarından Yanus (1398-1432), II Jak (1432-1458), Şarlotta (1458-1464) III Jak (1464-1473), Qüds və Kilikiyanın müsəlmanların əlinə keçməsinə rəğmən, özlərini nominal olaraq həm də Qüds və Kilikiya kralı hesab etmiş, uzun müddət Kipr kralı titulu ilə yanaşı bu titulu da daşımaqda davam etmişdilər.

VI FƏSİL

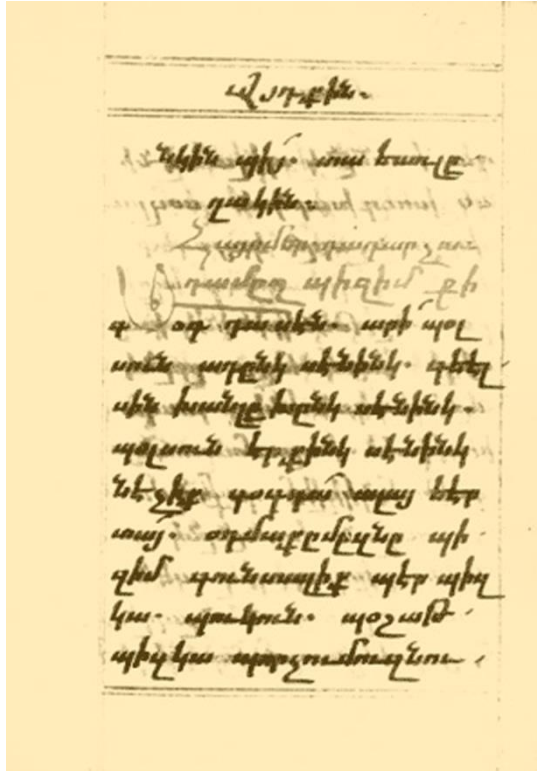
QAFQAZ ALBANLARININ ARRAN (QUZEY AZƏRBAYCAN) VƏ KİLİKİYADA (ANADOLU) YARATDIQLARI ƏDƏBİ VƏ ELMİ ƏSƏRLƏRİN YER ALDIĞI ƏLYAZMALAR

Qafqaz albanlarının istər Arran, istərsə də Anadoluda (Kilikiya) çox sayda ədəbi və elmi əsər məlumdur. Onların toplanılmasında, üzlərininköçülərək çoxaldılmasında, yayılmasında və günümüzədək gəlib çatmasında bir vaxtlar Arrandan Kırına köçən və orada məskunlaşan, elmi ədəbiyyata adları “erməni-qıpçaqlar” (monofizit qıpçaqlar) kimi düşən albanların törəmələrinin və sonralar Anadoludan (Kilikiyadan) Venesiyaya köçərək orada Mxitaristlər Cəmiyyətini quran firənglərin, yəni katolik qıpçaqların əvəzolunmaz xidmətləri olmuşdur.

Sözgedən mətnlər elm aləmində “erməni qıpçaqçası” adı altında tanınmaqdadır. Bu həqiqətdən uzaq ifadənin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri Ukrayna ərazisində bir vaxt özləri kimi köçkün olan erməni-haylarla iç-içə yaşayan albanların (qıpçaqların) onlarla eyni monofizit məhkəməsinin xidmətlərindən istifadə etməsi və onun bütün sənədlərini ana dillərində tərtib etmələri, bir qismini isə erməni-hay dilindən tərcümə etmələri olmuşdur. Elə bu da həmin mətnlərin tədqiqatçıları çəşdirmişdir. Halbuki, sözgedən sənədlərin bir qisminin erməni-hay dilindən tərcümə olduğu həmin sənədlərin üzərində qeyd edilmişdir. Elə bu fakt da mətnləri ilk dəfə ətraflı tədqiq edən görkəmli rus şərqşünası, əslən karaim türklərindən olan A.Krımskini yanıltmış və o, məsləhətçiləri qismində çıxış edən erməni-hay köməkçilərinin təlqin və təşviqi ilə bugünkü Ukrayna ərazisində yaradılmış mühacir alban ədəbiyyatının dilini “erməni qıpçaqçası” kimi təsbit etmiş, həmin ədəbiyyatın yaradıcılarının isə guya ana dillərini unudaraq, qıpçaq türkcəsinə keçən ermənilər olduğunu söyləmişdir.

Şübhəsiz ki, onun bu fikri yanlışdır. Əgər sözgedən ədəbiyyatın yaradıcıları gerçəkdən də dillərini unutmuş haylar olmuşsa, bəs, çox sayda erməni mətnlərini öz “yeni” dillərinə necə tərcümə etmişlər? Bilmədiyiniz, unutduğunuz bir dildən çox sayda tərcümə etmək mümkündürmü? Və niyə guya “tərcümə” edilən əsərlərin böyük əksəriyyətinin müəllifi erməni yox, məhz albanlardır? Söhbət tanınmış hüquqşünas və ilahiyyatçı alim Mxitar Qoş, onun şagirdi Vardapet Vanağan, Vanağanın şagirdi, tanınmış tarixçi Kirakos Gəncəli, Albaniya katalikosu Nerses və s. bu kimi məşhur alban müdriklərindən gedir.

Elm aləmində “Erməni qıpçaqçası” adlandırılan yazıların və ədəbiyyatın gerçəkdən də albanlara məxsus olduğunu təkzibedilməz şəkildə sübut edə bilməmiş üçün hər hansı bir alban müəllifinin həmin dildə, yəni qıpçaq türkcəsində və erməni (əslində alban) əlfbası ilə yazılmış sadəcə bircə sətirini əldə etməmiş yetərli idi. Bizim isə əlimizdə hər hansı bir alban müəllifin bircə sətiri yox, çox sayda tanınmış alban müəllifinin əsərləri, eləcə də çox məşhur bir albanın, ayrıca bir “Alban salnaməsi” yazmış böyük alban maarifçisi Mxitar Qoşun “Törə bitiki” (Qanunlar toplusu) adlı kitabının bütöv bir parçası, eləcə də Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabının II fəslinin böyük bir hissəsi kimi təkzibedilməz dəlillər var.

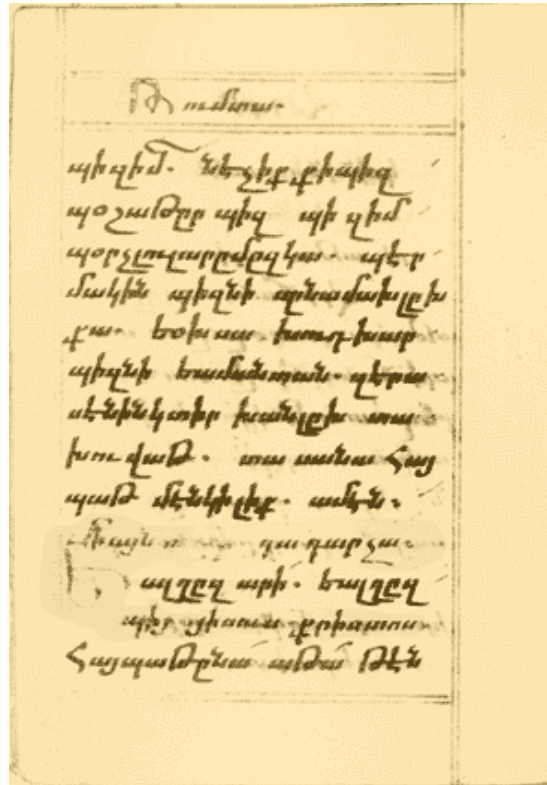
Paris Milli Kitabxanasında qorunan albadilli əlyazmalardan bir səhifə

Mxitar Qoşun “Törə bitiki”, Vanağanın, Kirakosun əsərləri, eləcə də alban dilində (qırpaq – qarqar dilində) dövrümüzədək çatmış müxtəlif dualar, lüğətlər ən azı V əsrdən Albaniyanın (Quzey Azərbaycanın) dövlət, ədəbiyyat və təhsil dili olmuş qırpaq – qarqar dilinin qrammatika, fonetika və leksikasını öyrənmək baxımından son dərəcə zəngin material verməkdədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni-hay müəlliflərinin yazdığına görə, bu dilin və yazıların sahibləri özlərini türkcə “ermənilər” adlandırmışlar və guya sözügedən əsərləri yaradanlar ana dillərini unudub qırpaq dilinə keçmiş haylardır. Halbuki bu halda erməni “monofizit” mənasında işlənib, həm haylar, həm də qırpaq albanlar özlərini bu dinin mənsubu olduğu üçün həm də “erməni” adlandırıblar.

Haylar, ümumiyyətlə, albanların guya artıq V – VI əsrlərdə erməniləşdiyini (haylaşdığını) söyləyirlər. K.V.Trever və İ.A.Orbeli kimi alimlərin fikrincə isə albanların “erməniləşməsi”, yəni haylaşması VIII - X əsrlərdə baş vermişdir. Z.Bünyadov və F.Məmmədova isə bu iddiaları inkar etsələr də, albanların artıq XII əsrdə hay dilində yazdıqlarını söyləyir və dolayısı ilə “erməniləşmə”nin başlanğıcını həmin dövrlə bağlayırlar.

XII – XIII əsrlərə aid alban müəlliflərinin, o cümlədən Mxitar Qoş və Kirakos Gəncəlinin əsərlərinin tədqiqi bu iddiaların heç birinin doğru olmadığını ortaya qoymuşdur, yəni bu iddialar digər erməni-hay saxtakarlıqları kimi uydurmadan başqa bir şey deyil. Bizim alimlərimizin də təqribən eyni mövqedən çıxış etməsinə, sadəcə vaxt məsələsində erməni-hay alimlərindən fəqli mövqe sərgiləməsinə gəlincə isə, bu, məlumatsızlıqdan qaynaqlanmışdır. Məhz məlumatsızlıq ucbatından Azərbaycan tarixşünaslığında albanların guya qafqazdilli

olmaları barədə kökündən səhv bir fikir də möhkəmlənmişdir. Bu yanlış fikrin qızgın tərəfdarlarından biri də Fəridə xanımdır.

Mxitar Qoşun “Törə bitigi” kitabının əlyazmasından bir səhifə

Həm Mxitar Qoş, həm də Kirakos Gəncəli özlərini alban adlandırdılar, Albaniyadan “bizim ölkə”, “bizim Alban ölkəsi” və ya “bizim Şərqi ölkəsi” deyə söz açıblar. Məsələn, “Törə bitigi”ndə Mxitar Qoşun belə yazdığı məlum olur:

“Biz bu işə tvağanın 633–cü ilində - bundan bir dövr (532 il) çıx, bizdə (albanlarda – Ş. H., B.T.) kiçik təqvim adlanan (alban təqvimi – Ş.H., B.T) təqvimin 101–ci il edəcək, - rum tarixi ilə... Bizim mülkiyədə (Alban mülkiyində – B.T.) dərəbəyliyin hökm sürdüyü, Xaçında bəzi bəylərin – Əsən adlanan bəy və oğlu Vaxtanqın Xayterk adlanan qalada oturub başqa bəylərə hökm etdikləri, Kilikiyada böyük bəy Rubenin hakim olduğu dövrdə, müzəffər 23 Georgi xanın öldüyü, Ərməniyədə Qriqorinin, bizim Albaniya ölkəsində isə Stefannosun patriarx olduqları ildə...”

Kirakos Gəncəli isə Özünün “Alban ölkəsinin qısa tarixi” (“Tarix”) adlı kitabının “Yadellilər tərəfindən sıxışdırılan alban katalikoslarının böyük bəylərə sığınmaları barədə” başlıqlı VI fəslində belə yazmışdır:

“Cənub qəbilələrindən - İsmayıloğullarından (ərəblərdən – Ş.H., B.T.) ən çox pislik gören və təqiblərə məruz qalan... Albaniya idi. Belə ki, bizim hökmdarlarımız qırılmış, alban katalikosları isə orada – burada daldalanmağa məcbur olmuşdular və daimi yerləri yox idi...”

Albandilli əlyazmadan bir səhifə

A.Qarkavets haqlı olaraq yazır: “Tərcüməçilər öz doğma qırçaq dilini təkcə monqol – tatar hücumlarından sonra “tatar” adlandırılmağa başlanan türk qardaşlarının dilinə çox yaxın olduğuna görə “tatarca” adlandırmırdılar, həm də, ən əsası, onu ... erməni dilindən... fərqləndirmək üçün edirdilər”.

Eyni zamanda, erməni-hayların da onları özlərindən ayrı bir millət saydıqlarını əldə olan sənədlər, məsələn, dövrümüzədək ulaşmış beş erməni (hay) – qırçaq lüğətinin birinin titul vərəqəsində erməni dilində yazılmış aşağıdakı sözlər də təsdiqləyir: “Batmutiun hayi ev xipçax lezui” (hay və qırçaq dillərində izahlar) (Tunacay B., 2010, s. 20-23).

Avropanın bir çox ölkəsində, eləcə də Ermənistanda albanlara aid çox sayda əlyazma qorunmaqdadır. Onların böyük əksəriyyəti XIV – XV əsrlərdə bugünkü Ukrayna və Polşa ərazisinə köçmüş albanların nəsillərinin əsasən XVI əsrdə ərəsəyə gətirdikləri ədəbi, fəlsəfi nümunələr və tərcümə əsərləridir. Fəqət onların içərisində Qafqaz Albaniyasında, yəni Azərbaycanda, eləcə də Kilikiyada, yəni Anadoluda yaradılan və sonradan üzü dəfələrlə köçürülərək çoxaldılan ədəbi – fəlsəfi əsərlərə, müxtəlif dua mətnlərinə, müqəddəs kitablardan alban dilinə edilmiş tərcümə əsərlərinə də rast gəlinməkdədir. Bir çox əsərin isə kim tərəfindən və nə zaman ərəsəyə gətirildiyini müəyyən etmək çətindir.

Bizə məlum olan əlyazmaların siyahısını, qorunmaqda olduqları ünvanları və onların qısa məzmunlarını təqdim edirik:

Avstriya

Avstriyadakı əlyazmalar Vyanada yerləşən Mxitaristlər Təşkilatında və eyni şəhərdə yerləşən Avstriya Milli Kitabxanasında saxlanılır.

1618–ci ildə Lvovda alban dilində çap edilən və hazırda Niderlandın Leyden şəhərində qorunan “Alğış bitiki” kitabının sonuncu səhifəsi. Yuxarıda alban dilində yazılıb: “Atına Biy Tenqrininə başlandı da haybatına anıq tügənləndi, xaysı ki bolsun haybat ari Errortutiungə menqi menqilik, amen.” Aşağıdakı qeyd hay dilindədir.

Avstriya Milli Kitabxanasında “Cod. Arm. 3” şifrəsi altında qorunmaqda olan 106 səhifəlik erməni (hay) – alban (qırpaq – qarqar) dili lüğətinin nə zaman və kim tərəfindən qələmə alındığı məlum deyil. Lüğət əlifba sırası ilə tərtib edilmişdir. Əlyazmaya sonradan onu satın almış (1669–cu ildə) Nerses Holub oğlu tərəfindən alban dilində aşağıdakı qeyd əlavə edilmişdir:

“Men, der Nerses Holub oğlu, aldım satun bu parkkirkni pan Bağçə şvagerimdən, der Asducsadur oğlu, pevni sumaqğ tvağan 1087 junvar 10 tş, xaysın ol Olax veliyatına alayje satun alıp edi 6 levkoviy talərgə.”(Mən keşiş Nerses Holub oğlu bu lüğəti 1638–ci ilin yanvar ayının 10-da bacanağımdan - keşiş Asuacsadurun oğlu Bağçadan müəyyən bir məbləğə satın aldım. O da öz növbəsində onu 6 levkoviy talar məbləğinə Olax vilayətində (Moldovada?) almışdı) (Tryjarski E., 1968-1972).

Eyni kitabxanada “Cod. Arm. 13” şifrəsi altında qorunmaqda olan əlyazma 1580–ci ildə Ukraynann Lvov şəhərində qələmə alınıb. 213 səhifədən ibarətdir. Həzrət Davudun “Zəbur”unun alban dilindəki daha qədim əlyazmasının Lusiq tərəfindən üzü köçürülmüş variantıdır. Belə hesab edilir ki, Lusiq həm də “Zəbur”un tərcüməçisidir. Fəqət mövcud kolofonların heç biri bunu təsdiq etmir. Onlardan Lusiqin sadəcə mirzə olduğu anlaşılır. Əsli tapılmayıb. Albaniyada

yanmış ədəbiyyat kateqoriyasına aid olduğunu düşünürük. Çünki əldə olan məlumatlar Bibliyanın, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan “Zəbur”un hələ V əsrdə alban dilinə tərcümə edildiyini təsdiqləyir. Eyni tərcümənin digər surətlərinə Venesiyada qorunmaqda olan digər əlyazmalarda da rastlanmışdır.

Əsər müxtəlif dövrlərdə parçalar və ya tam şəkildə bir neçə dəfə nəşr edilmişdir ([Kraelitz-Greifenhorst F. von. 1912](#); [Tryjarski E., 1983, s. 297-302](#); [Garkavets A., Khurshudian E., 2001](#); [Dubinska Z. Z, 1961](#)).

Əlyazmada yeni alban dilində bu kolofonlar da yer alır:

“Yazdırğan sarnağan bilə birləngəylər yazuçı bilə da anqlğaylar Tenqri alnına menqi uçmaxına, amen. Tvağan 1029.”(Bunu yazmağı buyuran da, oxuyan da yazanla birlikdə əbədi Cənnətdə Tanrı tərəfindən daim yad edilsin! Amin!)

“Yazıxlı Lusiq sarğavakni anqğaysen, necə sarnasanq, bir «Atamız ki, köktəsen» bilə.”(Hər oxuduğunuzda günahkar Lusiqi də “Atamız bizim ki, göydəsən” duası ilə birlikdə yad edin). “Mən, Lusiq sarğavak, yazdım, sarnağan yazuçı bilə anqlğay Krisdosnunq alnına.

”(Mən, dyakon Lusiq qələmə aldım. Qoy Məsihin nəzərləri yazanla birlikdə oxuyanın da üstündən əskik olmasın). “Yazıxlı Lusikni anqğın”(Günahkar Lusiqi anın).

“Lusiq sarğavakni anqğın”(Dyakon Lusiqi anın).

“Yazdırğan sarnağan bilə yazuçı bilə birləngəy, Krisdosnunq yarğu könünə anqlğaylar bir yerdə” (Qoy sifarişinin, mirzənin və oxuyanın adları Məşhər günü Məsihin yadına düşsün).

Vyanadakı Mxitaristlər Təşkilatında saxlanılan 84 №-li əlyazma daha qədim əlyazmanın 1613-cü ildə Zadiq Boqdan oğlu tərəfindən üzü köçürülmüş variantıdır ki, bu haqda erməni-hay dilində yazılmış kolofon məlumat verir. Əlyazmada iki fərqli hay - alban (qıpçaq – qarqar) lüğəti yer alır. Eyni mətnə bəzi Venesiya və Lvov əlyazmalarında da rastlanmışdır. Lüğət əsasən qrammatik terminləri əhatə edir. Orijinalın nə zaman, harada və kim tərəfindən tərtib edildiyi məlum deyil. 178 səhifədən ibarətdir. 155 və 178-ci səhifələr boşdur. Əlyazmanın mətni bir neçə dəfə dərc edilib ([Dashian Ja., 1895](#); [Tryjarski E., 1968-1972](#)).

Eyni yerdə saxlanılan 143 №-li əlyazma. Yarandığı yer və tarix məlum deyil. Daha qədim əlyazmadan üzünü köçürən mirzənin Mığırđiç Lazar oğlu olduğu məlumdur. Bu aşağıdakı kolofondan görünməkdədir:

“Da yazıxlı yazuçını Mığırđiçni Lazar oğlun ari alğışınqdan unutmagin“ (Öz müqəddəs dualarında günahkar mirzə Mığırđiç Lazar oğlunu da xatırlatmağı unutma). 283 səhifədən ibarətdir. 122-ci səhifə boşdur. Əvvəlli və sonu yoxdur. 1-256 - cı səhifələr alban dilində yazılmış müxtəlif duaları əhatə edir. 257-283 - cü səhifələr bakirə qadın, müqəddəs Mariyananın (Marqaritanın) həyatından bəhs edən hekayədir. Əlyazma 1989-cu ildə E. Tryjaski tərəfindən ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr edilib ([Tryjarski E., 1989](#)).

Eyni təşkilat. 311 №-li əlyazma. 301 səhifəlik erməni (hay)-alban (qıpçaq-qarqar) lüğəti.

Yazılma yeri, vaxtı və mirzə məlum deyil. 1-12 və 301-ci səhifələr təmizdir. Əlyazmanın əvvəlində onun sahiblərindən biri olmuş şəxsə aid kolofon yer alır:

“Der Yovanes Mikolayoviç İvaşko oğlundan xalğan manqa bu bitik” (Bu kitab mənə İvaşkonun oğlu keşiş Yovanes Mikolayoviçdən qalıb).

13-cü səhifədəki ermənəcə yazılmış kolofondan isə kitabın sonrakı sahibinin Lvov qırpaqlarının arxiyepiskopu Niqola Torosoviç olduğu məlum olur (**Dashian Ja., 1895**).

Eyni təşkilat. 440 №-li əlyazma. 120 səhifə. Lvov monofizit arxiyepiskopluğuna aid yaş kağızları ilə bağlı qeydlər (1636-1732 - ci illər). Qeydlər hay, polyak və alban dillərində edilmişdir (**Dashian Ja., 1895**).

Eyni təşkilat. 441 №-li əlyazma. 362 səhifə. Lvovdakı monofizit məhkəməsinin hay, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri.

Eyni təşkilat. 444 №-li əlyazma. 80-cisi təmiz olmaqla, 80 səhifə. Lvovdakı monofizit məhkəməsinin hay, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri.

Eyni təşkilat. 446 №-li əlyazma. 177 səhifə. Lvovdakı monofizit məhkəməsinin hay, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri.

Eyni təşkilat. 447 №-li əlyazma. 470 səhifə. Lvovdakı monofizit məhkəməsinin hay, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri.

Eyni təşkilat. 452 №-li əlyazma. 140 səhifə. Lvovdakı monofizit məhkəməsinin hay, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri.

Eyni təşkilat. 468 №-li əlyazma. 140 səhifə. 1575-1655 - ci illərdə Kamenets - Podolskiy şəhərində qələmə alınıb. Mirzə: Xaçeres Oksent oğlu. Sifarişçi Sərqis Tamğaşının oğlu Krikor. Əlyazmanın sahibi: Yaqop Butax oğlu. Üst-üstə 130 vərəqdən ibarətdir.

Əlyazmaya Mxitar Qoşun “Törə bitki”, ona XVI əsrdə əlvə edilmiş 99 orijinal qanun, alban dilinə tərcümə edilmiş 124 maddəlik erməni Qanunnaməsi, Xaçeres Oksent oğlunun yazdığı giriş 64 sözü və alban dilində yazılmış xristian məzmunlu didaktik hekayələr daxildir.

Eyni təşkilat. 479, 480, 481 №-li əlyazmalar. Tarix: 1660 – 1661-ci illər. Onlardan birincisində Vardapet Antonun alban dilində 47, ikincisində 31, üçüncüsündə isə 30 moizəsi yer alır. 479 №-li əlyazma 216, 480 №-li əlyazma 239, 481 №-li əlyazma isə 152 vərəqdən ibarətdir.

Eyni təşkilat. 525 №-li əlyazma. 1618-ci ildə daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edilib 203 vərəqdən ibarətdir. Bir neçə vərəq çatmır. 146-152 - ci vərəqlər təmizdir. Burada alban dilində müxtəlif dualar, xristian məzmunlu hekayələr və Bibliya mətnləri toplanıb.

Eyni təşkilat. 559 №-li əlyazma. Suçava sakini Donavakın yerli xristian kilsəsinə pul bağışı haqqında sənəd. 1583-cü il (**Tunacay B., 2010, s. 62-64**).

Polşa

Polşada qorunmaqda olan albandilli əlyazmalar Varşavadakı Qədim Sənədlər Baş Arxivində, Varşavadakı Polşa Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda, Vrotslavda yerləşən Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında, Milli Muzeyin kitabxanasının Krakovdakı Çartori şöbəsində, Krakovda yerləşən Yaqello Universitetinin kitabxanası və Krakovda, Z. Abrahamoviçin şəxsi kolleksiyasında saxlanılır.

Bunlardan birincisində qorunan material əsasən mühacir albanların XVI əsrə aid nigah sənədlərindən ibarətdir (Tunacay B., 2010, s. 64).

Polşa Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda qorunan 6 №-li əlyazma 1657–ci ilə aiddir. Yazıldığı yer və mirzənin adı məlum deyil. 101 vərəqdən ibarət olan bu əlyazmada vardapet Antonun 26 moizəsi yer almaqdadır. Əlyazma və onun məzmunu barədə ətraflı məlumatı Tryjarskinin aşağıdakı kitablarından almaq mümkündür (Tryjarski E., 1976a; 1976b; 1977).

Vrotslavda yerləşən Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında qorunan 1916/II №-li əlyazma 1523-1572 - ci illər arasında Polşada tərtib edilmişdir. Əlyazmada Mxitar Qoşun “Törə bitiki” və ona XVI əsrdə edilmiş əlavələr, o cümlədən 124 maddəlik erməni “Qanunnamə”sinin alban dilinə tərcüməsi yer alır. 343 vərəqdən ibarətdir (Гаркавец А. Н., Сапаргалиев Г., 2002).

Vrotslavda yerləşən Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında qorunan 1359/II №-li əlyazmada monofizit məhkəməsinin sənədləri toplanıb. Tarix: 1681-1689 - cu illər. 476 vərəq.

Milli Muzeyin kitabxanasının Krakovdakı (Çartorı) şöbəsində qorunan 1412 №-li əlyazma 1575-ci ilə aid edilir. Lvovda daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edilib. 426 səhifədən ibarətdir. hay və alban dillərində yazılmış müxtəlif dua mətnləri toplanıb. Əlyazmanın ilk və son səhifələri yoxdur. Alban mətnləri aşağıdakı səhifələri əhatə edir: 1-104; 105-107; 111-117; 119-127; 129-149; 165-287; 344-426.

Bu əlyazma bir çox məşhur albanın əsərinin bulunması baxımında qiymətlidir.

Milli Muzeyin kitabxanasının Krakovdakı (Çartorı) şöbəsində qorunan 2546/III №-li əlyazma 1575-ci ilə aid edilir. Lvovda tərtib edildiyi bildirilir. Mirzənin adı məlum deyil. Sifarişçinin Stepan Lazar oğlu olduğu məlumdur. 260 vərəqdən ibarət bu əlyazmada “Zəbur”un hay və alban variantları verilib (Tunacay B., 2010, s. 65-66).

Yaqellon Universitetinin Kitabxanasında (Krakov) qorunmaqda olan 3342 №-li əlyazmanın 1592–ci ildə daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edildiyi bildirilir. 173 vərəqdən ibarətdir. 500 ili əhatə edən təqvimdən söhbət açılır. Mətn hay və alban dillərindədir. Ehtimal ki, burada söhbət böyük alban alimi Gəncəli vardapet Yəhya (Yovhannes) Sarğavağın tərtib etdiyi təqvimdən gedir (Tryjarski E., 1968).

Z.Abrahamoviçin şəxsi kolleksiyasında saxlanılan, 1625-1630 - cu illərdə Lvovda tərtib edilən 480 vərəqlik əlyazmada monofizit məhkəməsinin sənədləri əks olunub. Burada alban dilində tərtib edilmiş 140 sənəd əks olunub.

Rumıniya

Rumıniyada sadəcə bir əlyazma olub və o da Gerladakı yerli Tarix Muzeyində qorunmaqda idi. Bu ölkənin 2001–ci ildə Qazaxıstandakı səfiri olmuş cənab Martin Steneskunun bildirdiyinə görə, həmin əlyazma müəmmalı şəkildə yoxa çıxmışdır.

Sözügədən əlyazmanın 1638–ci ildə keşiş Krikor Avakereçin oğlu Aksent tərəfindən daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edildiyi məlumdur. Həcmi bilinmir. Əlyazmada böyük alban alimi Gəncəli vardapet Yəhya (Yovhannes) Sarğavağın bəstələdiyi alban kilsə nəğmələri, eləcə də eyni müəllifin tərtib etdiyi 500 illik astronomik təqvim yer almaqda idi. Söhbət alban təqvimindən gedir.

İndi sadəcə bir vaxt bu əlyazmanın üzünü köçürmüş keşiş Krikor Avakereçin olu Aksentin alban dilində yazdığı aşağıdakı qeydlərin məzmunu məlumdur:

“Bu barzadumar asrı matovlu, kerəklidir da körklü, da hər yılda bolğannı ne ki bar kendində tapılıyır, da barça neməni açi körgüzüyür. Evtnerreağdan baslanir, frank aylar bilə işlənir Cnunt Parğentakına dirə, yıl tügənlənir, yənə baştan başlanır. İmasdunklar yasap tüzüptürlər, inci kibik, buzuvsuz, ça Biy Tenqrininq kelgəninə dirə menqi menqilik.

Kim ki ullanğay da işlətkəy bunu yazğannı da yazdırğannı anqmağa arzani etkəy bir «Hajr mer yergins» bilə. A Biy Tenqri də anı kendi yarlığamaxı bilə anqğay, amen. Yazıxlı yazğan bu bitikni Aksent der Krikor Avakereç oğlu.

Yazldı tvağanninq 1087-sinə” (Tunacay B., 2010, s. 67).

Ukrayna

Hazırda Ukraynanın Kiyev və Lvovdakı dövlət tarix arxivlərində monofizit məhkəmələrinin alban dilində yazılmış çox sayda sənədi saxlanılır. Bunlar XVI əsrə aid sənədlərdir ki, Ukrayna və Polşada yaşayan mühacir albanlar tərəfindən qələmə alınmışlar:

Kiyev şəhəri:

- ф. 39, оп. I, ед. хр. 8 (4390);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 11 (4392);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 12 (4393);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 14 (4394);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 15 (4397);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 17 (4402);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 19a (4405);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 20 (4406);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 22 (4407);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 24 (4409);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 25 (4410);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 26 (4412);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 27 (4413);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 28 (4414);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 29 (4415);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 30 (4416);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 31 (4417);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 32 (4418);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 33 (4419);

ф. 39, оп. I, ед. хр. 34 (4432);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 157 (4383);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 35 (4320);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 36 (4321);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 37 (4322);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 40 (4326);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 158 (4327);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 41 (4328);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 42 (4428);
ф. 250, оп. 3, ед. хр. 32 (əvəllər – ф. 228, оп. 1, ед. хр. 89).

Lvov şəhəri:

ф. 9, оп. I, ед. хр. 381, səh. 1901-1906;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 136, vərəq 421-423;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 136, л. 426;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 2;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 3;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 4;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 5-6;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 7;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 8-9;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л.10;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л.11;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 889, л.15;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 889, л.22;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 177, səh. 229;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 177, səh. 1196-1198;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 545, səh. 357-360;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 545, səh. 357-360;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 374-375;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 1099-1102;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 1186-1187;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 1194-1197;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 548, səh. 101-104.

Ukrayna MEA – nın Lvovdakı Elmi Kitabxanası, Bavorov Fondu:

əlyazma. 1660 III, л. 6-9;
əlyazma. 1658 II, лл. 11-12;

Lvov Dövlət Universiteti, Elmi Kitabxana, Əlyazmalar Fondu:

əlyazma. бирм. 51 I.

Lvov Dövlət Tarix Muzeyi:

ед. xp. Д 435/1 (Tunacay B., 2010, s. 68-70).

İtaliya

İtaliyada qorunan bütün albandilli əlyazmalar Venesiyanın Müqəddəs Lazar adasında yerləşən Mxitaristlər Təşkilatında saxlanılır. Onların yalnız çox cüzi bir hissəsi elm adamlarının üzünə açıqdır.

11 №-li əlyazma. 1629-1632-ci illərdə müqəddəs ata Zəkəriyyənin oğlu Murad tərəfindən daha qədim “Zəbur” əlyazmalarının üzünü köçürülərək bir qədər redaktə edilmiş variantıdır. Ehtimal ki, Lusiqin üzünü köçürdüyü əlyazmadan köçürülüb. Əlyazmaya sonradan hay dilində edilmiş kiçik bir qeyddə bildirilir ki, bu əlyazma “Zəbur”un hay dilindən tatar (qıpçaq) dilinə tərcüməsidir. Fəqət bu qeydin erməni saxtakarlığından başqa bir şey olmadığını eyni mətnin bir neçə daha qədim variantının olması sübut edir. Təbii ki, onların heç birində erməni dilindən tərcümə olması barədə bircə kəlmə də söylənmir.

Əlyazma 316 vərəqdən ibarətdir. Sonda bir neçə vərəq çatmır (Tunacay B., 2010, s. 70-71).

446 №-li əlyazma. 1562-ci ildə keşiş Mikayıl Kosta oğlu tərəfindən daha qədim alban əlyazmasından köçürülmüşdür.

Burada Əhdi-Cədidə daxil olan həvvari Pavelin məktublalarının tam külliyyatı yer alır. Mirzə əsasən daha qədim mətnə müdaxilə etməsə də anlaşılmayan və pozulmuş yerləri bərpa etmişdir.

172 vərəqdən ibarət olan əlyazmaya 1788-ci ildə erməni dilində edilmiş bir qeyddə iddia edilir ki, guya bu mətn hay dilindən tatarcaya tərcümədir (Tryjarski E., 1976c).

1126 №-li əlyazma. Əlyazmanın yazıldığı yer və zaman, eləcə də mirzənin adı məlum deyil. 239 səhifəlik dua kitabıdır. 1-10, 23-41, 66-78, 95-100, 170-175, 238-ci səhifələr hay dilində, 11-22, 42-66, 78-95, 100-169, 175-237 - ci səhifələr isə alban (qıpçaq - qarqar) dilindədir (Deny J., Tryjarski E., 1857).

1270 №-li əlyazma. Gizli saxlanılır. Erməni “Bibliya”sı (?) olduğu iddia edilir (Deny J., Tryjarski E., 1857).

1700 №-li əlyazma. 1610-1652-ci illər. Kamenets – Podolsk. Əlyazmanın 1-88 - ci səhifələri gizli saxlanılır. 7-73-cü səhifələrin hay dilində olduğu iddia edilir. Fəqət Q. Alişan əlyazmanın 68 – 110-cu səhifələrini nəşr etdirib. Onlar alban (qıpçaq – qarqar) dilindədirlər.

89-169 - ci səhifələr yerli albanların tərəfindən yaradılmış orijinal əsərdir. XVII əsrdə Avropada baş vermiş tarixi hadisələrin salnaməsidir (Kamenets salnaməsi). Hansısa başqa bir salnamənin davamı kimi qələmə alınıb (Schütz E., 1968; Vasary S. 1969).

1750 №-li əlyazma. 1630-cu ildə tərtib edilib. Mirzə məlum deyil. 149 vərəqdən ibarətdir. Alban və qismən də hay dilində dualar toplanıb. 35-40, 45-48, 57-58, 65-78, 113-114, 144-148 - ci vərəqlər boşdur. 1-29 və 41-112-ci vərəqlərin hər iki üzünü alban (qıpçaq-qarqar), 51-54-cü vərəqlər isə hay dilindədir. Alban

dilində tərtib edilmiş imanın əsaslarına aid bilgiler və dini hekayələr böyük maraq kəsb edir. Bu əlyazmanın dəyəri həm də ondadır ki, orada müəllifin adı çəkilməsə də, Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabının II fəslinin alban variantı da yer almaqdadır (Deny J., Tryjarski E., 1857).

1788 №-li əlyazma. Lvovdakı monofizit məhkəməsinə aid sənədlər. Alban və polyak dillərində. 180 səhifədir.

1817 №-li əlyazma. 1581–ci il. Lusiq trəfindən daha qədim əlyazmalardan üzü köçüülmüş “Zəbur”un surətlərindən biri (Tunacay B., 2010, s. 73).

Ermənistan

Ermənistanda albandilli əlyazmalar Matedaranda - Mesrop Maştots adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Sayları məlum deyil. Qazaxıstanla Ermənistanın xarici işlər nazirlikləri arasında əldə edilmiş razılığa görə onların bir qisminin surəti Qazaxıstana verilib. Ulaşa bildiyimiz əlyazmalar aşağıdakılardır:

“ед. xp. 1232” şifrəli əlyazma. 263 səhifədən ibarətdir. Alban dilində olan bu əlyazmanın 1620–ci ildə Qüdsdə (Yerusəlimdə) tərtib edildiyi bildirilir. Mirzənin adı: İskəndər.

Əlyazmada Kilikiyada yaşayıb yaratmış Lambronlu Nersesin ibrətamiz rəvayətlərin şərhə, 12 illik Türk təqvimə (bürclərin adı), 12 sözdən ibarət hay-alban (qarqar-qırçaq) lüğəti və XIII əsrin Kilikiyada fəaliyyət göstərmiş alban həkimi Stepanosun dərmanlar barədə yazısı yer almaqdadır.

Əlyazmada bir minitür də var (Цуцак дзераграц., 1970; Саакян Л., Сафарян А., 2016).

“ед. xp. 1763” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmanın 1611-1613-cü ildə Kamenetsk-Podolskda rahib Qriqor tərəfindən tərtib edildiyi bildirilir. Əlyazma 252 vərəqdən ibarətdir, 142b, 144a və 144b səhifələrində albanca kiçik kolofonlar var. 144-cü səhifədə alban dilində belə yazılıb:

“Bu yılınq okosdos ayınınq 15-inə orus vankınınq yuxövününq bir yanın da tasları da dardağan etti yuxöv içinə kecə 3 sahatta kiçaynakün, xaysı ki Biy Tenqri hayufsunsun.

Tvakannınq 1062 julis 18 yıxkün kecəgi alğış zamanında ulu hrad keldi yağmur bilə birgə çetlevüktən ulu, bar edi özgəsi xoz kibik”.

Əlyazmanın məzmunu:

1. Aristotelin nitqlərinə Proforiy tərəfindən yazılmış giriş
2. Məğlubedilməz Davud (David Anaxt). Giriş haqqında.
3. Tatevli Qriqor. Üç Üqnum haqqında
4. İmanın əsasları (Цуцак дзераграц., 1970; Саакян Л., Сафарян А., 2016).

“ед. xp. 2267” şifrəsi altında saxlanılan, 189 səhifədən ibarət əlyazmanın alban və hay dillərində olduğu söylənilir. Burada hay-alban (qarqar-qırçaq) lüğəti, Lusiqin “Zəbur”undan bir parça, Matta “İncil”indən kiçik bir fraqment, xristian məzmunlu digər mətnlər, ən əsası isə Mxitar Qoşun şagirdi, tanınmış alban ilahiyyatçısı vardapet Vanağanın (Vanakanın) alban dilində əsərindən bir neçə cümlə və s. yer alır. Əlyazmanın 1580 - 1581-ci ildə Lvovda tərtib edildiyi söylənilir.

42-ci səhifədə erməni dilində belə bir qeyd var:

“Badmutiun haji ew xırçax lezui megneal Lusiq...” (Lusiqin hay və qırçaq dillərində nəql etdiyi hekayə).

Bu qeydin ardınca alban (qırçaq – qaqar) dilində belə bir qeyd edilib:

“Sanlıdır er, xaysı ki barmadı kengəşinə xırsızlarınq da yoluna yazıxlılarnıq ol olturmadı” (Şanlıdır o adam ki, oğruların toplantısına getmədi və günahkarların yolu ilə addımlamadı).

Növbəti, 43-cü vərəqdə alban dilində belə bir kolofon var:

“Tvağannıq 1030 abril 12 ceramp Lusiq sarğavaki xolu aşıra” (1581-ci ilin 12 aprelində dyakon Lusiqin əli ilə yazılıb.)

Bu cümlənin ardınca ermənilər tərəfindən sonradan erməni hərfləri ilə latın dilində (!) bu sözlər əlavə edilib:

“Lusiq dyakonous armenus” (Lusiq - dyakon, monofizit).

Qoşun şagirdi Vanağanın mözəsindən bir neçə cümlə isə 131-ci səhifədədir:

“Nedir manisi xıtım kecəsi ki, saruyağ yeyirbiz bolsun Bayramnıq, alay Cnuntunıq? Yazıyır bunun üçün küni Gureğ Ağeksantraçin Teotos padşahğa bayram xıtımı üçün da aytıyır ki, ne üçün kecədən çeziliyirbiz: anıq üçün ki, Krisdos kecədən turdu...” (Tuncay, 2010, s. 74).

“Əyazmada qrammatika, uzun ömürlülük balzamu, İsanın (ə) dirilməsi barədə nəğmə, İncil haqqında, Qriqor Tatevli və başqalarının moizələri, Kilikiyalı Vardanın (Vardan Ayqektsi), Boratanlı Hovanesin, katalikos Filipin (Pilippos) iman haqqında moizələri, Əsrin başlanğıcı, Firənglər Pavel və Pyotr haqqında, Ziqmunda Avqustun Lvov monofizitlərinə məktubu, Mahnılar və ozanlar haqqında, din xadimi anbar haqqında, Quraqlıq duası və s. mətnlər də yer almaqdadır (Саакян Л., Сафарян А., 2016).

“ед. хр. 2403” şifrəli əlyazma. Üzərində 8 iyun 1626-cı il tarixi qeyd edilmiş bu “Alğış bitiki” (dua kitabı) Murad oğlu Misko tərəfindən Lvovda baron Aqorşann qızı Zofiya üçün Vartanın sifarişi ilə qələmə alınmışdır. 211 vərəqdən ibarətdir. Kitab Alban miniatürləri stilində bəzədilmişdir.

Əlyazmanı bizim üçün önəmli edən təkcə burada, müəllifinin adı çəkilməsə də və “Havadov xosdovanım tatarca” başlığı altında verilsə də, Kilikiya katalikosu IV Nersesin 24 bəndlik əsərinin, eləcə də, yenə də müəlliflərinin adı çəkilməsə də, Mxitar Qoş və şagirdi Vanağanın tərtib etdikləri duaların yer alması deyil. Hətta adı çəkilməklə Ərzurumlu Yohannesin (Yohannes Karneçi) əsərinə rast gəlinməsi də deyil. Bu əsərlər digər əlyazmalarda da var.

Ən önəmli məsələ bir kolofonda qeyd edilmiş aşağıdakı cümlələrdir:

“Tügəlləndi alğış bitiki tavağankınq ermeni hesabinə 1075-sində mayısınq 19-unda, padşahlığına Nemiç ulusununq üçüncü Ziqmundunıq, ğatuğiqoslu ğuna Yapetağan cınsınq Eçmiyacınqınq atorunda der Melkiset ğatuğiqosunıq, xaysı ki bu zamanda kendi xartlıxı bilə keldi xutlu İlov şəhərinə 5 axpaş bilə, 2 hapeqa bilə tavağankınq 1075-sində, xaysı ulu sövünçlük bilə barça kahanalix, da sarğavaklar bilə, da joğovurt, barı igitlər bilə xarşısına çıxıp xabul ettilər...” (Tamamlandı dua kitabı tvağanqın – erməni təqviminin 1075-ci ilinin 19 mayında (8 iyun 1626-cı il) Polşa ölkəsində III Sziqmundun padşahlığı və Eçimədzin taxtının sahibi, Yafəs cinsindən - soyundan olan müqəddəs ata, katalikos Meliksetin dövründə, hansı ki

qoca vaxtında 2 ikona, 5 keşiş ilə xoşbəxt Lvov şəhərinə gəlmiş və burada kilisə başçıları, dyakonlar və gənclər tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır ...).

Burada diqqəti çəkən məqam Eçimədzindən gələn katalikosun erməni katalikosu kimi deyil, məhz Yafəs soyundan olan, yəni türk katalikosu kimi təqdim edilməsidir (Tuncay, 2010, s. 74-75).

“ед. хр. 3521” şifrəli əlyazma. 1609-cu ildə tərtib edilmiş A və 1630-cu ildə tərtib edilmiş B iki hissədən ibarətdir. 220, bəzi mənbələrə görə 240 səhifədən ibarətdir. Miniaturu var. Alban və hay dillərindədir.

Alban dilində olan yazılar:

Roma papası Qriqorun həyatı;

İmperator Feodosiyanın məktubu.

“ед. хр. 3522” şifrəli əlyazma. 1634-cü il. Mirzə: Avetik. 353 səhifədən ibarətdir.

Bu əlyazma əvvəllər mütəxəssislərin nəzərini sadəcə 226-346 - cı səhifələri əhatə edən qrammatik material kimi cəlb etmiş və tədqiq edilmişdir (Сафарян А., Саакян Л., 2016, s. 103; Саакян Л., Меликян Г., Сафарян А., 2012-2013, s. 48-51; Симонян А., Сафарян, А.С., 2015, s. 244-249).

Məzmunu:

Mahnılar və ozanlar haqqında;

Dünyada baş verənlər haqqında;

Suallar və cavablar;

Aqafonun və toplantının son saatları barədə;

Müdrüklərin tövsiyyələri;

Məsləhətlər (Hovanes Kuleon və anonim);

Pilatın Tiberiyaya məktubu;

İskəndəriyyəli Klimentin Nestora məktubu;

Düşmənlərə qarşı məktub;

Yəhudanın həyatı;

İzmirli Nikolasın həyatı;

Aməntu;

Həzrət İsa (ə) haqqında şəhadət;

İsanın (ə) əməlləri barədə;

Hayca-albanca (qırçaqca) qrammatik lüğət (başda sözlərin polyak dilindəki ekvivalentləri də yer alır);

Kosmologiyaya dair kiçik bir mətn (Саакян Л., Сафарян А., 2016);

“ед. хр. 3883” şifrəli əlyazma. 1630-cu il. 383 səhifədir, bir miniatur bulunmadır. Əlyazma burada Movses Xorenatsinin alban (qarqa-qırçaq) dilində bir əsərinin olması ilə diqqət çəkir.

Məzmunu:

Qriqor Hammamın “Alban dilinin qrammatikası” əsəri;

Qrammatik lüğət;

Movses Xorenatsi. Müdrüklük sözü;

Ərzincanlı Hovanes. Qrammatika nəzəriyyəsi;

David Zeytunlu. Qrammatikanın şərhı;

Qafanlı Arakel. Qrammatika haqqında;

Movsesin qrammatikasının şərhı;
Boratanlı Hovanesin “Porfirinin şərhı” əsəri;
Alban dilinin qrammatik lüğəti;
Nöqtə, xətt və müstəvi nədir? (Цуцак дзераграц., 1965, s. 760, 794;
Саакян Л., Сафарян А., 2016).

“ед. хр. 5985” şifrəli əlyazma. Dyakon Boqdanın toplusu. XVI əsr. 152 səhifədir. Bir miniatürü var.

Məzmunu:

Şer və vəzn: Hovanes Tilkuranlı, Arakel Bitlisli (Baqişetsi), Nerses Şnorali, Toros Muşlu, Mkırtıç Nəqqaş, Xaçatur Dərəçiçəkli, Frik, Zəkəriyyə Vanlı (Qnunatsi), anonim şairlər; Balaca və qızı hekayəsi.

Fransa

Fransa Milli Kitabxanası, Paris:

“Arm 5” şifrəli əlyazma. 202 vərəq. Əvvəli yoxdur. Mirzə Zəkəriyyə oğlu Qaspar. Həzrət Davudun (ə) “Zəbur”u.

“Arm. 176.” 1568-ci il. Kamenets - Podolsk. 113 vərəq. Mxitar Qoşun “Törə bitigi”. Mirzə: Steçko Holub oğlu.

“Arm. 194.” 67 vərəq. Xristian məzmunlu hekayələr, Kaments və Polşa salnamələri.

Bu əlyazmanın mövzumuz baxımından birinci önəmi ondadır ki, burada həftənin günlərinin alban dilindəki adlarına rast gəlirik:

yıxkün (bazar güvü),

yıxpəşkün (bazar ertəsi),

nöğərikün (çərşənbə axşamı),

xankün (çərşənbə),

kiçiaynakün (cümə axşamı),

aynakün (cümə),

şapat (yəhudilərin “şabat” sözündən, şənbə).

Bu əlyazmanın digər önəmi isə onun albanların ilin başlanğıcını hansı gündən hesablamaları barədə məlumatı əks etdirməsidir. Burada həm də albanların bürclər və planetlər haqqında təsəvvürləri də əksini tapmışdır (Tuncay B., 2010, s. 76-77).

Rusiya

M.E. Saltıkov - Şedrin adına Dövlət Kütləvi Kitabxanası, Sankt – Peterburq, Əlyazmalar Şöbəsi:

“Arm 2.” şifrəli, 610 səhifəlik əlyazma. Albanca yazılmış kiçik bir kolofon var.

“Arm 8.” Şifrəli əlyazma. 280 səhifə. Hay - alban lüğəti.

“Dorn 636.” Şifrəli əlyazma. 306 vərəq. Bir neçə yerdə albanca qeydlər var (Tuncay B., 2010, s. 77).

Yuxarıda adı çəkilən əlyazmaların toplanması, qorunması, tədqiqi, təbliği və dərcində mxitaristlərin də müstəsna əməyi olmuşdur.

Mxitaristlər katolik qırçaqların (firənglərin) qurduqları rahib ordenidir. 1712-ci ildə Mxitar Sivaslı (1676-1749) tərəfindən qurulan bu orden 1717-ci ildən etibarən Venesiyanın Müqəddəs Ladzar adasında məskunlaşıb. Həmin yer hazırda “San Ladzaro delyi Armeni” adı altında tanınır. Ada Roma papasının tövsiyyəsi və Venesiya hökumətinin qərarı ilə ordenin şəxsi mülkiyyətinə verilib.

Fəaliyyətinin əsasını istiqamətini firəng, alban və hay mədəniyyətinin təbliği təşkil edən ordenin 2014-cü ildə, 24-ü keşiş olmaqla, 32 rahibi və 11 monastrı vardı ([Католическая энциклопедия, 2007. Т. 3. с. 678-679](#)).

Mxitaristlərin mərkəzi olan San Ladzaro adası

Ordenin əsasını qoyan Mxitar Sivaslı (əsil adı Mxitar Manuq) 1676-cı ilin 7 noyabrında Türkiyənin Sivas şəhərində anadan olub. Müqəddəs Nişan monastrında təhsil alan və artıq 15 yaşında ikən sarkavaq (dyakon) dini rütbəsi əldə edən Mxitarın sərgərdan həyat keçirdiyi, bir yerdə uzun müddət qalmadığı, uzun müddət dolaşdıqdan sonra yenidən Sivasa qayıdaraq burada latın, yunan, alban (qırçaq-qarqar), türk, fars və ərəb müəlliflərinin ilahiyyatla bağlı əsərlərini oxuduğu, daha sonra İskəndəriyyə üzərindən Avropaya səyahət etmək istədiyini, fəqət arzusuna çatmadığı bilinməkdədir.

1699-cü ildə yenidən Sivasa qayıdan Mxitar burada vardapet dini rütbəsinə yüksəlir. 1701-ci ildə İstanbula köçür və ətrafına toplaşmış pərəstişkarları ilə birlikdə dini maarif dərnişini qurur ki, sonradan bu dərnişin Roma papasına bağlı rahiblər ordeninə çevrilir. Təxribatçılıqla məşğul olma şübhəsi ilə Osmanlılar tərəfindən təqiblərə məruz qalan Mxitar Fransanın diplomatik himayəsi altında olan monastra sığınır. Daha sonra imkan taparaq indiki Yunanıstan ərazisində olan və həmin dövrdə Venesiya Respublikasının tərkib hissəsi olan Moreya yarımadasına qaçır. Modonda katolik bir kilsə və monastr qurur və tərəfdarlarını ora toplayır. Onun bu fəaliyyəti Roma papası XI Kliment tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və papa 1712-ci ildə ona abbat dini rütbəsi verir. Lakin 3 il sonra Venesiya ilə

Osmanlı arasında savaşı başlayır və Moreya Osmanlının nəzarətinə keçir. Belə olan halda Mxitar Sivaslı və 16 tərəfdarı Venesiyaya köçürlər.

Mxitaristlərin Vyanadakı kilsəsi və kitabxanası

1717-ci ildə Venesiya hökuməti Mxitar Sivaslıya Müqəddəs Lazar adasını hədiyyə edir. Beləcə mxitaristlər həmin adada məskunlaşırlar. Mxitar 32 il sonra, daha dəqiq desək, 1749-cu ilin 16 aprelində dünyasını dəyişir.

Mxitar Sivaslının aşağıdakı əsərlərin müəllifi olduğu söylenebilir:

Mark İncilinə şərh;

Ekkleziastika kitabına şərh;

Alban (Qıpçaq) qrammatikası;

Alban (Qıpçaq) lüğəti;

Katexezis (alban dilində) (**Мхитар Севастийский, 1890-1907**).

1773-cü ildə mxitarist rahiblərin bir qismi fəaliyyətlərini və təsir dairələrini genişləndirmək məqsədi ilə San-Ladzaro icmasından ayrılaraq Triestə köçür və yeni monastr yaradırlar.

1797-1805 müharibələri nəticəsində Triest Fransa tərəfindən işğal edilir. Belə olan halda mxitaristlər Hasburqların himayəsinə keçərək Vyanaya köçür və orada məskunlaşırlar. Burada onlara bir mülk hədiyyə edilir ki, həmin mülkü də monastra və mxitaristlər ordeninin əsas qərargahlarından birinə çevirirlər.

1837-ci ildə monastr yenidən qurulur və kompleksə bir kilsə də əlavə (1874-cü il) edilir.

Hazırda monastrın kitabxanasında 2800-dən artıq əlyazma və 170 000-dən artıq qədim kitab qorunur ki, bunların əksəriyyəti alban (qarqar-qıpçaq) və hay dillərindədir. Albandilli əlyazma və kitabların çoxu hələ də elmə məlum deyil (**Klemm Elisabeth, 1972**).

Mxitar Sivash

VII FƏSİL

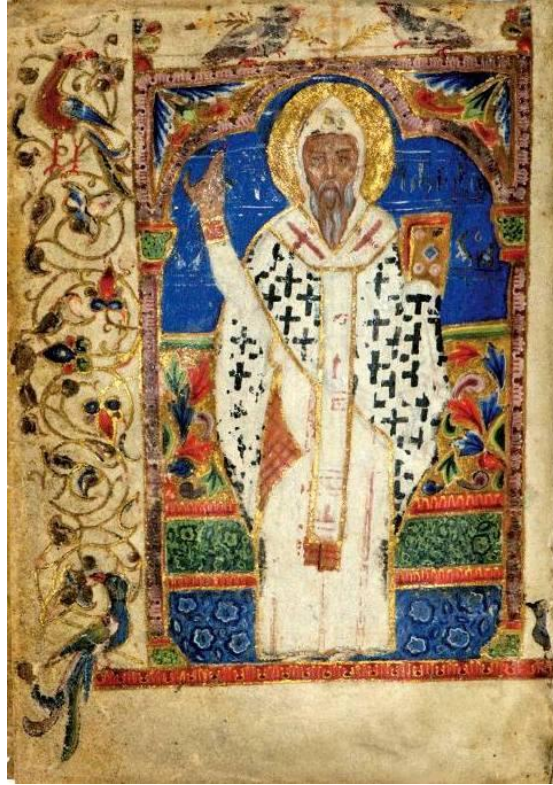
KİLİKİYA ALBANLARININ MƏŞHUR ELM, MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT XADİMLƏRİ VƏ ONLARIN ELMƏ MƏLUM ƏSƏRLƏRİ

Albanların Qafqazda olduğu kimi Kilikiyada da zəngin ədəbiyyat yaratdığı və onların qələmindən çıxmış çox sayda dəyərli elmi və ədəbi əsərin dövrümüzədək yetişdiyini söyləyə bilərik. Bu müəlliflərdən biri də Lambronlu Nersesdir.

Kilikiyanın alban (qarqar-qırçaq) mənşəli tanınmış yazıçı, şair, bəstəkar, alim, filosof, tərcüməçi, dövlət və din xadimi (**Абгарян Г., Григорян Г., s. 253-254**) kimi tarixə düşmüş Lambronlu Nerses 1153-cü ildə Lambron qalasında anadan olmuş, künyəsini də bu qalanın adından almışdır (**Краткая литературная энциклопедия, s. 242**).

Alban bəy nəslindən olan Nerses yeniyetməlik çağlarından ilahiyyat elmi ilə maraqlanmış və çox gənc yaşlarında vardapet dini rütbəsi almağı bacarmışdı. Dərin təhsil almışdı və öz dövrünün elmlərinə dərinləndən vaqif idi. Onun qələmindən çox sayda dini məzmunlu əsər çıxmışdır ki, onlar barədə Giraqos Gəncəli ətraflı məlumat verməkdədir. Kitabçılıq işinə dəstək verməsi ilə də məşhur olan Lambronlu Nersesin təşviqi ilə qədim əlyazmaların üzü köçürülür və ölkənin bütün

kilsə və monastrlarında zəngin kitabxanalar təşkil edilirdi. Tanınmış Kilikiyalı xəttat və miniatürist rəssam Qriqorun “Kədərli nəğmələr kitabı”nın məhz onun sifarişi ilə üzünü köçürdüyü və miniatürlərlə bəzədiyi bilinməkdədir (Абгарян Г., Григорян Г., s. 253-254).

Lambronlı Nerses. Kilikiya alban miniatürü

Sinod nitqləri ilə geniş şöhrət tapan Nerses özünün azadfikirliliyi ilə seçilirdi. O, Kilikiya alban kilsəsinin Roma katolik və Bizans kilsələri ilə yaxınlaşmasının qəti əleyhidarı olub və 1179-cu ildə Rumqalada monofizit və diafizit kilsələrin birləşdirilməsi məqsədi ilə toplanan kilsələr toplantısında katalikos IV Qriqorinin təşviq və təhriki ilə iki kilsənin birləşməsinə rədd edən məşhur nitqi ilə yaddaşlara həkk olunub. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu birlik fikri imperator Manuil Komninin ölümündən sonra öz əhəmiyyətini itirmişdi (Краткая литературная энциклопедия, s. 242).

Nerses Lambronlunun alban dilində qələmə aldığı “İbrətəməz rəvayətlərin şərh-i” adlı əsəri dövrümüzədək yetişib. Həmin əsər Matedaranda qorunan 1232 № -li əlyazmada (ед. хр. 1232) yer almaqdadır (Цуцак дзераграц..., 1970; Саакян Л., Сафарян А., 2016).

Eyni əlyazmada albanların arasında işlənən 12 illik türk dövrü təqvimindəki illərin Nerses Lamboronlu tərəfindən qeydə alınmış albanca adları da həkk olunub və onların erməni dilinə tərcüməsi verilib. Həmin adları alban dilində təqdim edirik:

- 1. siçxn il** (siçan ili);
- 2. ut ili** (öküz ili);
- 3. pars** (bars ili);

4. **tuşxan** (dovşan ili);
5. **lu** (əjdaha və ya balıq ili);
6. **ilan**;
7. **at**;
8. **qu** (qoyun ili);
9. **piç** (meymun ili);
10. **taxuqu** (toyuq ili);
11. **it**;
12. **tanquz** (donuz ili).

Qeyd edək ki, 1198-ci ildə dünyasını dəyişən Nerses Lambronlu Kilikiya katalikosu IV Nerses Lütfikarın (Nerses Şnorali) yaxın qohumu idi və o da alban dilində qələmə aldığı bir çox əsəri dövrümüzədək yetişişmiş ədiblərdən biridir.

Vatikanda IV Nerses Lütfikarın şərəfinə buraxılmış poçt markaları

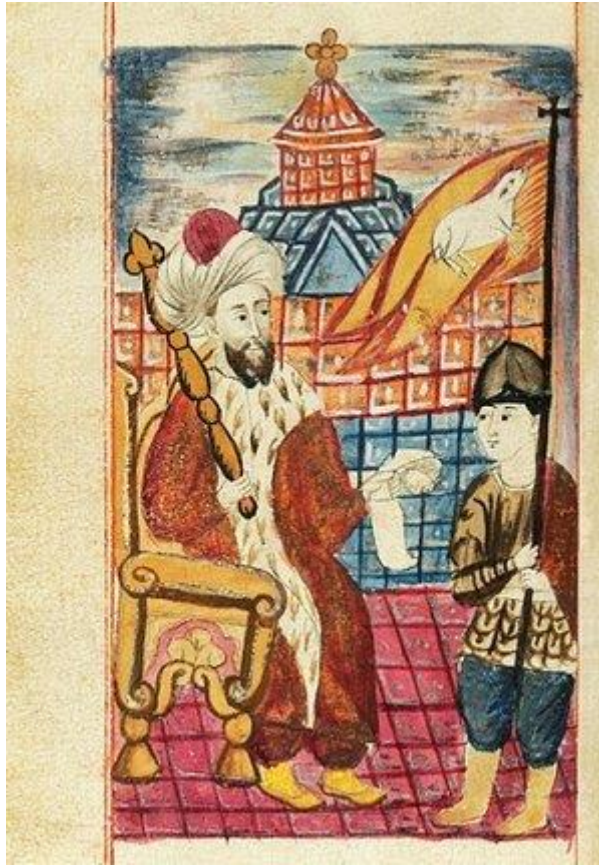
Lütfikar Nerses 1100-cü ildə yunanların Sofena adlandırdıqları bölgədə, Albaniya Arsaqları sülaləsindən Apirat adlı bir bəyin ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, katalikos III Qriqorun kiçik qardaşı və əslən Lorudan olan tanınmış kilsə yazarı və filosofu Qriqor Maqistratosun nəticəsi idi. Onun ulu babası Qriqor Maqistratos (990-1059) XI əsr albandilli ədəbiyyatın ən parlaq simalarından biri olub.

Eyni zamanda həm də tərcüməçi və antik ədəbiyyatın təbliğatçısı olan Qriqor Maqistratos öz fəlsəfi görüşlərini məktublar şəklində qələmə almış, “Manuçeyə 1000 sətir” adlı poeması ilə daha çox şöhrət tapmışdı (*Краткая литературная энциклопедия, 1964, s. 373-374*). Onun Evklidin “Başlanğıc” əsərini alban türkcəsinə çevirdiyi bilinməkdədir (*Юшкевич А., 1970, s. 251*). Bunlardan sonuncusunun əvvəli (Nöqtə, xətt və müstəvi barədə) dövrümüzədək yetişişmişdir. Həmin mətn Matenadaranda qorunan “ед. хр. 3883” şifrəli əlyazmada (*Цуцак дзераграц., 1965, s. 760, 794; Саакян Л., Сафарян А., 2016*) yer almaqdadır.

Katalikos IV Nerses təhsilini Aralıq dənizi sahillərində yerləşən Kəməş şəhərindəki monastrda yepiskop Manuq Stepanosdan almış, həyatının çox hissəsini Rumqalada keçirmişdir. Onun siyasi görüşlərinin əsasının monofizit və diofizit kilsələrinin müsəlmanlara qarşı birliyi ideyası təşkil edirdi və o həyatının böyük bir

hissəsini, xüsusən də, qardaşının yerinə katalikos seçiləndən sonrakı hissəsini (1166-1173) bütünlüklə buna həsr etmişdi.

1170-ci və 1172-ci illərdə Rumqalada, başqa sözlə, Kilikiya katalikosluğunun yerləşfiyi mərkəzdə Nerseslə Bizans imperatoru Manuilin səlahiyyətli nümayəndəsi, tanınmış ilahiyyatçı alim Teorian (Feorian) arasında iki dəfə disput keçirildiyi və bu disputlarda Nersesin öz məşhur “İmanın əsasları”nı ortaya qoyduğu bilinməkdədir. Əldə olan məlumatlara görə, onun “İmanın əsasları” barədə ortaya qoyduğu fikir sonradan imperator Manuil və İstanbul patriarxı Luka tərəfindən diqqətlə təhlil edilmiş və belə qərara gəlinmişdi ki, bu formul iki kilsənin birləşməsinin əsasını təşkil edə bilər. Lakin sözügedən ideya elə ideya olaraq da qaldı (Троицкий И. 1875).

Qriqor Maqistratos

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, alban türkcəsində qələmə alınmış “İmanın əsasları” Matedaranda “ед. хр. 1763” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmada yer almaqdadır (Саакян Л., Сафарян А., 2016).

Eyni mətnə Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li əlyazmada, “Alğış Tenqrigə, Nersess gatoğiqosnunq aytkanı, xaysı ki tiyişlidir barça krisdanlarğa övrənməgə” (Berses katalikosun bütün xristianların öyrənməsi üçü məsləhət görülən xütbəsi) adı altında 1126 № - li Venesiya əlyazmasında, 8 bəndi müəyyən fərqlə Venesiyada, Müqəddəs Lazar adasında yerləşən Mxitaristlər İttifaqında qorunan 11 №-li əlyazmada da rast gəlinməkdədir. Nersesin adı çəkilməsə də, eyni mətn “Alğış surp Erortutiungə”

başlığı altında 1618–ci ildə Lvovda çap olunan və hazırda yeganə nüsxəsi Leydendə (Niderlanda) qorunan “Alğış bitiki” kitabına da daxil edilmişdir. 11 №-li əlyazmada o ermənilərin, yəni monofizitlərin katalikosu kimi təqdim edilir:

“Alğışı surp Nerses, ermənilər gətoğiqosununq aytkanı.

Alğışı surp Nerses, ermənilər gətoğiqosununq aytkanı, xaysı ki çıxarıptır künnünq 24 sahatı üsnə da tiyər hər krisdan adəmisinə kündə 3 kez aytma bar yürək bilə, xaysı ki tapar boşatlıx yazıxlarga” (Tuncay B., 2010, s. 157-158):

[1.] İnam bilə tapunurmen da yerni öpərmen sanqa, Ata Oğul da Ari Can, etilməgən da ölümsüz tarbiyat, etüci friştələri, da adəmiləri, da barça bolğanları, da yarlığa seninq yaratkanlarınq da manqa, köpyazılığa.

[2.] Inam bilə tapunurmen da yerni öpərmen sanqa, ayırılmağan yarix, birləngən ari Errortutiun, da bir Tenqrilik, etüci yarixni da sürüci xaranğuluğnu, sürgin canımdan benim xaranğulu yazıxni da biliksizlikni, da yarixlat esimni benim, bu sahatta alğış etmə sanqa biyənci, da yöpsüngəysen xoltxamni benim, da yar.

[3.] Ata köktəgi, Tenqri könü ki, yeberdinq Oğlunqu seninq sövüklü xoltxasına bularğan xoylarınq, meğa kökkə da alninqa seninq, yöpsün meni, necik kerəksiz oğulnu, da kiydir manqa kiyinişni əvəlgi ki yalanaclandıım yazıx bilə, da yar.

[4.] Oğlu Tenqrininq, Tenqri könü ki, aşaxlandıx Atanınq xoynundan, da aldinq ten ari qojs Mariamdan, bizim xutxarılmamız üçün xaçlandıq, da kömüldünq, da turdunq ölüdən, da ağındinq haybat bilə Atağa, meğa kökkə da alninqa seninq, anq meni, necik xaraxçını, xaçan kelsənq haybatinq bilə seninq, da yar.

[5.] Canı Tenqrininq, Tenqri könü ki, endinq Jortanağa da vernadunğa da yarixlattıx meni krisdanliki bilə ari avazanninq, meğa kökkə da alninqa seninq, arıt meni biyiktəgi Tenqrilik otunq bilə, necik yalınlı til bilə ari arakəlləri ari vernadumda, da yar.

[6.] Etilməgən da ölümsüz tarbiyat, meğa sanqa sağışım bilə benim, can u tenim bilə, anqmaqın yazıxlarımni benim, əvəlgi da sonquği, seninq atın üçün ari, da yar.

[7.] Baxucı tarbiyatni barçasınınq, meğa sanqa sağışım bilə, sözüüm bilə da xılınğanım bilə, buz xolbitikin yazıxlarımınq benim, da yaz atımni benim düftərində menqilikninq, da yar.

[8.] Tergövüci yapuxnu, meğa sanqa kləgənim bilə da kləməgənim bilə, bilgənim bilə da bilməgənim bilə, boşatlıx bağışlağın manqa, yazıxlığa ki, toğuşundan avazanninq bu küngə dinqrə yazıxlımen alnına Tenqrilikininq seninq seziklikim bilə benim da barça boğunum bilə tenimninq, da yar.

[9.] Barını ayovucı Biy, xoy közət közlərimə benim xorxunqu seninq ari ki, heç baxmağay artıxsı, da xulaxlarıma benim ki, tatlılıx bilə işitməgəy işləni yaman, da ağızıma benim ki, sözləməgəy yalğanni, da yürəkimə benim ki, sağışlamağay yamanlıxni, da xollarıma benim ki, xılınmağay törəsizlikni, da ayaxlarıma benim ki, barmağay yoluna könüsüzlüknünq, yoxsa toğru et teprənişin bularninq bolmağa dayma erkinqə seninq barçağa, da yar.

[10.] Ot tiri Krisdos, otlı sövükünqni seninq ki, xoydunq dünyada, palayla boyuma benim ki, küydürgəy kirin canımınq benim, da sürtkəy mışxılıxın esimninq benim, da çəbərləgəy yazıxın tenimninq, da yandırğay yarıxın biliklikinqninq seninq yürəkimə benim, da yar.

[11.] Axılı Atanınq Jisus, ber manqa axıl yaxşılıxını xılınmağa, sağışlamağa da sözləməgə alınıqqa seninq hər sahat, da yaman sağıştan da xılınmaxtan xutxar meni, da yar'.

[12.] Klövüçi yaxşılıxını Biy, yaxşı etüci, xoymağın meni erkinə boyumnunq benim barmağa, yoxsa körgüz manqa bolmağa dayma erkinqə körə seninq yaxşı sövüklülərinqninq, da yar.

[13.] Xan köktəgi, ber manqa xanlıxınqni seninq ki, atadıq sövüklülərinqə seninq, da küçəyt yürəkimni benim kördəlməmə yazıxını, da sövməgə seni yalgız, da etməgə erkinqni seninq ari, da yar.

[14.] Ayovucı etkənlərinqni, saxla nışanı bilə xaçınqninq seninq can u tenimni benim aldanmaxından şaytanlarınq, da könüsüz adamlardan, da barça satamadan canninq da tenninq, da yar.

[15.] Saxlavucı barçasın Krisdos, onqunq seninq kölegə bolsun üstümə benim kündüz da kecə, olturğanda övdə, barğanda yolğa, yuxlağanda da turganda ki, heç seskənməgəymen, da yar.

[16.] Tenqrim benim ki açarsen xolunqnu seninq, da toldurursen barça yaratkanlarınqni seninq tatlılıxınq bilə seninq, sanqa sımarlarmen boyumnu benim, sen xayğur da hadirlə kerəkin can u tenimninq benim bu kündən çax menqilikkə diyin, da yar.

[17.] Xaytarucı bulağanlarını, xaytar meni yaman övrəngənimdən benim yaxşı övrətməxkə, da xada canıma benim titrövlü ölüm künumnü, da xorxusun tamuxnunq, da sövükün xanlıxınqninq seninq ki, xaytkaymen yazıxtan da xılınğaymen aruvluxnu, da yar.

[18.] Çovraxı ölümsüzlüknünq, çovraxlat yürəkimdən benim yaş poşmanlıxka, necik bornigninq ki, yuvqaymen yazıxını boyumnunq benim əvəl, ne ki çıxkanımdan burun dünyadan, da yar.

[19.] Bağışlavucı yarlıxamaxını, bağışlağın manqa toğru inam bilə da yaxşı xılınmax bilə da ülüşlü bolup ari teninqə da xaninqa seninq, da yar.

[20.] Yaxşı etüci Biy, yaxşı friştəgə sımarağaysen boyumnu benim, tatlılıx bilə alğay canımni benim da uruşsuz keçirgəy yamanlıxlarından bularninq ki, bardırlar tibinə köknünq, da yar.

[21.] Yarıx könü Krisdos, arzani et canımni benim sövünclük bilə körməgə yarıxın haybatınqninq seninq ündəlgən kündə da tınmağa umsa bilə yaxşı böləkinə artarlarınq çax küünə ulu ikinci kelgəninqə seninq, da yar.

[22.] Yarğucı könü, xaçan kelsəng haybatı bilə Atanınq yarğu etməgə tirilərgə da ölülərgə, kirməgin yarğuğa xulunq bilə seninq, yoxsa xutxar meni menqilik ottan da işittir manqa sanlı ündövün yazıxsızlarınq köktəgi xanlıxınqqa seninq, da yar.

[23.] Barına yarlığovucı Biy, yarlığaa barça inanğanlarğa sanqa, benimkilərinə da yatlarğa, tanığanlarğa da tanımağanlarğa, tirilərgə da ölülərgə, bağışla duşmanlarıma benim da körəlməgənlərgə boşatlıx ki, manqa

xarşı yanqıldılar, da xaytar alarnı yamanlıxlarından ki, bardır menim üçün, da yarlığa alarğa da men köpyazıxlığa.

[24.] Haybath Biy, yöpsün yalbarğanların xulunqnunq seninq da tügəllə yaxşılıxka xoltxamnı menim parexosluxu bilə surp Asduacacinninq, da Jovannes elçinqninq, da surp Sdepanosnunq, əvəlgi tanıxinqninq, da atamzninq bizim surp Krikor Lusavoriçninq, da surp arakellərninq, markarelərninq, hajrabelərninq, cknavorlarınq, da arilərinqninq seninq, friştələrninq, Mikajelninq, Kaprielninq, da barça köktəgi xuvatlılarınq, da sanqa haybat da yerni öpməx menqi menqilik, amen.

IV Nerses həm də gözəl şair, musiqi nəzəriyyəçisi, bəstəkar, filosof və salnaməçi kimi də tanınmaqdadır. Onun bəstələdiyi nusiqdən bir parçanın notları “Codex Cumanikus”a daxil edilib.

The image shows a musical score for a hymn by IV Nerses. It consists of seven staves of music with Armenian lyrics written below each staff. The notation is a form of musical notation used in the Armenian Church, which combines elements of the Western staff system with traditional Armenian neumes. The lyrics are in Armenian and describe the birth of Christ. The score is presented in a clear, legible format with distinct staves and lyrics.

Katalikos IV Nersesin “Codex Cumanikus”da yer alan bəstəsinin A. Qarkavets tərəfindən çağdaş not sisteminə keçirilmiş variantı

Nersesin ən məşhur əsəri “Edessanın fəthinə ağrı” (1145) və “Oğul İsa” (1152) poemaları sayılır (*Краткая литературная энциклопедия, 1964, s. 373-374*). 300-ə yaxın tapmaca da yazdığı və ya toplayaraq nəşr etdirdiyi məlumdur. Bu tapmacalardan bəziləri 1513-cü ildə Venesiyada dərc edilib, bir qismi isə “Codex Cumanicus” (*Codex Cumanicus, 1880*) sayəsində dövrümüzədək yetişib:

1.
Tap, tap: tamiziq,
Tama-dirğan tamiziq,
Köləgəsi bar
Köye-dirğan tamiziq.

Ol köbelek.

2.

**Biti-biti-bitidim,
Beş ağaçğa bitidim,
Könesuvum yuvurdım,
Kök yibekim c̣ırmadım.**

Ol qınadır.

3.

Qaşta qaraqula uvşapdır.

Ol, işliqdir.

4.

**İtip-itip irğalmas,
İçindägi çayxalmas.**

Ol uru.

5.

**Silevsin yağı silkip bolmas,
Sirma tonum bögüp bolmas.**

Ol yulduz.

6.

Aq küymäninq avzu yox.

Ol yumurtqa.

7.

**Alan-qulan buv [=tuv] turur –
Ayrı ağaçtan yav tamar;
Qulan-alan tuv turur –
Quv ağaçtan yav tamar.**

[...].

8.

**Kün altundan älçi keliyir [keliyir] –
Kümiş birği tarta keliyir [keliyir];
Ay altundan elçi keliyir –
Altun birği tarta keliyir.**

Ol a[ydinliq?].

9.

**Butu-butu uzun,
Butumdan ariq ol, uzun.**

[*Ol uçayaqdir].

10.

**Al paçali, yabovli,
Altun başli, çoxmarli.**

Ol turnadir.

11.

**Sendə, mendə yox,
Senqgir tavda yox,
Ütlü taşta yox,
Qipçaqta [Qipçaqta?] yox.**

Ol quş sütdir.

12.

**Qoçqar müüzi qoyurmaq,
Qoyurmaqdan qoyurmaq.
Qoçqar müüzi – qud[..?] ~ küd[..?].
Tegə müüzi tiyirmaq,
Tiyirmaqdan tiyirmaq.
Tegə müüzi – tenq[...].i.**

13.

**Uzun ağaç başında
Urğuvul atli quş olturur;
Ani atma ər kerek,
Eki uçuna > yüreginə tas^ kerek.**

Ol tin.

14.

**Uzun ağaç başında
Ulu bitiv bitidim;
Kemsən ovlı kelgəy dep,
Kemsən turup saxladim.**

Ol qarmaq bile baliq.

15.

**Axça qayda qışlamış?
Qanlı yerdə qışlamış.
Qanı neçik yuxmamış?
Xap ortada qışlamış.**

Ol qarın yavdır.

16.

Beş başlı elçi keliyir.

Ol etiktən beş barmaq baxar.

17.

**Tav üstində talaşman,
Tayağı bar beş batman.**

Ol tülküçigininq [=tülkümiknininq] tüpegi.

18.

**Araba – şaq!
Taş araba şaq ete tüştü.**

Ol tövə.

19.

**Tüvü yer kələşim –
qarnim aç.**

Ol keregidir.

20.

**Siyir sirtü,
Qoy qonqaçi.**

Ol [etik].

21.

Kökçə ulaxim kögende semirir.

Ol xavun [xuun].

22.

**Keçe kelir qara ulax,
Erte barir qara ulax
[Keçe barir qara ulax,
Erte kelir qara ulax].**

[Ol] tünqlik.

23.
**Bir uçu qış qışlar,
Bir uçu yay yaylar.**

Ol sirix.

24.
**Olturğanim oba yer,
Basqanım bağir çanaq.**

Ol [eyər bile] üzenqgi.

25.
Apçaçiq üstündə çapçaçiq.

Ol xamişdir.

26.
Yazda yanqı kelin yügünıdır.

Ol xamiş başidir.

27.
Yazda yavli toqmaq yatir.

Ol kirpidir.

28.
Yazda yavli xayış yatir.

Ol yilandir.

29.
İmer, yer, ininä kirer.

Ol bıçaqdır.

30.

**Salp keşim,
Sansiz oxum.**

Ol kök bile yulduzdır.

31.
Burunsiz buz te.er.

Ol qoy boğu.

32.
**Onqlu-sollu ayirğan
Otuz tümen öneydir.**

Ol, quyaş, ay, yulduz, tanq.

33.
**Altun ayirğan tura tüşer,
Al torxam yayili tüşer.**

Ol, biye qulunlağandır.

34.
**Ol ötemiş, ötemiş,
Yiyi köldə qışlamiş.**

Ol itdir, avzun artina soxup uyur.

35.
**Tüymə tüydim,
Tütəngə > tütəngə saldim.**

Ol usdir.

36.
**Kəsərtkiçe qan tammiş,
Qara ulusqa yayılmış.**

Ol otdir.

37.
**Uzun-uzun sirğalaq,
Uçuna deyri sirğalaq;
Qısxa-qısxa sirğalaq,
Qirivina deyri sirğalaq.**

Ol bıçaq bile bilegü.

38.

Bu bardı – izi yox.

Ol kemədir.

39.

Tap: artıqda – qarp!

Ol eşikdir.

40.

Avzum açsam, öpkəm körünir.

Ol, eşik açsa, ot körüngəndir.

41.

**Al savrı yançığım,
Altın tovrəm aşqınam.**

Ol xoz.

42.

**Senqsenq ayrı başında
Segiz qoyan ini bar.
Sen anı tapmasanq,
Siniq iyin yılağil.
Avlunq bile tapmasanq,
Avruv iyin yılağil.**

Ol quymiç.

43.

**Tenqridən tüşkən toqmaşiq –
dört ayaqli maymaçiq.**

Ol kirpi.

44.

Bügənəkli çərt terek.

Ol tutğan kişidir, buğovli.

45.

Buğa, tonquz qışlamış.

Ol: qış qata kiləğndir.

Küç buğası kürləmiş.

Ol: atası soxranğandır.

Küçmen qara çinqlamış.

Ol: anası yılağandır.

46

Eki sete setelər,

Sete tübü bürküldər.

Ol: eki sinqli yılağandır.

47.

Yoğartın kelgən ne kiyik?

Yolabars kiyik, – deşirlər;

Yotasınça su yinçi

Tama kelir,– deşirlər.

Quyurtın kelgən ne kiyik?

Qula bars kiyik,– deşirlər;

Quyuruxunça su yinçi

Tama kelir,– deşirlər.

Ol bezergendir.

48.

Beltirdəgi beş quvluq > xuvluq

Beşi bile qulunlamış.

Ol: yil kelgəndir.

49.

Saraydağı sarı ayğır

Savlavlatıp kişnəmiş.

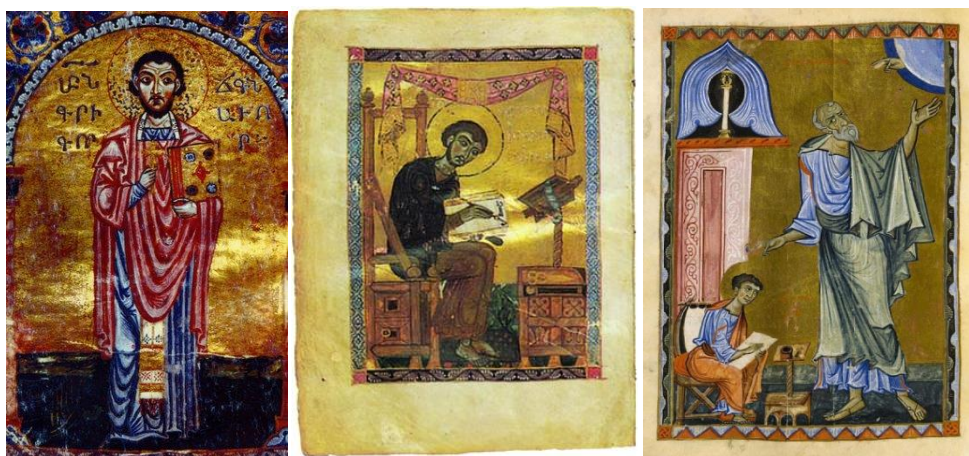
Ol qazdır.

IV Nersesin “Edessanın fəthinə ağı” poeması Tiflisdə (1829), eləcə də şerlərindən bəzisi Venesiyada (1830, 1833) dərc edilib (**Краткая литературная энциклопедия, 1964, s. 373-374**). Həmin şerlərin bir çoxu Matedaranda qorunan “ед. хр. 5985” şifrəli əlyazmada (**Саакян Л., Сафарян А., 2016**) da yer almaqdadır.

Yuxarıda Lanbronlu Nersesdən söz açarkən qeyd etmişdik ki, Tanınmış Kilikiyalı xəttat və miniatürist rəssam Qriqorun “Kədərli nəğmələr kitabı”nın məhz onun sifarişilə üzünü köçürdüyü və miniatürlərlə bəzədiyi bilinməkdədir.

Burada həmin xəttat və rəssam barədə də söz açmaq lazımdır.

Kilikiya alban miniatür məktəbinin ən tanınmış nümayəndələrindən olan Qriqorun konkret olaraq harada doğulduğu bilinmir. XII əsrin 50-ci illərində Kilikiyada dünyaya göz açdığı 1215-ci ildə sonra öldüyü ehtimal edilir. Konstantin adlı rəssamdan dərs aldığı sözügedən kitabdan başqa, hazırda Varşavadakı Milli Kitabxanada qorunan Lvov İncilinə də miniatürlər çəkdiyi bilinməkdədir (Свирин А. Н., 1939. s. 40-80).

Kilikiyalı Qriqorun “Kədərli nəğmələr kitabı”na çəkdiyi miniatürlər

Əlbəttə ki, “Kədərli nəğmələr kitabı”ndan və ona çəkilmiş miniatürlərdən söz açıb həmin kitabın müəllifi Naraekli Qriqordan (951-1003) söz açmamaq böyük ədalətsizlik olar. Odur ki, onun haqqında da bir neçə söz deməyə ehtiyac var.

Katolik kilsə tərəfindən “36 Kilsə müəllimi”ndən biri kimi qəbul edilən Naraekli Qriqor Baspurca bəylərindən Xosrov bəyin ailəsində dünyaya göz açmış, ilk təhsilini Narekvəng monastrında almış, təhsilini bitirdikdən sonra yepiskop rütbəsi almışdır.

Onun “Kədərli nəğmələr kitabı”nın bir neçə əlyazması məlumdur ki, onlardan ən qədimi 1173-cü ilə aiddir və hazırda Matedaranda (Əlyazma № 1568) mühafizə edilir. Əsər ilk dəfə 1673-cü ildə Marseldə çap olunmuşdur (Абегян М., 1975. s. 292-305).

Naraekli Qriqordan dövrümüzədək yetişmiş əsərlərindən biri də “Alğış xuvatlı xorxularına xarşı keçənimq. Kirkornunq Naregaçiningq” (Gecənin şiddətli qorxularına qarşı dua. Narekli Qriqorun) əsəridir. Alban türkcəsinin Qafqaz şivəsində qələmə alınmış bu əsər Mxitaristlərin Vyanadakı kitabxanasında 143 №-li əlyazmada yer almaqdadır. Əsərin üzünü köçürən mirzə onunla çağdaş olan oxuculara aydın olmayan “onqalır” sözünü izah etmək üçün ondan sonra slavyan dilindəki “temnost” (zülmət) kəlməsini mətnə əlavə etmişdir (Гаркавец А. Н., 2002a: Tuncay В., 2010, s. 203):

“Oğlu tiri Tenqrininq, barçadan alğışlı, xorxulu Atanınq tergövsüz Toğuş, xaysı ki küc dügül sanqa heç nemə də, xaysı ki saçılğanına kölgəsiz yarixnınq haybatlı yarlığamaxından seninq erirlər yazıqlar, xaçarlar şaytanlar, buzulurlar aşınmaxlar, çeşilirlər bağlovlar, ufalırlar bığovlar, tirilə toğarlar ölgənlər, sağayğaylar yaralanğanlar, onqalırlar yaralar, kötürülürlər buzulmaxlar, yer berir müşxüllüx, eksilir küstünməxlis, xaçar xaramğulux, ayırılır tunuxlux, keri bolur xalın xaramğu, onqalır temnost, ügənir bulutlux, kötürülür inqirlənməx, ketər kecə, buzulur xovurulmax, yox bolur yamanlıx, sürülür umsasızlıx;

Da xanlıx etər xolunq seninq, barçanı tutucı, arıtuçı barçasın, xaysı ki kelmədinq tas etmə canlarını adamlarınq, evet tirgizmə.

Boşat manqa sansız yamanlıqlarımını ulu yarlığamaxınq bilə seninq.

Zera sen yalğızsen köktə aytovsuz da yerdə körümsüz, dünyanınq barlıxında da xırığında dünya uçununq, başlanmaxı barçanınq da barçada barça tügəllik bilə alğışlı biyiklikdə, da sanqa Ata bilə da Ari Can bilə haybat menqi menqilik, amen”.

Matedaranda qorunan 2403 №-li əlyazmada (ед. хр. 2403) Naraekli Qriqordan “Alğış surp Krikor Naregaçininq surp Asduacacingə xarşı” adlı başqa bir əsəri ilə üzləşirik:

“Bu xadar umsa kerilməxlərgə, da xorxulu yürək yürək sınmaxlıx üstünə, xorxkan bek xorxulardan, Tenqrilik öçəşməxlərindən xızgan, can bilə müşxülləngən sonqğuga dek xolarmen seni, surp Asduacacin,

Friştə adamlardan,

Tenli da körümlü kerovpe,

Xarışılmagan, neçik hava,

Aruv, neçik yarix,

Kirlənməgən oxşaşınqa da tiparınqa körə tan yilduznunq biyiklikdə,

Dağın özdən, ne ki turadcaqları basılmagan ariliklərinq,

Sanlı atalğan yeri,

Uçmax tınıxlə,

Tirlik ağaşı ölümsüzlüxnünq,

Otlu xılıç bilə çövrələngən,

Biyiktəgi Atadan xuvatlanğan da aruvlanğan,

Turmaxı bilə Oğulunq toğrulanğan da çatırlanqan, yalğız toğqanı Atanınq da sanqa Oğul sanqa toğmaxın bilə, da Biy yaratmaxı bilə kirlənməgən aruvluxuna zadasız yaxşı da zadasız aruvlu xanqa, ayovuçı da parexos,

Yöpsün xoltxamını bu küstünməximdə, seni tapulqanqa sunqın da bağışla bununq bilə , birlətkin sözümünü benim əvəlgi ululuxunqda yırlamaxım bilə seninq yalbarmaxınqda.

Örüp birlətkin men yazıqlınınq leği küstünməxin seninq sanlı da temyanlı xoltxanqa.

Sen terəki tirlikninq da alğışlı yemişninq.

Zera sendən dayma boluşlanqan, da yaxşını xılınqan, da aruvlanqan, seninq toğuşunqda asralqan da yarılqanqan, tiriliyim Krisdosta, Oğlunqda da Eyənqda seninq.

Boluşkın, xanatinqınınq alğışlı bilə tapulqan anası tirilərininq, da çıxkanım benim bu aşax yerdən başxa xıynamaxlarından artından barma tirlikkə da turacaxlarına hadirliknininq ki, yenqilgəy sonqğum benim men ağırılanqanqa törəsizlik bilə.

Etkəysen manqa ulukün fərahlikkə künümə benim can berməxtə sağaytuçısı ağrixın Evaninq, pareos bolgın, xolgın, yalbargın.

Zera aytovsuzsen aruvluxunqda, da oşta sözünqə seninq inanırmen ki, xabul bolqandır.

Yaşların bilə boluşkın men darılqanqa sen ögülğən xatunlarda.

Tiz aşaxlat manqa barışmaxka sen, toğuruçısı Tenqrinininq.

Men mizernıqa xayğurgın, xoranı biyikliknininq.

Xol bergin men tüşkəngə, dacarı köknüninq.

Haybatlaqım Oğlunqnu seninq sendə, Tenqri kibik, manqa skançelik etmə yarlığamaxlıx, xaravaşı Tenqrinininq da anası.

Biyikləngəy hörmətininq seninq benim bilə, da körüngəy xutxarılmamaxım benim seninq bilə.

Eğər meni tapsanq, Biyninq anası,

Eğər manqa yarlığasanq, aruvluxnunq anası,

Eğər men tas bolqannı faydalansanq, zadasız,

Eğər men kesilgəngə dərman etsənq, sanlı,

Eğər men uyalqannı ilgəri yuvuxlatsanq, yaxşı şnorhklı,

Eğər men umsa kesilgəngə barəşlıx etkəysen, dayma surp gojs,

Eğər men keri sağınqannı övdəgi etkəysen sen, Tenqridən ululanqan,

Eğər manqa körgüzsənq sağavat, xarğıslarıninq buzuçısı,

Eğər men salğalanqannı toğtatkaysen, tınçlıx,

Eğər benim xarşılqannı müşxüllüxümdən teşkirsənq, eminlik etüçi,

Eğər men keri tüşkəngə müdara etsənq, ögövlü,

Eğər benim üçün kirsənq moydanqa, ölümnü keri etüçi,

Eğər ki leğilıxımnı benim tahimlətsənq, tatlılıx,

Eğər benim ayırılmax farxlamaxnı yıxsanq, barışturuçı,

Eğər aruvsuzluxum benim kötürsənq, buzulmaxka ayax saluçı,

Eğər men çıxara berilgənni ölümgə xutxarsanq, tiri yarlıx,

Eğər yığlamax avazımnı kessənq, fərahlik,

Eğər men sındırılqannı yasanq, mılhəmi tirliknininq,

Eğər men yıxılqanqa kız salsanq, can bilə tolu,

Eğər yarlığamax bilə yoluxsanq manqa, bitik sunulqan,

Alğışlı yalğız erinlərində zadasız tilləri bilə sanlılarıninq,

Oşta bir tamçı sütünqnünq gojsluxunqdan seninq canıma benim yazılqanda tirlikimdə benim xuvatlatır.

Anası Biyiktəgininq, Eyəmiz Krisdosnunq, etüçisinininq köknünq da bütün yerninq,

Xaysı ki aruvsuz kibik toğduq bütün ten bilə da tügəl Tenqrilik bilə, xaysı haybatlıdır Atası bilə da Ari Can bilə, da terğüvsüzlük bilə, bizim tarbiyatımız bilə birləngən barçası da barçasına birisi Errortutiundan, anqar haybat menqi menqilik, amen” (Гаркавец А. Н., 2002а, s. 288-289)

Həyat və yaradıcılığını önəmli hissəsi Kilikiya ilə bağlı olan alban mütəfəkkirlərdən biri də Ərzincanlı Ohannesdir (1270-1338). Qrammatik, şair, tərcüməçi, padaqoq və dini-siyasi xadim kimi tanınmış bu şəxsin Ərzincanda dünyaya gəldiyi, Keşişkənd (Ortakənd) alban universitetinin yetişdirməsi və təmsilçisi olduğu, alban yuniatlar məktəbinin ənənələrini davam etdirdiyi bilinməkdədir.

Zamanla katoliklik ilə maraqlanmağa başlayan Ərzincanlı Ohannes Baspurcaya keçərək oradakı Gərgər monastrında məskunlaşmış, burada xəttat, dilçi, təmsillər ustası və mütəfəkkir kimi ad çıxartmışdır. Bu monastrda yaşadığı müddətdə həm də Gərgərli Ohannes adı ilə tanınmağa başlamışdır. Erməni-hay qaynaqlarında Ovanes Tsortsor və ya Ovanes Erzncatsi kimi tanındılmaqdadır. O 1316-cı ildə Adanada monofizit kilsəsinin katolik kilsə ilə birləşdirilməsinə həsr edilən kilsə toplantısında iştirak edənlərdən biri olmuşdur.

Bu toplantının qərarlarının 1317-ci ildə Avinyonda Roma papası XXII İohan tərəfindən qəbul edildi. Bu işdə təşəbbüs dominikanların əlinə keçdikdən sonra pnlara qoşumaq qərarına gələn Ərzincanlı Ohannes Kilikiyada katolikliyin yayılaraq möhkəmlənməsinin qızgın tərəfdarlarından birinə çevrildi və bu mövzuda çoxsayda şer yazdı. Bolonlu Varfolomeylə dostluq əlaqələri qurdu. 1321-ci ildə papa XXII İohanın təşviqi ilə Akvinli Fomanın “Yeddi sirr” kitabını alban türkcəsinə çevirdi (Десницкая А., Кацнельсон С., 1981, s. 32).

Ərzincanlı Ohannes 1338-ci ildə ölmüş və Axpat monastrında basdırıldı.

Ərzincanlı Ohannesin alban türkcəsində qələmə aldığı ən məşhur əsər Platonun ruh və bədən haqqında görüşlərini tənqid etdiyi və idealist mövqedən çıxış etdiyi “Aytkanı Ohannes vartabedninq Erzinganlı ögüt can sartın” adlı dini-fəlsəfi əsərdir:

“Yarattı Tenqri adam oğluna can u ten, da körkəytti anı kendinə oxşaş, da etti esin canna köz, da közün teninə çırax etti, da ten közü bilə dünyanıq körkün körər da Tenqri alğışlar hər kez, da can küzü bilə Tenqriniq buyruxun etər, xaysı ki yarixtır da canı yarixlatır.

4 iş bar ki, adam oğluna yaraşır: sıfatınıq çireyin közü bilə körər, avazni xulaxı bilə işitir, aşnıq tatlıxın burnu bilə anqlar, aşni ağzi bilə aşar. Yoxesə bekni da imşaxni da ağırni da yenqilni xolu bilə tanır. Bu 4 iştən artıx nemə yoxtur haybatlı işlər, mununq içinə tapulur, xaysı ki aytır, işləp anqar.

Adam oğlununq teni bu türlüdir, ne türlü ki 1 kermən, da çövrəsinə taşxala tartkay, da üsnə 5 xabaxı bolğay: 1 xabaxı estir, 2-inçisi közüdir, 3-ünçüsü xulaxıdır, 4-ünçüsü ağzıdır, 5-inçisi xolu-ayaxıdır. Adam oğlununq yaxşısı da yamanlıxı bu 5 eşiktən kirər da çıxar. Da canı toxtaptır bu kermənninq içinə, xaysı ki tenidir.

Da eski duşman, xaysı ki şaytandır, alay cəht etər ki, bu şəhərləni alğay, xaysı ki adam oğlununq tenidir da canı tenindədir. Tiyər adam oğluna ki, esin üstünə saxlağay ki, berməgəy eski duşmanğa yuvuxlanma. Xaysı ki

Boğos arakel aytır ki: «Kerəksiz söznü ağzınqızdan çıxarmağaysız» ki, orun almay eski duşman. Esinq üstünqə tut ki, oğru yuvuxlanmağay sanqa, xaysı ki eski duşmandır. Egər ki burungi anamız Yeva yılanınq sözü bilə bolmasa edi, aldanmısar edi, da Tenqrininq buyruxun Yeva tutar edi, da hnazant bolmısar edi yılanğa. Ol türlü adam oğlanları tiyməstir yazıxka xulax xoymağa. Egər Yeva anamız yılanınq sözü bilə xulax xoymasa edi, aldanmısar edi.

Ne ki közünc bilə körsənq körklü, suxlanmağaysen. Egər Jeva anamız közü bilə körüp suxlanmasa edi, emisər edi ol yemişni. Xolunq bilə yazıxka aldanma. Egər ki Jeva xolu bilə yeməsə edi, toymısar edi.

Ağzınq bilə artıx yeməxtən, artıx içməxtən saxlan ki, Adəm atamız da Yeva anamız Tenqrininq buyruxun saxlasalar edi, tüşməslər edi ol haybattan, da yalanqaçlanmısar edi, da tabalanmısar edi, da xarğış tibinə ölmisər edi.

Munu bilməx kerək ki, eski duşman yılandır, da cəht etər barça adəmini alğay da aldağay, anınq üçün buyurur Krisdosnunq surp arakeli Bedros, ki: «Saxt bolunquz da yazıxınqızni anqıp küstününqüz». Anınq üçün ki sizninq duşmanınqız şaytan çaxırıyır, necik aslan ki çıxarğay bu 5 eşiktən. Adam oğlununq esi u axılı kerək xulaxın yapkay ari bitiklər bilə közüncnü artıxsı baxmaxtan, tilinqni yaman sözdən, xolunqnu zrgel etməxtən, oğurluxtan, tövməxtən da barça yaman işlərdən, da ayaxınqni yaman yollardan. Evet ki xolu bilə sadağa berməgə tiyər da alğıšta emgənməgə tiyər. Mununq bilə saxla kermənin da xaznasın eski duşmandan. Yənə 4 iş bar ki, adam oğlun yazıxtan xutxarır. Əvəlgi adam oğlu yazıxın heç unutmağay. 2-inçi ki, özgəninq yazıxın anqmağay. Evet ki axpaş bolsa ya kahana ki, buyruxçı bolğay, ol xayğurğay, da ol izdəgəy ki, nemə yaman bolmağay kerməndə egər can sartın, egər ten sartın. 3-ünçi ki, adam oğlu, ne ki yaxşı xılınsa, Tenqrininq alnına körər. 4-ünçi ki adam oğlu kensininq ölümün esinə tutkay hər vaxt.

Bu işni də belgili etər Ohanes vartabed Erzınganlı.

Adam oğlu ki kendininq yazıxın heç unutmağay, da miskin könqüllü bolğay da özgəninq yazıxın anqmağay, da ol Tenqrini hər kez yanına körər da yazıxka da tüşməs. Da kim ölüm künün esinə saxlasa, ol adam damah bolmas bu dünyada, da Tenqrininq xorxusun yürəkinə saxlar, da yaxşı xılınır dayma.

Yənə 4 iştən xorxmax kerək. Əvəlgi ki, can bergən vaxtta. Ekinci ki, xaçan Tenqrininq alnına eltər. 3-ünçü ki, kendininq barça xılınğanına ne cuvap bergəy. 4-ünçü, uçmaxnınc süvükün unutmağay, ne tamuxnunq xorxusun. Kimlər ki bizdən burun ölüptürlər, bizni xayğuğa salıptırlar bizim yazıxlarımız üçün.

Bu dünyada ne iş bar ki, bizim erkimizdən başxa keliyir? Əvəlgi ki, xastalıx, xartlıx, da Tenqrininq yarğusununq alnına barmaxımız, da ölər künümüz. Bu 4 iştən başxa bolma çarəsizdir. Yoxesə biz, xardaşlar, bolhyıx bizim erkimizgə ki, yaxşı xılınğaybiz. Berdi Tenqri adam oğluna can u ten. Tenning xaznası da ululuxu esinə xuldır, da esi adam oğlununq barçanınq üsnə xandır. Tenqrininq kerəkin ol xadar et ki, canınqni yenqməsin da xul etməgəy. Egər teninqni yeməx bilə, içməx bilə küçəytting esə, ya körklü tonlar

bilə körkəyting esə, ya imşax töşəklər bilə tındırdıng esə, oşta canıngnı teninqə xul etərsen.

4 işlər ki, adam oğluna hörmət keltirir. Əvəlgi, sürətininq turuşu da körkü. 2-inçi, boyununq küçü da xuvatı. 3-ünçi, xaznası. 4-ünçü, esi u axılı. Bu 4 nemədən 3-sü keçövlüdür: bardır ki, yamanğa xaytar, bardır ki, yaxşığa xaytar. Adam oğlununq körki, tıncsız bolsa, çireyin salır, da küçün tıncsızlıx yenqər, da xocalıxtan yarlı bolur. Yoxesə es da axıl keçövsüzdür. Kim ki eslidir, ol Tenqri süvüçüdür da yaxşı xılınır, da ol adam esi bilə tirilir. Bu 4 nemə adam oğlununq xolunadır, necik bir tiri xılıçtır. Adam oğlu kendi erkinədir: egər ki kləsə, kendi kendin öldürür, a kləsə, duşmanın öldürür, xaysı ki şaytandır. Əvəlgi, yüzününq körkü bilə egər er, egər xatın kişi yaman etməsin. 2-inçi, xocalıx bilə egirlik etməsin, ne yüz körməsin ne xocağa, ne misingə. 3-ünçi, küçünə bazıp kimesəni urmasın. 4-ünçi, kendi kendininq esi bilə yaman sağışlamasın da esindən keçirməsin; egər ki yamannı xılındı esə, kendi kendin öldürür. Adam oğlu kendininq körkün Tenqrigə saxlasın, da körkü bilə Tenqrigə xulux etsin, da boyun aruv saxlasın. Da xocalıx bilə könülünü süvsün, Tenqrininq kerəkinə yaxş xılınsın, da yarlığa da çarəsizgə u xaribgə bolğay ata, sadağa sövüçi, Tenqri yoluna yaxşı xılınğay da özgülərnı də keltirgəy ol yolğa. Əvəl kahanalarına, andan sonqra xaribgə u xurbanğa, necik buyurur Tenqri ağzı: «Kim ki yaxşı etip yaxşı övrətsə, ol biyik ündədir Tenqrininq uçmaxına». Dağı da adam oğlu küçü bilə emgənsin Tenqri yoluna surp yıxövgə kelməgə, alğışna tügəl bolmağa, xol kötürməgə Tenqrininq alınna, yaş töküp yazıxların yığlamağa, alğış etməg krisdan xanları üçün, artıxsı bizim xanımız üçün, kimninq ki xolu tıbinəbiz. Es u axıl Tenqrininq törəsidir da bilməxidir. Xaysı adam bu yaxş işlər bilə xılındı esə, öldürür duşmanın, xaysı ki şaytandır, zera köp yaxşılıxka utrudur.

Zera bu 4 nemə çarəsizdir ki, keçövsüzdür, yoxesə keçövlüdür: egər ki kendi kendin Tenqrigə xayda esə da bu işlərnı xılındı esə, oşta canına aslam etər da tirgizir, da egər ki heç kördü esə bu işlərnı, da zrgel etti kendi kendin Tenqrininq yaxşılıxından. Adam oğlununq egər ki bolsa da egər esindən keçirsə, alay tut ki, etti, da egər ki bolğay da etməgəy, ol kendi kendin öldürür. Da uçmax da tamux – adam oğlununq elinədir kirməgə.

Yənə Tenqri 4 nemədən adam oğluna ululux da biylik berir. Anınq xoluna biylik da buyrux ki, bolğay öksüzlərgə da tullarğa da alarnınq bar kerəkinə bolğay necik ata da tügəllövüçi, ol türlü xarib u xurbanlarğa bu yaxş xılınğanı bilə ol dünyanınq uçmaxın menqərir keçmişləri bilə. Ne orinağ bilə xanlar yaxşu adəmilərnı tanqlar da ornuna olturğuzurlar, dağı da berir Tenqri biliksiz adəmilərgə ululux ki, taləfçi bolurlar da yaman ki, cuvapı yox yarğu kününə ki: «Ne ululuxta edim, da benim xoluma berdi ki, men yaxşı xılınğay edim!» Dağı da ki yaman bolur da xorxususuz ki, ne anınq bilə xaytkay ki: «Bunu beriptir manqa, dağı da söviyim anı ki bergəy manqa dağın ulu pəşalx da ol cihanda menqilik!» Ne türlü 1 adam yamansız oğlannı alma bilə ya özgə tahimli nemə bilə övrətkəy, dağı da 1 adamninq bar xılıxı yaman bolğay da bir nemə yaxş xılınğay, berir Tenqri anqar biylik bu dünyada ki,

kendininq yaxşısın töləgəy, yoxesə ol dünyada yoxtur umması yaxşığa, necik ki Avedaran buyurur ulu biy üçün da Yazarios üçün.

Dağı da 4 nemə üçün bolur yarlılx da miskinlik. 1 ki, Tenqri adəmilərnı yarımın miskin etiptir u yarımın xoca ki, xocalar sadağa bilə uçmaxnı satun alğaylar. Soğomon Imasdun-Uslu aytr: «Kim ki yarlığa bersə, Tenqrigə ötunc berir, da Tenqri kendi tölövüçüdür bergəngə». Da 2-inçi, necik sınarlar altınnı ot bilə, igimidir yoxsa yaman, adəmilərnı Tenqri sınar miskinlik bilə: egər ki tüzümlüesə, berir anqar ol dünyanınq menqilikin, da yaxşı adəmilərgə yaxşı orinağ bolur. Da üçünçü ki, yaxşı adəmini miskinlətir, da anınnq bilə də sınar,da sövər Tenqri yarlılxnı, da körgüzür Tenqri yaxşı korcknu bu dünyada, ne türlü körgüzdü Jop eraneligə. 4-ünçü, berir da ögütlər miskinlik bilə: egər ki bar xılınğanı 1 adəmininq yaxş bolğay da arada 1 xılınğanı yaman bolğay da yazıx, na anınnq üçün də Tenqri ögütlər ki ol yazıx erigəy, da menqi uçmaxnı bergəy.

Dağı da Biyimiz Tenqri adam oğlanlarına artıx nemə beriptir ki, köktə friştələrgə berilmıyir, da ne ki dünyada yaratılğan bar, adəmilərdən başxa, bermıyir heç kimesəgə. Bir ki, ne türlü adam oğlanları yazıx xılınsa ten xılınmaxı bilə, yazıxlarına boşatlıx tapar. 2-inçi, turmaxı bar ölüdən ölümsüz canı bilə. Friştələr ki, yazıx xılınğay, yoxtur boşatlıx, anınnq üçün ki tensızdır, ne türlü ki boldu Satajelgə sınqarları bilə. Ne türlü ki dünyada ne ki tiri bar, ölüdən turmaxı yox, tek yalğız adam oğlu. Xaçan ki Tenqri Adəm atamızınnı uçmaxta xoydu, necə ki Tenqrininq buyruxunu tuttu, anqar dirə yazıxsız edi, ne teninə xastalıx ya tınsızlıx heç nemə yox edi. Xaçan ki buyruxtan çıxtı, yazıx canına tikildi, da xastalıx teninə tapuldu, da andan sonqra ölüm. Yənə yarlıxovuçı Krisdos kləmədi yaratkanların tas etməgə da berdi canğa u tengə hakimlik. Ne ki topraxtan çıxar bitiş u çiçək, Tenqri hər birin türlü-türlü tarbiyat beriptir u küç, ne çaxta tengə hakimlik kerək da xaçan aytsanq hakimgə: «Tıncsızlıxım bar», – na ol bilir, da tanır, da onqaltır otlar bilə.

Canğa otlar hakimliki ya kerəkli nemə nek tapulmas? Yazar vartabedlər ki, yazıxlı adam oxşar xastağa, da bilgən uslu kahana yaxşı hakimdir ki, çağracu u xeqqadağ bolmağay ol kahana ki, ğanonk buyurmas axpaşlarğa anınnq kibikninq başına xol xoymağa. Yazıxlı adam aytır kahanağa yazıxın, da ol tapar anqar hakimlik: ari da aruv yürək bilə xosdovanel bolsa, adam arınır, da ol adam Tenqri oğlu ündəlidir. Xosdovanel bolmax ekinçi avazandır. Xaçan kahanağa işitsə da ögütünə kirsə, Tenqri boşatır yazıxın. Egər ki hakim də tıncsızlınsa, kerək ki aytkay özgəgə tıncsızlıxın. Ol türlü kahana ki, yazıxlı bolğay, kerəkdir ki yənə kahanağa yazıxın aytkay ki, oğru u yaman başlı bolmağay. Ari ğanonk anınnqki kahananınq xoltxasın yöpsünməstir, parsininq tutmaçı artıxtır, anarzan tumdan esə.

Dağı da ki 1 adam kendininq tıncsızlıxın tügəl aytmasa hakimgə, kerək anınnq tıncsızlıxı artkay, ol türlü adəmilər egər ki yazıxların xosdovanel bolup tügəl aytmasa, yazıxı artar, da boşatlıx tapmas.

Bir adəmininq ki sürətindən u boyundan bar yergəsindən körklü bolğay, ya közündən, ya xulaxından, ya ayaxından, egər bar yeri də sağ bolmasa, ol türlü ündərlər – ya soxur, ya axsax, ya xulaxsız, ol türlü canınnq:

egər ki bar yazıxın aruv bolğay, da bir yazıxı bolğay, na ol yazıxınq atın beriyirlər – ya oğru, ya zrgel etüçi, ya bornigne yazıxta xılınsa.

Yazıx köp yaxşılıxı buzar, ne orinağ ki, az oman balnıq içinə xatışılğay da barçanınq tatlıxın buzulğay ya azğına sirkə bütün içkini sirkələtkəy.

Xanlıx ulusuna xayda da ki bolsa, adam xannıq buyruxu tibinədir. Kləsə xannıq yüzün körməgə, əvəl tərbasına barğay. Egər barmasa, hnazant tigül ol adam xanğa. Bu türlü ki, xayda bolsa adam bar ulusta, barça dünyada, xayda ki alğış etər bolsa, Tenqrininq buyruxu tibinədir. Da kim ki kləsə Tenqrininq yüzün körməgə, na kerəkdir tərbasına barğay, xaysı ki Tenqrininq övidir yıxöv. Egər ki barmasa, ol adam alaydır ki, Tenqrigə hnazant tigül.

Dağı da ki 1 adam kensininq xanına ya biyinə sökkəy, ol adam ölümlüdür. Bar yaman adam ki, Tenqrini sökər. Ol adam ne türlü ölümsüzdür, çarəsizdir ki, ölümlüdür, ya bu dünyada Tenqrininq öcəşməxi kelir üstünə, ya ol dünyada menqi xıynalır. Tenqrini kim sökər? Tek küfürçi adam. Egər ki din aytsanq, din Tenqridir krisdanliki canıdır. Egər ki sürət aytsanq, ayttı Tenqri: «Etəlik adam bizim turuşumuzğa da bizgə oxşaş». Yüzü esə Tenqrininq sürətidir, ağı esə tum sağıtıdır, da tum ağınadır, ölü esə xaç bilə, Avedaran bilə möhürlənıptir, tum Tenqrininq ari teni u ari xanıdır. Buyurur Krisdos kendininq ari ağı bilə: «Ki benim tenimni u xanımnı yöpsünsə, men anqar u ol manqa tınar».

Baxçalarda türlü-türlü bitiş u terəklər bolur yerdə tikkən, da 1 suvdan bitip ilgəri kelir, da ol baxça eyəsi yemişin alır. Ol türlü bu dünya baxçasıdır Tenqrininq, da adəmilər terəkdir, da Tenqri yemişizdər hər adəmidən, xandan, u biydən, u kahanadan, u yarğuşıdan. Biylərinq u yarğuşılarnıq yemişi oldur ki, yarğuşunu drüst etkəy, orunçsuz, xocağa yüz körmıyin. Drüst u könü şaryat yarlınnıq canıdır. Da ari u aruv kahanalarnıq alğışı dünyanıq terəkidir. Xaçan bu 3 nemə dünyadan eksilsə, ançax dünyanıq buzulmaxıdır (Tuncay B., 2010, s. 220-226).

Əsərləri dövrümüzədək yetişmiş alban (qarqar – qırçaq) dilində gəlib çatmış alban din adamlarından biri də XIII əsrdə yaşadığı bilinən keşiş Ərzurumlu Yohannesdir (Yohannes Karneçi). Haqqında Gəncəli Giraqosun “Tarix” əsərinin 54-cü fəslində məlumat verilən bu keşişin tərtib etdiyi dualara bir çox əlyazmalarda rast gəlinə də, bəzi hallarda onun adı qeyd edilmir. Sözügedən əsərlərin məhz onun qələminin məhsulu olduğunu Saltıkov Şedrin adına Sankt – Peterburq Dövlət Kitabxanasında qorunub saxlanmaqda olan, alban dilindən erməni-hay dilinə tərcümə olan, fəqət başlıqları alban dilində verilən (?) bir dua kitabındakı qeydlər sübut edir. Söhbət sözügedən kitabxananın əlyazmalar şöbəsində “Dorn 636” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmadan gedir.

Həmin əlyazmada haqqında söz açdığımız duaların məhz ona aid olduğu göstərilir. Sevimli oxucularımıza tərcüməsiz təqdim etdiyimiz həmin əsərlər Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li və Vyanadakı Mxitaristlər İttifaqında qorunan 143 və 525 №-li əlyazmalarından dərlənmişdir.

Krakov əlyazmasında Yohanesin adı sadəcə bir dəfə çəkilir. Sonrakı duaların isə ona aidliyi sual altında qalır. Fəqət “Dorn 636” şifrəli əlyazma, eləcə də Vyana əlyazmaları bütün şübhələrə son qoyur (**Tuncay B., 2010, s. 193**).

**Johannes Karneçinininq aytkanı.
“Xoltxa Biy Tenqridən”**

Biy, Biy da Ata, Ata tirlikimninq, yügünürmen alninqa da xolarmen seni, bax miskinlikimni seninq xulunqnunq, da aya yazıx bilə bularğan boyumnu, onqalt men yaralını, da turğuz men yıxılğannı.

Xoy hakimlik yaralı canıma da çürgə türütürlü boyumnunq yaraların. Yoğarı turğuz meni, xaysı ki tas bolupmen sansız dinsizlikim bilə, da yamanlıxım biyikləndi başımdan yoğarı. Çeşövsüz bağlar içinə çürgəldi boyum, yanqılğanim zapt etti meni, da hesepi yoxtur harsuzluxumnunq menim. Sanqa meğa, tirlik, haysı ki menqilixsen.

Yoxtur erkim ündəməgə seninq xorxulu atınqnı. Yüzümnünq uyatı yapıptır da yapıptır menim tegənəklərim yazıxımninq.

Yoxesə, Biyim, Biy, kimgə umsaniyim ya kimni işaniyim kensimə tirlikkə?

Evet köp kez yürəkləndirdim biyikləngənimni, yənəci də seni xolarmen: Kirmə törəsinə seninq xulunqnunq, Biyim, da aruv etmə xılınğanıma körə tenimninq. Yürəklənməxninq bilə da xorxutkaninq bilə xorxutma meni, Biyim.

Da xuvatlı tezləngəninq bilə esimni alma menim, xaysı ki yığlamaxnınqdır menim Tenqrim. Çıxara bermə men yazıxlını mirmıldanğan menqilik sönövsüz otka, Biyim, da yebermə men şarəsizni yarlığamaxsız xıyınğa, Tenqrim. Bermə köp günah bilə yazılğannı isi xaranğuluxka, Biyim, ki köp türü-türü yamanlar da tıncsızlıx biyik etməgəylər üstümə, Tenqrim.

Biyiklənməsin üstümə menim ot yalını bilə, xatılış, Biyim, da keltirmə sansız yazıxlınınq üstünə xaranğu otnu, Tenqrim.

Oynamasın men yazıxlınınq üstünə böləki sönövsüz xurtnunq da ölümsüz, Biyim.

Da keltirmə men köpyazıxlını murdar etüci da yaman ağızlı xılınğanları ki, körməgəymen alarınq xılınğanın, Tenqrim.

Boğmasın da yapmasın men köpyazıxlını otlı tenqiz, Biyim, da yürüməsin üstüm bilə otlı suv, Tenqrim.

Yebermə meni aytovsuz xaranğuluxka, Biyim, da tüşürmə meni yaman da aytovsuz çuğurğa, Tenqrim.

Ayırma meni böləkindən sanlılarınq, Biyim, da zrgel etmə men keçövlünü paylarından yaxşı canlılarınq, Tenqrim.

Xorxulu avaznı manqa işittirməysen ki, yaman da kerəksiz xul, Biyim, da umsasız etmə men çarəsizni menqilik alğışka, Tenqrim.

Yoxesə yarlığamaxınq bilə menqilik yarlığa manqa da yetövsüz adam süvükünq bilə xarşı kelmanqa.

Xolarmen seni, Biy, aruv etüçi xuvatınq bilə arıt meni kirləngən yazıx bilə da boş etüçi hükmünq bilə xutxar meni xuvatlx da türü-türü xıyından.

Ber manqa yer yarıx bilə tolu sarayınqa seninq da arzani et men çarəsizni axıllı gusanklər bilə birgə.

Ber, Biy, xolarmen sendən, yaxşı başxışnqnı barça tanqlanğan kimsələr bilə ki, alar bilə maxtağaymen ari Errortutiunnu, xaysı ki Ata Oğul Ari Cannı menqi menqilik, amen.

**Johannes Karneçinininq aytkanı.
“Alğış Biy Krisdoska tum zamanında”**

(Vyanadakı Mxitaristlər İttifaqında qorunan 143 №-li əlyazmasında bu adla verilib. Bu, daha doğrudur. Eyni mətn eyni başlıq altında Fransa Milli Kitabxanasında “Arm 5” şifrəsi altında qorunana əlyazmada da var).

Xozusu Tenqrininq, Biyim da Tenqrim Jisus Krisdos ki, soyuldunq xaç üstünə da kötürdünq yazıxni bütün dünyadan.

Yazıxlı xulunq da ağır yüklü yazıx bilə, yügünüp xolarmen sendən, Biyim da Tenqrim, yarlığa manqa, necik ki yarlığadınq bütün dünyəğa, yol da toğru tirlik Tenqrim.

Ölümlü yazıx bilə da dinsizlikim bilə közünqdən salma meni, yoxesə yarlığa manqa, barça türü yaxşı Tenqrilik yergənq bilə, ne ki də xılındınq bu dünyada köp türü tözümlükünq bilə.

Anq köp türü tırgizməxinq bilə, Biy, tüşkəninqni Atanınq xoynundan da ten alğanınqni ari goys Mariamdan.

Anq, barçadan alğışlı Biy, yürügəninqni bu dünyada necik adam yazıxlı adam oğlanlarınınq arasına.

Anq, barçasından ari, seninq ari mğrdutiununqnu Jortananda surp Jovhannestan.

Anq, barçanı bilüçi Biy, türü türü yaman sözləni, xaysı ki kötürdünq üstünqə cuhut bitikçilərindən da sınamaxların cuhutlarınq ululuxlarınınq.

Anq, ilgərtin körgən Biy, çıxara berilgəninqni Jutadan da ayblanğanınqni kahanajyabedlərdən.

Anq, barçasından alğışlı Biy, tutulğanınqni bax çada da xollarınqni bağlanğanın yaman kimsələrdən.

Anq, barçağa xudratlı Biy, turğanınqni Gajiapajnınq alınna da sorov etkənin Annanınq Anq, öpkə saxlamağan Biy, şapla urğanların yüzünqə da tartxalağanların saçınqdan.

Anq, padşahlar padşahı, ip bilə bağlağanların, da keltirgənlərin Biğadosnınq alınna, da ağaçlar bilə tuvup urğanların.

Anq, uzunaxıllı Biy, tükürgənlərin yüzünqə eprajecoçlarınq da xamışlar bilə tüvgənlərin.

Anq, unutulmağan yarıx, xızıl tonnu da tegənəktən venecni.

Anq, unutucu yamannı Biy, ol sahatni, xaçan ki eninq üstünə kötürdünq xaçni, barçasınınq tirlikin.

Anq, biyikləngən, biyikləngəninqni xaç üstünə da xadağanların xadax bilə ayaxlarınqni.

Anq da unutma susağanınqn da leği bilə sirkə içkəninqni.

Anq da unutma avazınqni ki aytınq: «Eli, Eli»,– da xadağanın xaburğanq arasına yüzlər başı.

Anq da unutma axkanın gülaf çireyli xanınqni da aşaxlatkanın başınqni xaç üstünə.

Anq tiri da menqilik kömülgəninqni kerezmanda, 3 kündə

Tenqrilik jarutiununqnu da barçadan haybatlı kökkə ağınğanınqni.

Anq, anq, anqlovuçı menqilik, men yazıxlını, xaysı ki yazıxlılar üçün bu xadar xıyını boyunqa kötürdünq, barçasına yarlıqovuçı Biy.

Bu xadar xıyını parexosluxka aldım kendimə, köpyarlıqovuçı, yarlığa manqa da boşat benim yazıxlarımni, arıt meni barça yamanlıxımdan, xutxar meni barça türlü yaman sönövsüz otlardan da bağışla manqa padşahlıx yerinqni, zera sensen adam sövüci Tenqri, da sanqa haybat menqi menqilik, amen.

**Johanes Karneçininq aytkanı.
“Xoltxa surp Asduacacingə xarşı”**

Bu xoltxanı tiyişlidir tum zamanına Biy Tenqrigə sunmağa, xaysı ki tum oxşadır Krisdosnunq çarçarankına, xaçlanğanına, tağumuna, jarutiununa, hamparcumuna, ikinci kelgəninə törə etməgə, zera barça Tenqrilik yergəsi tum bilə belgili bolıyır.

Asduacacin, anası Krisdosnunq, da toğurğan Ata Tenqrininq yalğız Oğlun, da xarğışni kötürgən adam oğlanlarınq üstündən.

Köktəgi xuvatlılardan sanlı, da topraxtan hasil kelənlərdən sanlı, da alğışlı, xaysı ki pare xossen adam oğlanları üçün Tenqrigə, barışturucı Tenqrini bütün dünya bilə, tac da veneci gusanklarınq, da açix parexos bolğan yazıxlılar üçün.

Barçasından yazıxlı, yügünürmen alınqa, necik ki sendən ten alğanninq, parexos bol benim üçün Oğul Tenqrigə, xaysı ki toğurdunq kendin, da yedirdinq barça yedirücini, xaysı ki bu dünyada tiri bar.

Xol benim üçün seninq aşas da xonarh bolğan Oğlunqnu.

Tur ayaxınq üsnə, ari ana, da bol xoltxada men yazıxlı üçün.

Tur ari boyunq bilə, da körgüz parexosluxunqnu seninq madğaş Oğlunqa, xaysı ki zamanına boluptır.

Sütünq bilə hasil keltirgən necik yaş oğlanı.

Enqinq üsnə yürütkeninq bilə.

Xuçaxınqa xuçkaninq bilə.

Ari erinlərinq öpkəninq bilə.

Aninq madğaş boyun çürgəgəninq bilə.

**Barıp kelgəninq bilə Mısırğa, da Nazaretkə, Hər yergə seninq yalğız
Oğlunq bilə.**

**Ulu xayayğ içinə bolganinq bilə, xaçan ki seninq yalğız Oğlunqnu xıynıy
edilər.**

**Surp Jovanesni sanqa Oğul alğaninq bilə, xaçan ki xan içinə boyalıp edi
xaç üstünə.**

**Ağır yığlamaxınqni, ne türlü ki, axın suv kibik, ketiy edi seninq yaşınq
ol zamannı, xaçan ki Oğlunqnu köriy edinq xaç üstünə xıyında.**

Ağır açığanınqni seninq, xaçan ki Oğlunq çıxara berildi.

Ulu xıynı aninq.

Ağır susaganın aninq, leğini içkəni da sirkəni.

Terlərininq axkanı yüzündən aşağı xıyın zamanına.

**Xaçdan aşağı düşürgəndə anı xanlı boyu bilə kerezmanga xoyulğanı
aninq.**

**Xolarmen sendən, yarılı ana, bol xoltxada men yazılı üçün, xoy
yalbarğanınqni aninq alınına, da aninq çarçarankın, xaysı ki benim üçün
kötürdü kendi boyuna necik adam süvücü Tenqri.**

**Anq meni, surp göjş şağat ki, yarlığağay, da tözümlükü bolğay men
köpyazılığa, da arıtkay benim xolyazovumnu yazılı bilə tolu, da kendinq
yazılısız barmaxları bilə da aruv xanı bilə yazğay meni menqilik tıncılıxta da
ölümsüzlüktə barça arilər bilə birgə ki, alar bilə maxtağaymen ari
Errortutiunnu, Ata Oğul Ari Cannı, menqi menqilik, amen.**

Tekrar alğış ari qoys Mariam Asduacacingə xarşı

(Eyni müəllifə aid bu dua 143 №-li Vyana əlyazmasından dərlənmişdir).

**Ey, surp Asduacacin, qoys Mariam, aninq üçün biz yüzümüz üsnə düşüp
alınqqa seninq xayınıyır yürəkimiz bizim da sıxtovlu yürək bilə aytıyırbiz: Ey,
barçasından alğışlı surp Asduacacin, qoys Mariam ki, yaratılmağan
tarbiyatın Tenqrininq toğurdunq, parexos bol bizim üçün seninq yalğız
Oğlunq ki, yarlığağay biz yazılılarağa ki, xarğışın Evaninq alğışka
teşkidinq, parexos bol bizim üçün. Ki yandinq tenqrilik otu bilə da
çiçəkləndinq tenqrilik yarısı bilə, parexos bol. Sensen ertəgi yarısı ki, sezikli
günəşni saçtinq adamlarğa, pare. Sensen ögövlükü markarelərininq da tacı
arakellərininq, parexos bol biz...**

**Sensen padşahlarınq çiçəki şuşan ki, törmelənməgən çiçəkni
kötürdinq, parexos...**

**Sensen sövünclükü adamlarınq da fərahliki fristələrininq, parexos...
Sensen tacı qojslarınq da övündürücü mardiroslarınq, parexos...**

Sensen olturğuçu Tenqrininq da anası yaratucınınq, parexos bol biz...

**Sen biyikləndinq teninq bilə, da barça fristələrininq böləklərindən
yoğarı çıxtinq, da kirdinq anda, xayda ki heç kirməstir yaratkanı Tenqrininq,
parexos bol.**

**Sensen xaniçə köktəgi ki, tenqrilik yarixı bilə yiltriyrnsen, parexos bol.
Krisdosnunq ari toğurğanı üçün, xaysı ki Tenqrini toğurdunq, parexos.
Seninq ari sütünq üçün ki, Tenqrini yedirdinq, parexos...
Seninq ari xollarinq üçün ki, Tenqrini yürüttünq, parex...
Seninq ari erinlərinq üçün ki, Tenqrini öptünq, parexos...
Seninq ari tiling üçün ki, Tenqri bilə sözlədinq, pare...
Seninq ari burnunq üçün ki, ölümsüz is bilə toldunq, pare...
Seninq ari közlərinq üçün ki, Tenqrini kördünq, parex...
Seninq ari xulaxlarınq üçün ki, Tenqrininq avazın işittinq, parexos
bol...**

**Seninq ari yaşlarınq üçün ki, töktünq yalğız toğqan Oğlunqdan utru,
körüp kendin xaç üsnə, parex...**

**Na aninq üçün, barçadan alğışlı Mariam ki, biyiklənipsen barça
friştələrinq böləklərindən biyik, da körküsen köktəgi otaxninq, fərahlikisen
köktəgi kelinlərinq.**

**Na xaçan yltrasa, günəşninq yarixı kibik, kün toğuşunda kününə
yıxınınq utrusuna köktəgi padşahninq, seninq yalğız Oğlunqunq, parexos
bol bizim üçün seninq yalğız Oğlunqa ki, yarlığağay biz yazıxlılarğa.**

**Xaniçə suxlanlı Mariam qoys Asduacacin, xol seninq yalğz Oğlunqdan
ki, arzani etkəy alarnı, xaysıları ki tapunurlar aninq Tenqrilikinə,
törmeləngən tac bilə, yarixlı ton bilə, yanar ğanteğ bilə, necik günəşninq
yarixı, kirmə kiyövnünq otaxına ari qusanqlar bilə da arzani bolma eksilsiz
fərahlikkə menqi menqilik. Amen.**

**Alğış ari da haybatlı surp Xaçka
(Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)**

**Küclü da yenqüçi, ari u haybatlı keltirgən surp Xaç, ulu xuvatı Biyimiz
Jisus Krisdosnunq, xaysı ki yarixlattinq dünyani, xolarmen sendən, surp Xaç
ki, yarixlatkaysen esimni bu sahat ki, xoltxa etərmen sendən, haybatlı da
maxtovlu surp Xaç ki, yöpsünövlü bolğay xoltxam benim alıninqa seninq, da
kelgəy, Xaç şahavatlı, üstümə benim ulu zoru Biyimiz Jisus Krisdosnunq.**

**Baxmağaysen yazıxlarıma benim, xaysı ki yatlanıpmen sendən da
igrəndiripmen seni mendən; igrənməğaysen men yazıxlı xulunqdan, da yıra
xlatmağaysen meni sendən, ulu zoru Biyim Krisdosnunq, salmağaysen meni
közdən, yoxsa yöpsün bugün men köpyazıxlı xulunqnu.**

**Haybatlı da maxtovlu surp Xaç, boşat manqa benim yazıxlarımnı, da
bol parexos da boluşucı dünyaninq Eyəsinə barça yazıxlar üçün ol haybatlı
Biygə, xaysınınq ki ari teni asılğan edi seninq üstünə,**

Atəm atamızninq xutxarılmıxı üçün da barça inanğanlarınq.

**Sanqa inanırmen, seninq haybatlıxınqa, zorlu da maxtovlu surp Xaç, ol
haybatlıxınq üçün yöpsün bugün men yazıxlı xulunqnu.**

**Da bolğaysen parexos da boluşucı Ulu Xanninq eyəsinə, bütün
dünyaninq Biyinə alğışlı da zadasız qojs Mariam bilə, da barça friştələr bilə,**

da hireş dağabedlär bilə, serovpelər da kerovpelər bilə, da barça arilər bilə, xaysıları ki kendiləriniq xanın töküp keçtilər bu dünyadan.

Kecəgi alğış

(Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)

Men Biygə sarnadım, da Biy işitti manqa kecədən, da ertə, da yarımkində töziy edim Tenqrimə benim da işanır edim tirlik berüciqə ki, xutxarır xulun kendiniq da tirgizir adam sövüci Biy.

Haybat Atağa da Oğul.

Alğış kecəgə yatkan zamanındacan duşmanninq ağır yuxu salmax üçün
adam üstünə

(Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)

Xolarmen sendən, Biy, da şükür beriyirmen seninq yetövsüz tenqrilikinqə, adam sövüci Biy ki, arzani ettinq arzanisiz xaravaşinqni yetməgə kecəninq zamanına. Sensen Biyi kündüznüq da etücisi keçəninq, sen saxla meni sağışından yaman suxlancilikninq da yuxununq, xorxusundan körüngən da körünməgən duşmanlarınq.

Da berkəyt meni acıqlıxından eski duşmanninq zulumundan peliarninq, seskənməxindən şaytanninq, ağırılanmaxlarından xıbilıqlarıninq, axtarılmamaxından övnüq, hilləliklərdən adamlarıninq, caduluxlarından cadularninq, şaşxın fikirlərdən, igrənci sağış etməxindən; Suxlanlı ağrıxlardan, xorxulu yuxudan, acıqlı tüşlərdən, xorxularından yamanninq, yığınlarınq tüşlərindən da barça yaman nemələrdən saxla xulunqnu seninq, barını tirgizüci şnorhkunq bilə. Da seninq barça xuvatlı yarlıqamaxninq bilə çöpçövrə dolaşıp beklət hər yartın benim otaxımnı tınqlıxımninq, onq da sol, yarımkində da yarımkecə, küntoğuş da künbatış, köknüq biyiklikinə da yerninq aşaxlıxına. Böləkin friştələrninq yeber, Biy, otaxınaxulunqnuq seninq.

Ber manqa, Biy, yarıqlı sağış da oyax fikir, ber manqa, Biy, saxtlıx esimə benim ki, oyax sağış bilə da saxt fikir bilə tınqaymen da şükürlük bilə haybatlağaymen barçadan ari surp Errortutiunnu hali da menq.

**Kecəgə, yatmax alınına alğış, surp Jovanes Karneçi vartabedninq
aytkanı**

(1126 №-li Venesiya əlyazması)

Xolarmen sendən, Biy, da şükürlümen yetövsüz adam sövüklükündən, xaysı ki arzani ettinq arzanisiz xulunqnu seninq yetişmə sahatına kecəninq. Zera sensen Biyi kündüznüq da bar etücisi kecəninq, sen közət meni sağınır körümlərdən, körümlü da körümsüz duşmandan, sınıamaxından devlərninq, zulumundan eski duşmanninq, ağırılıxından xblıqlarıninq, yemirilməxindən avadanlıxıninq, hilləlikindən adamlarıninq, caduluxundan cadularninq, bularğı

sağışlardan da çəpəl fikirlərdən, suxlanc ağrısından, seskənməxindən yuxununq, acıxlı tüştən da özgə barça yaman nemələrdən közət xulunqnu seninq, barçasın tırgizüci başxışınq bilə seninq.

Barçasına müdaralı yarlığamaxınq bilə çöpçövrə dolaşır beklə hücrəsin tınçlıxımninq menim, onqlu-sonqlu, kün toğuşuna da kün batışına, yarımkecə sartın da yarımkün sartın, kök sartın yoğarı da yer sartın aşğa. Böləkin friştələrninq yeber, Biy, turar yerinə xulunqnuq seninq.

Ber manqa es oyaxlıxı da saxtlıx sezikliklərimə ki, oyax es bilə da fərəh sağış bilə tınğaymen da şükürlük bilə haybatlıyım Atanı da Oğulnu da Ari Cannı hali da udayı menqi menqilik, amen.

Yolçunlar üçün

(Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)

Yol körgüzüci tirlikkə da yol könülükə Biyimiz Jisus Krisdos, xaysı ki yol körgüzdünq Jovsepkə Mısır şəhərinə da İsrailgə Xızıl tenqiz aşıra, Məvseskə Sineğan tağına da joğovurtka aninq ulusuna Erusağemninq, da Gğeobaslarğa yoldaş boldunq Yemavuska;

Xolarmen sendən, Biyim, yol körgüz bizgə da barça xardaşlarımızğa bizim barmağa eminlik bilə barğan yollarına, da xutxar körümlü da körümsüz duşmandan, da sağıx bilə elt barğan yerinə;

Zera seninq yol, da könülük, da tirlik, Biyimiz bizim Jisus Krisdos;

Da sanqa yaraşır haybat menqi menqilik, Amen (Tuncay B., 2010, s. 193-202).

Dövrümüzədək çox sayda Kilikiya şairinin alban türkcəsində qələmə aldığı şer yetişmişdir ki, onların əksəriyyəti Matedaranda qorunan 5985 №-li əlyazmada toplanıb. Bunlardan Yovhanes Tilkuranlı, Arakel Bitlisli (Baqişetsi), Nerses Şnorali, Toros Muşlu, Mkırtıç Nəqqaş, Xaçatur Dərəçiçəkli, Frik, və Zəkəriyyə Vanlı (Qnunatsi) kimi şairlərin əsərlərini qeyd edə bilərik.

XIV-XV əsrdə yaşadığı bilinən, fəqət doğum və ölüm tarixi barədə heç bir məlumat olmayan Yovhanes Tilkuranlının əsərləri didaktik mahiyyətlidir, əsasən məhəbbət və təbiət mövzularını əhatə edir. O, folklor materiallarının, xüsusən də xalq rəvayətlərinin nəzmə çəkilməsi ilə də məşğul olmuşdur. Bu baxımdan “Cəsür Liparit barədə nəğmələr” deyilənlərə ən gözəl misaldır. Burada Məmlüklərə qarşı aparılan savaşlardan söhbət açılmaqdadır.

Yovhanes Tilkuranlının ən maraqlı əsərlərindən biri də “Keşiş oğlu və mollaının qızı” adlı əsərdir ki, burada xristian oğlanın müsəlman qıza olan sevgisindən söz açılır (Yovhannes Tilkuranci., 1987).

XV əsrin tanınmış şair və bəstəkarlarından biri də Arakel Bitlislidir (1380-1454). Onun müxtəlif janrlarda yazılmış 80 əsəri olduğu söylənilir. Atasının adının Nerses, anasının adının isə Xutlu Məlik olduğu, Axlatlı Qriqordan ədəbiyyat və musiqi dərsi aldığı bilinməkdədir.

Təhsilini vardapet rütbəsində bitirən Arakel Bitlisli müəllimin ölümündən sonra öncə ona bir ağı həsr edir, daha sonra isə onun həyatından bəhs edən əsər yazır. Arakelin Mkırtıç Nəqqaşla (1394-1470) dostluq etdiyi, İstanbulun fəthinə ağı yazdığı, 1454-cü ildə Diyarbəkır yaxınlığında öldüyü məlumdur. Onun dövrümüzədək yetişən şerləri Matedaranda qorunan 5985 №-li əlyazmada yer almaqdadır (Саакян Л., Сафарян А., 2016).

5985 №-li əlyazmada yer alan şerhlərdən bir neçəsi də yuxarıda adı çəkilən Mikirtç Nəqqaşa aiddir. O 1394-cü ildə Bitlis yaxınlarında keşiş ailəsində anadan olmuş, dövrünün tanınmış şair və rəssamlarından biri kimi ad çıxartmışdır. Hələ sağlığında vardapet Astavsatur onun barədə geniş məlumat vermişdir.

Mikirtç Nəqqaşın təhsilini Bitlisdəki Müqəddəs Ananiya və Müqəddəs Gevork kilsələrində aldığı, 1420-ci ildə oğlu Mesropla birlikdə Diyarbəkirə köçdüyü, 1430-cu ildə katalikos Konstantin tərəfindən yepiskop təyin edildiyi, həyatının əsas hissəsini kilsələrin bərpa və tikintisinə həsr etdiyi bilinməkdədir ([Армянская советская энциклопедия, 1981, s. 642](#)).

Mikirtç yerli müsəlman hakimlərlə xoş münasibətlər yaratmış, bu səbəbdən də yerli xristianlar üçün bir çox güzəştlər əldə etməyi bacarmışdı. O bir müddət Diyarbəkirdə yaşadıqdan sonra İstanbula, daha sonra isə Kırımдаkı Kəfə şəhərinə gedir, oralarda dolaşdıqdan sonra təkrar Diyarbəkirə qayıdır və özünü bütünlüklə yaradıcılığa həsr edir.

Ən məşhur əsəri 1469-cu ildə qələmə aldığı və Messopatamiyanı bürümüş vəba xəstəliyinin gətirdiyi faciəyə həsr etdiyi “Ağı”dır. Bundan başqa “Dünyanın bilinməzləri”, “Tamahkarlıq haqqında” və “Qərib” adlı şerhləri məlumdur ([Краткая литературная энциклопедия, 1967, s. 899](#)).

Arakel Bitlislinin müəllimi Axlathı Qriqor

5985 №-li əlyazmada yer alan şerhlərdən bir neçəsi də Muşlu Torosun qələminə məxsusdur. Taronlu Toros adı ilə də tanınan, dövrünün tanınmış şair və miniatürçü rəssamlarından biri olan bu şəxsin doğum və ölüm tarixləri məlum olmasa da, XIV əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratdığı müəyyən edilib. Onun fəaliyyətinin önəmli bir hissəsi Keşişkənd (Ortakənd) Universiteti ilə bağlı olub. O burada həm təhsil alıb, həm də sonralar uzun illər dərs deyib. Mxitar Ərzincanlının yazdığına görə, xeyirxah və müdrik adam olan Toros ədəbiyyat və incəsənət sahəsində geniş bilikləri ilə fərqlənmişdir.

Torosun miniatürlərinin yer aldığı 7 əlyazmanın olduğu söylənir.

Şərləri dövrümüzədək yetişmiş Kilikiya alban şairlərindən biri də Dərəçiçəkli Xaçaturdur (Xaçatur Keçaretsi). Həyatı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Elxanlıların hakimiyyəti dövründə yaşayıb yaratdığı bilinir. Bir neçə şeri qalıb. Onların hamısı 5985 №-li əlyazmada yer almaqdadır (Саакян Л., Сафарян А., 2016; Краткая литературная энциклопедия, 1975, s. 239; Абегиан М., 1946, s. 228-229).

Eyni əlyazmada şərlərinə rast gəldiyimiz şairlərdən biri də Friqdir. Onun əsil adı və həyatı heç bir məlumata sahib deyilik. Sadəcə şərləri barədə məlumat var və onların da alban türkcəsində yazıldığını bilirik (Саакян Л., Сафарян А., 2016).

Vanlı Zəkəriyyə (Zakariya Qnunetsi) da şərlərinə sözügedən əlyazmada rastlanan şəxslərdəndir. XVI əsrdə yaşadığı, Van yaxınlığında doğulduğu, şair və miniatürçü rəssam kimi ad çıxartdığı dışında haqqında, demək olar ki, çox az şey məlum dur.

Ehtimala görə, Vanda təhsil almış, müəllimləri Esai, Qriqor və Ovsep Axtamarlı adlı vardapetlər olmuşdur. Şer, xəttatlıq və miniatür sənətlərini də onlardan öyrənmişdir. Bunlardan sonuncusu ilə dost olmuş və ölümündən sonra ona şer həsr etmişdir.

Muşlu Torosun miniatürləri

Təhsilini tamamladıqdan sonra Van yepiskopu təyin edilən Vanlı Zəkəriyyənin bir müddət Romada yaşadığı, orada müəllimi üçün “İskəndərin tarixi”nin üzünü köçürdüyü, 1540-cı ildə İstabula köçdüyü, burada katalikos Astabsatur ilə tanış olaraq dostlaşdığı, onun üçün də “İskəndərin tarixi”nin daha bir surətini hazırladığı söylənir. Deyilənə görə, yaradıcılığına katalikos Lütifikar IV Nersesin çox güclü təsiri olub (Kevork B. Bardakjian., 2000, s. 32, 573).

Kilikiyada alban türkcəsində, başqa sözlə, qarqar-qıpçaq dilində qələmə alınmış əsərlər içərisində türkcəşarələrin və dərman bitkiləri barədə qeydlərin yer aldığı bir neçə əlyazma da dövrümüzədək yetişmişdir ki, onlar haqqında məlumat gizli tutulur. Bunlardan biri Vyanada, mxitaristlərin kitabxanasında qorunan 1281 №-li əlyazmadır ki, onun Lambronlu Nersesin qardaşı, Lambron bəyi Hetumun sifarişi ilə qələmə alındığı məlumdur.

Əsərin müəllifinin Qriqor Magistratos olduğu ehtimal edilsə də, bu fərziyyə sübut olunmamış qalmaqdadır. Əsərdə adı çəkilən bitkilərin adı əsasən türkcədir, adların qarşısında

onların yunan və latin qarşılıqları da verilir. Burada pəhriz və embirologiya barədə biliklər də yer almaqdadır. Əlyazmada qədim yunan həkimi Dioskoridin fikirlərinə də geniş yer verilmişdir.

Vanlı Zəkəriyyənin miniatürləri

Lambbron bəyi Hetumun sifarişi ilə qələmə alın "Müalicə" kitabı (1281 №-li əlyazma)

35 fəsildən ibarət olan əsərin daha bir surəti Qüdsdə (İsrail) Müqəddəs İakov kitabxanasında qorunan 370 №-li əlyazmada bulunur.

Öncələr elm aləminə sadəcə bu iki əlyazma məlum idi. 1980-ci illərdə eyni mövzulu daha iki əlyazma tapıldı. Bunlardan biri Matedaranda saxlanılan 9837 №-li, digəri isə Paris Milli Kitabxanasında qorunan 245 №-li əlyazmalardır (Варданян С. А. 1985).

Bundan başqa, əsərin bütöv-bütöv fəsillərinin Yovhannes Loğmanın "Müalicə" (1438) və Amasiyalı Əmirdövlənin "Dərman bitkiləri sözlüyü"nə (1459 və 1481) daxil edildiyi bilinməkdədir (Stella Vardanian, 2007).

XII-XIII əsrlərdə yaşadığı bilinən və əsəri dövrümüzədək alban türkcəsində yetişən həkimlərdən biri də Mxitar Xoylu (Heratsi) olub. Onun 1184-cü ildə qələmə aldığı "Qızdırmadan rahatlatma" adlı traktatı dövrümüzədək yetişmişdir. Bundan başqa, "Daşlar və

onların müalicəvi keyfiyyətləri” və “Gözün anatomiyası” adlı əsərlərin müəllifi də olduğu söyleneilir (Кцюян А. С., 1968).

Həyatının böyük hissəsini Kilikiyada keçirən, təhsilini orada alan, əsərlərini də orada yazan Mxitar Xoylunun “Qızdırmadan rahatlatma” əsərindən belə görünür ki, müəllif qədim yunan, Roma, Bizans, Türk və ərəb tibb məktəbləri ilə dərindən tanış olduğu hiss edilir. Əsərdə psixoteraoiya, cərrahiyyə, dietologiya və fitotrapiya sahəsində maraqlı fikirlər yer almaqdadır.

Mxitar Xoylu insanı təbiətin təkib hissəsi kimi görür, xarici mühitin orqanizmə təsirindən söz açır, bütün orqanlarının bir-biri ilə əlaqədə olduğunu qeyd edirdi (Richard G., 2008, s. 281).

Adı dövrümüzədək yetişsə də, əsərləri hələ tapılmamış olan daha bir Kilikiyalı həkim XII-XIII əsrlərdə yaşadığı söyleneilən Edessalı (Urfalı) Harundur. Tərcümeyi-halı barədə, demək olar ki, heç nə bilinmir. Sadəcə Edessadan (Şanlı Urfadan) olduğu, XII əsrin sonları - XIII əsrin əvvəllərində yaşadığı çox sayda həkim yetişdirdiyi bilinir. Arami (suryani) mənşəli Amasiyalı Əmirdövlənin Biliksizlərə lazım olmayanlar” adlı əsərində yazdığına görə, Harunun çox sayda ardıcılı olub. Bunlardan iki oğlunun – Stepanos və Çoşlini, eləcə də Hakop, Sərgis, Degin, Simavon və Vaqram adlı həkimlərin adları qeyd edilir. Onların xəstəliklər və onların tədavisini barədə çox sayda kitab yazdıkları söyleneilir.

Haruna məxsus bəzi reseptlər haqqında Sivaslı Asarın əsərlərindən məlumat almaq mümkündür (Карапетян Д. М., 1979).

Harunun oğlu Stepanos da dövrünün məşhur Kilikiya həkimlərindən olub. Tibb təhsilini atasından, Mxitar Xoyludan və Simon adlı birisindən aldığı bilinən Stepanosun XIII əsrdə yaşadığı, çox səyahət etdiyi, bir müddət Kipr və Tarsusda yaşadığı, yerli əhaliyə tibbi xidmət göstərdiyi, qardaşı Çoşlinlə birlikdə “Müalicə kitabı” adlı əsər yazdığı, bu kitaba o dövrün elmə məlum terapiya, diaqnostika və əcazalıq biliklərini daxil etdiyi söyleneilir (Stella Vardanian, 2007).

1281 №-li əlyazmadan bir miniatur

“Müalicə kitabı”nın elmə məlum yeganə nüsxəsi I Dünya Savaşı zamanı yoxa çıxıb. Bununla belə alban türkcəsində qələmə alınmış həmin əsərin bəzi fraqmentləri ayrı-ayrı əlyazmalar sayəsində dövrümüzədək ulaşmışdır. Matedaranda saxslanan 1232 №-li əlyazma onlardan biridir.

Maraqlıdır ki, Stepanos əsərlərini yazdığı alban türkcəsini “Kilikiya və Şərqdə (Albaniyada) danışılan dil” adlandırır ki, bu da həmin dövrdə Kilikiyada alban türkcəsinin arami (suryani) dili ilə işlənən əsas iki dildən biri olduğunu sübut edir (Варданян С. А., 1992).

Əsəri dövrümüzədək yetişən Kilikiya alban tibb məktəbinin nümayəndələrindən biri də XII-XIII və XIII-XIV əsrlərdə yaşadığı ehtimal edilən Qriqorisdir.

Mxitar Xoylunun ənənələrinin davamçısı olan Qriqorisin həyatı barədə heç nə məlum deyil. Kilikiyada yaşayıb yaratdığı hesab edilir. “İnsan təbiəti və onun nasazlıqları” adlı bir əsəri dövrümüzədək yetişmişdir. Həmin əsərin bir əlyazması məlumdur. Sözügedən əlyazma Hazırda Matedaranda qorunur (415 №-li əlyazma). 1465-1473 – cü illər arasında Hakob Sarpian oğlu tərəfindən əski bir əlyazmadan üzü köçürülüb. 466 səhifədən ibarətdir (Григорис, 1962).

Əsərdən belə anlaşılır ki, Qriqoris Hippokrat, Dioskorid, Qalen, İskəndəriyyəli Pavel, eləcə də müsəlman təbiblərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, yunan, suryani (arami), latın, Türk, ərəb və fars dillərini dərindən bilmişdir.

“İnsan təbiəti və onun nasazlıqları” adlı əsər iki hissədən ibarətdir - farmakologiya və patologiya (Peter Cowe, 1997. s. 293-325).

Birinci hissə bitki, heyvan və mineral mənşəli dərmanlarla müxtəlif xəstəliklərə qarşı 330 resept təsvir edən 20 bölmədən ibarətdir. Burada müəllif mürəkkəb dərman qarışıqlarını ayrıca təsvir edir və bu sahədəki təcrübəsini nüfuzlu mənbələrin məlumatlarına əlavə edir (Варданян С. А., 1992, s. 17-18).

Mxitar Xoylu və Lütfigar Nerses

İkinci - ən vacib hissədə, Qriqoris, vücudun bir hissəsinin xəstəliyinin digərlərinə təsir etdiyini qeyd edərək, bədənin birliyi ideyasını müdafiə edir. Eyni zamanda, bədənin bütün orqanlarını mehriban qonşu, qarşılıqlı təsiredici kimi təqdim edərək, fikirlərini məcazi şəkildə ifadə edir. İnsan bədəninin fiziologiyasını

"dünya ruhunun bir hissəsi" və ya "ilahi güc"ün hərəkəti kimi başa düşməkdən imtina edərək, fizioloji hadisələr əsasında, beynin və onurğa beyninin fəaliyyəti kimi izah edir (Paul Bellier, 1996. s. 31-36).

O, bütün bədənin "orqanizmlərin kralı" adlandırılan beyin tərəfindən tənzimləndiyinə inanırdı. Vərəm kimi bəzi xəstəliklərin səbəblərini maddi amillərdə tapmaq istəyirdi. Kəskin yoluxucu xəstəliklərin yaranması barədə Heratsinin fikirlərini davam etdirərək, dövrü üçün yeni bir konsepsiya - qan qəlibləri və faktorlar konsepsiyasını hazırlamışdı (Seta B. Dadoyan, s. 232).

Şiş prosesinin mahiyyətini hərtərəfli təhlil edərək, eynən Heratsi kimi, səbəblərdən biri, olaraq "kif" amilini nəzərə alan (Авакян М. Н., 2008; Варданян С. А., 1992, s. 17-18) Qriqoris İş şəraitinə və təbiətinə, anti-sanitar vəziyyətə, ətraf mühitin coğrafi və iqlim şəraitinə böyük əhəmiyyət verir, bir anamnezi toplayarkən "xəstənin hansı bölgədən olduğunu öyrənməlisiniz, çünki hər bir insan yaşayış yerinin xüsusiyyətlərinə uyğun spesifik xüsusiyyətlərə sahibdir" – deyə söyləyirdi (Кцюян А. С., 1958).

Maraqlıdır ki, yuxarıda adı çəkilən bütün görkəmli şəxslərin əsərləri dövrümüzədək alban türkcəsində çatmasına rəğmən, bütün dünyada erməni kimi tanılmaqda və tanınmaqdadır. Səbəb də məlumdur. Siyasidir. Osmanlıya qarşı erməni-hayların əlinə ideoloji silah vermək. Belə görünür ki, bütün xristian dünyası bunun üçün əlindən gələni etmişdir və etməkdə də davam edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, albanlar sonrakı dövrlərdə Qafqazda əski yazı sistemlərini saxlamaqla Azərbaycan türkcəsinə, Kilikitalı albanların Türkiyədəki nəsiləri isə eyni hərflərdən istifadə etməklə Osmanlı türkcəsinə keçmişdilər. Buna qədər isə Türkiyə və Avropada əski ləhcələrində, yəni alban (qarqar-qıpçaq) çox sayda kitab və dərgi dərc etmişlər. Həmin əsərlərin bir qismi Türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən ələ alınmış və incələnmiş, fəqət türkdilli erməni (hay) ədəbiyyatı kimi gözdən keçirilmişdir. Məsələyə erməni (hay) hərfləli qıpçaq ədəbiyyatı mövqeyindən yanaşanlar da olmuşdur. Məsələn, M. Karaağacın yazdığına görə, "Türklər ilə Ermenilər arasındakı münasebet oldukça eskiye; III. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu yüzyılda Kafkasya'da İran'a başkaldıran Ermenilər, giriştikləri mücadeleyi kaybedeceklerini anladıklarında Kıpçakların yardımına sığınmışlar ve hürriyetlərini elde etmişlerdir. Fakat III. yüzyılın sonlarında (297 yılında) Roman İmparatoru Diojletianus'un, İran'ı ve Ermenistan'ı yakıp yıkmasıyla buradaki Ermenilər yine güç bir sürecin içine girmişlerdir. Söz konusu süreç, Kıpçaklar ile Ermenilerin tekrardan yakınlaşmalarına vesile olmuştur. Ermenilər Aziz Grigoriy'in torunu Grigoris'i Kıpçak hökumdarına göndermişler; bu görüşmeden sonra da Ermenilər ile Kıpçaklar arasında bir inanç münasebeti ve beraberliyi ortaya çıkmıştır. Ermeni ve Kıpçak yakınlığının bir sonucu olarak MS IV. yüzyıldan itibaren Ermenice ile Türkçe arasında bir kelime alışverişinin olduğunu ifade etmemiz mümkündür (Karaağaç, 2001, s. 967).

M. Kızıroğlu və N. Özkanın fikrincə, "XI. yüzyıla gelindiğinde Kıpçakların Kafkasya'da tekrar önəmli bir hâkim güc hâline geldiğini görürüz. Bu durumun, coğrafi konum sebebiylə Ermenilər ilə Kıpçakları daha önce olduğu gibi yaxınlaşdırdığını söyleyeməz mümkündür. Bu dövrdə Gürcülər və Ermenilərlə yaxın əlaqələr kuran Kıpçaklar, buldukları bölgədəki siyasî və sosial dengələr üzərində etkili olmuşlardır. Kıpçakların bir bölümü Hıristiyanlığı qəbul edip

bunların bazıları Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne bazıları da Ermeni Gregorian Kilisesi'ne bağlanmıştır (Kırzioğlu, 1992, s. 136). Söz konusu durum din birliği demektir ki bu, iki unsurun kültürel ve sosyal alanda daha sıkı bir ilişki içinde olacağını ifade etmektedir” (Nevzat Özkan, 2019).

R. Koptaş bildirir ki, “Türkçe metinlerin yazımına, XIV. yüzyıldan itibaren yazma eserlerde XVIII. yüzyıldan itibaren de basma eserlerde rastlanır. Ermenice kitaplar, XVI. Yüzyılın başlarından itibaren matbaadan basılmaya başlamıştır. İlk Ermeni harfli Türkçe kitap ise, Mıkhitaristler Birliği'nin kurucusu Sivaslı Mıkhitar tarafından 1876'da Venedik'te basılmıştır” (Koptaş, 2002, s. XIV). “Basılan kitapların sayısı oldukça fazladır. 2001 yılında Paris'te yayımlanan Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat başlıklı bibliyografyada Ermeni harfli Türkçe kitap sayısının iki bini geçtiği ifade edilmektedir. 1968'e kadar devam eden Ermeni harfli Türkçe metinler yaklaşık elli şehirde iki yüzü aşkın matbaada gerçekleştirilmiştir. Sadece İstanbul'da bu tür eserleri basan matbaa sayısı 85'tir. 1915 tehcirinden sonra Anadolu'daki Ermeni alfabesiyle Türkçe kitap basımı azalmış, ancak Tebriz, Halep, Şam, Kahire, Beyrut, İskenderiye, Paris, Marsilya, Buenos Aires, Boston, Philadelphia, Los Angeles, New York gibi şehirlerde ve farklı ülkelerde devam etmiştir. Türkiye dışında basılan en son Ermeni harfli Türkçe kitap, Dikren Kireçyan'ın Buenos Aires'te 1968'de yayımlanan Restan Kitabı'dır” (Koptaş, 2002, s. XVII-XXII).

1618–ci ildə Lvovda alban dilində çap edilən və hazırda Niderlandın Leyden şəhərində qorunan “Alğış bitiki” kitabının titul səhifəsi.

Şübhəsiz ki, R. Koptaş yanlışlığa yol verir. Çünki onun “erməni hərfləri” adlandırdığı həbəş mənşəli alban əlifbası ilə qırpaq (alban) dilində yazılmış ilk kitab onun iddia etdiyi kimi, 1876-cı ildə deyil, 1618-ci ildə Lvovda nəşr edilmişdir. Hazırda Niderlandın Leyden şəhərində saxlanılan bu kitab alban

(qarqar-qıpçaq) dilində “Alğış bitiki” adlı dualar kitabıdır. Kitabın titullarının yuxarıda erməni-hay dilində belə bir qeyd var:

AFOTK

hasaraqats

kristoneits

Aşağıda isə alban türkcəsində yazılıb:

Alğış Bitigi.

Hali əvvəlqi basıldı

haybatlı Biy Tenqrininq

yergəlikinə görə

erməni surp yuxovününq.

Der Yovhannes aşıra Karamadanents.

İlovda.

Tv. 1060, ped. 27.

Kitabın nəşiri Yovhannes Karmatlıdır. Doğum və ölüm tarixləri məlum deyil. Əslən Bitlisdəndir. XVII əsr müəlliflərindəndir. 1616-cı ildə Lvova köçmüş burada 1619-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmiş olan mətbəəni qurmuşdur. “Alğış Bitigi”ndən başqa Həzrət Davudun (ə) “Zəbur”unu alban türkcəsində dərc etdirmişdir.

Yovhannes Karmatlı

Yovhannes Karmatlının əsərlərindən dövrümüzədək “Toğru inanğan Krisdosta Sarnauçığa” adlı bir yazı yetişib və bu əsər “Alğış Bitigi”ndə yer almaqdadır:

“Biyimiz da xutxaruçımız bizim Jisus Krisdos xaldırdı bizgə örinag surp yuxivündə kendininq ki, ne türlü hər zaman alğış etkəybiz da Biy Tenqrigə xurbanımıznı sungaybiz, Matos avedaranıçkə kərə:

«Hər zaman alğış etinqiz da ahırlanmanqız».

Hem özgə yerdə:

«Da barça nemə, ne də xolsanqız inam bilə atınma benim, berilir sizgə».

Alay ox Movses örenkindən də da markarelərdən bizgə örinag xaldı alğış etməxkə, ne türlü ki, Tavit markare buyurıyır:

«Alğışlıyım Biyni hər sahat, hər sahat alğışı anıñq axzımda benim».

Da köp yerdə də haybatlı atın anın maxtarlar edi, neni ki ari hayrabelər körüp, Ari Can aşıra, toxtattələr bizgə türlü-türlü yergəlik bilə alğış etmə da haybatlama Biy Tenqrininq atın hər kün da hər zaman çax zamanlarına ança könlərimizninq bizim, zera eski duşman hər kez bizni yaralıyır yazıx aşıra da yazıxtan başxa xoymas, na ki alaydır kerək ki, biz də Biyimizninq buyurganına körə yıraxlatkaybiz kendin kendimizdən alğış bilə, hem oruç etməx bilə.

Na hali men də neçik ini alğışçısı Biylikininq köplüxündən bu azgımanı çıxardım da sunıyırmen ülüşlü bolma sizninq bilə birgə haybatına Anıñq, xaysı ki, atalaptır inanğanlarına kendininq, nedən bolgay haybat menqi menqilik. Amen.

Sağmoska turup, haybatına Biy Tenqrininq sunma bu alğışını. Atına Atanınq Oğulnunq da Ari Canningq.

Amen”.

VIII FƏSİL

“CODEX CUMANICUS” VƏ ALBAN TÜRKCƏSİNİN KİLİKİYA (FİRƏNG) ŞİVƏSİ

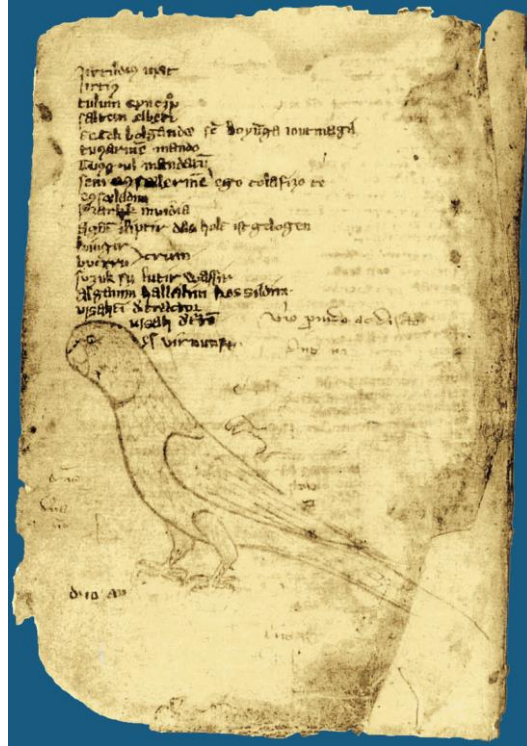
Əldə olan materiallardan, xüsusən də “Codex Cumanicus”dan belə aydın olur ki, zamanla Kilikiyada alban türkcəsinin Qafqazdakından fərqli bir şivəsi, şərti olaraq, “firəng dili” adlandırılacaq biləcəyimiz bir şivəsi formalaşmışdır.

Bu iki şivəni müqayisə edən A. Krimskiy özündən əvvəlki müəlliflərdən Jan Deni (**Deny, 1921, s. 134-135**) və Tadeuş Kovalskiyə (**Kowalski, 1929, s. 59, 57**) istinad edərək, “erməni-qıpçaq dili” adlandırdığı alban dilinin XIII-XIV əsərdə qələmə alınmış “Codex Cumanicus”un, eləcə də karaim və qumıqların dilləri ilə çox yaxın olduğunu qeyd etmişdir (**Кримський, 1974, s. 514**).

“Codex Cumanicus”un XIV əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1303-cü ildə italyalı və alman missionerləri tərəfindən katolik qıpçaqların, başqa sözlə, “firəng”lərin dininin əsaslarını öyrətmək üçün hazırlandığı söylənilir. Əlyazması Venesiyada Santa Markos kitabxanasında saxlanılır. Əsər qıpçaq mətni və sözlərinin məcmuəsindən ibarətdir. Eyni zamanda qıpçaqların yaşayışı haqqında qiymətli məlumatlar verir.

82 vərəqdən ibarət olan əlyazma iki dəftərdən ibarətdir, birincisi italyanlar, ikincisi isə almanlar tərəfindən hazırlanmışdır. Birinci dəftər (1-110 – cu səhifələr) latın-fars-qıpçaq sözlüyüdür (lüğət kitabı). Nümunə üçün bir neçə kəlmə: Tanrı - xuda, uçmaq - behişt, tamuq - cəhənnəm, quyaş - günəş, kun - gün, keçə - gecə, tanda - sabah, kurklu- görkəmli, kuvuz - xalça, akça - pul, boxovrik - buxarı,

açkus - açar, olturuq - kürsü, otaçi - doktor, şıraçi - içki satan, itməkçi - çörəkçi, yalçı - fəhlə, sıqraq - poçt işçisi, xan və qan - xan, bəg və ya bei - bəy, çiri başı - qoşun komandanı, yarquçi - vali və hakim, alpavut - əsgər, orda - ordu qərargahı, tolmaç - tərcüməçi, içi - qadın, qaravaş - kəviz.

“Codex Cumanicus”dan bir səhifə

İkinci dəftər (111-164 – cü səhifələr) qırçaq-alman kəlmələri, qırçaqca dua və tapmacalardan ibarətdir. Bu dəftərdə də birincidə olduğu kimi, türk qrammatikasıdan müxtəsər olaraq bəhs edilmişdir. Bu əsər latın hərflərilə yazıldığı üçün tələffüz baxımından da çox qiymətlidir (**Codex Cumanicus, 1880**).

A. Qarkavetsin nəşr etdirdiyi “Codex Cumanicus”dan (**Гаркавец А. Н., 2006**) bəzi nümunələrə nəzər salaq.

I Dəqiq analoqu olmayan sakramental ifadə (vərəq 11: 13-14).

Kim mağa bersə, men də ağar beräyim; kim mağa berməsə, men də ağar bermən.

II Biblyadan bir fraqment. Cənnətdən qovulan Adəmin məzəmmət edilməsi. “Varlıq” kitabı 3: 17-19 (vərəq 57: 26-27).

Emgənip, tərləp, qinalip, andan tamağınq besləgil! Qaçan boğday saçarsen, aar qovra biter, alabota, tigenek daği kükel biter.

III Didax və müqəddəs həvarilərin ruhunda moizə (vətreq 59: 8-12).

Bilgə, tetik kişilər,

**Menim sözim eşitinqler!
Eki yolni ayrinqlar!**

**Yarli, miskin kişiler
Yaqşi Bitik bilmesler,
Talaşman sözün inanirlar,
Örtlik tamuqqa tüşerler,
Yekniq tuzaqına ilnirler.**

**Anda yilap asov yox,
Neçe çağırsa, eşitməx yox,
Her gez daği qutilmax yox.**

Qeyd: Bu mənzum moizə bizə III əsrdə Azərbaycanda qələmə alınan və Maninin qələminə məxsusluğu heç bir şübhə oyatmayan aşağıdakı manixey məzmunlu moizəni xatırlatmaqdadır:

Tüzün bilgə kişilər, ürüləlim,
Tenqrinin bitiqin biz işidəlim.
Törən iliq tenqrilərkə tapınalım,
Tört uluq emgəkdə kurtulalım.
Tört iliq tenqrilərdə tanıqmalar,
Tenqri nomun todaqmalar.
Tünərliq yeklərkə tapunuqmalar,
Tümənliq irincü kılıqmalar
Tüpüntə olunma ölməki bar,
Tünərliq tamuğa tüşməki bar.
Tümərlq yeklər gəlir tiyür,
Tumanlıq yeklər ayar tiyür (Tuncay B., 2014, s. 265).

IV Tövbə üçün sözlər (vərəq 59: 24-25).

**Men Tenqrininq işine osal boldum.
Menim həlal qatunümdir.**

V Moizə üçün aforizm (vərəq 59: 26-28).

**Eger toz-topraq quyaştan minq minq qurla yariq bolsa edi, hanuz
Tenqrininq yariqliqına körə qaranqğidir.**

VI Tapmacalar (vərəq 60-60 əks).

Qeyd: Bu tapmacaları Kilikiya katalikosu IV Nerses Lütfigarın (Nerses Şnorali) topladığı bilinməkdədir. Onlar elmə məlum ən qədim Türk tapmacaları hesab edilir.

VII Günahların etirafı barədə tövsiyyə və tövbə duası (vərəq 61: 1-10).

Yüğününqiz, oğlanlarim, aytiñqiz kensi yaziqinqizni.

Yazuqlimen Bey Tenqrigə, ari Mariam qatunğa, ari Franasqa, ari Petrus, ari Paulusqa, dađi barşa arilarğa, saa, tin ata.

Yazuqlitirmen körgənimdən, eşitgənimdən, tutğanimdan, artux yegənimdən, artux içgənimdən.

Astru ulu yazuqluturmen benim yaman işlərimdən, yaman sağincçimdan, sözümdən, yaman erkimdən, yaman tileməkimden.

Neçik ki men yaziq ettim, alay aytirmen Bey Tenqrigə.

Yalbarurmen Mariam qatunğa, ari Franasqa, barça arilarğa, benim üçün yalbarsinlar Bey Tenqrigə, benim yazuqimdan yarliğasin.

Sen, tin atam, Bey Tenqri erki bile benim yazuqimdan boşatqil!

VIII Günahların buraxılması barədə moizə və sürünün dilinə tez vaqif olmaq barədə (vərəq 61: 11-18).

Kim egi könqül bile bizim yixövgə kelsə, ulukün ağırlap, anqa bolğay altı yıl boşaq.

Kim egi könqül bile eşitse tanqış sözün, anqa bolğay altmış kün boşaq;

Kim kim egi könqül bile eşitməse, anqa heç nemə yuvuq boşaq.

Kim ansizim kelsə bizim yixövgə, ulukündən başqa, yazuq üçün açirğansa, neçe kelip Tenqrigə yalbarsa yemese sadağasından bizgə bersə, ança anqa papdan yuvuq boşaq. Ol boşaq kim, men aytim, sağinmanqiz, kim bu cehanda bolğay, ol boşaq bolğay sizgə ari tirövtən.

Men söyünüp aytir edim sizgə Tenqri sözün – til bilmən, tolmaç yox.

Yalbarunqiz Tenqrigə benim üçün, Tenqri manqa bersin andi könqül kim, men terçe dađi yaqşi til üyrenğeymen, sizgə yaqşi Tenqri söz aytqaymen ne kimese boşaq üçün.

Tilermen sizgə biraz Tenqri söz aytmağa.

Yüğününqiz, burun aytiñqiz bir “Pater noster”, bir “Ave Maria!”.

IX Çobanların körpə İsayə təzim etmələri mövzusunda, - Lukanın anlatdığı şəkildə, - İncilin oxunuşu. Luka 2: 8-14 (vərəq 61: 1-11).

Ari Lukas aytir Evangelim içində, neçik bugün, qaçan Kristus tođdi, keldi frişte yişda [yesdə], aytii kütövçigə kim, qoylar küter [edi]:

“Men tanıqlatirmen sizge ulu sövünç kim, bugün tođdi barça elni Qutqardaçi. Ol bolqay sizgə nişan: barinqiz Betlemgə, anda tapğaysiz tođirğan oğlan çüprəkkə çulğanmış dađi biçänlikkə qoyulmuş”.

Qaçan ol sözni aytii friştə kütövçigə, Tenqrininq yariqlixi yaritti alarni. Anda ulu çeri köründi.

Friştələr yirlarlar, överlər ~ ögerlər [edi] Tenqrini, alay aytirlar [edi]:

“Şükür barçadan beyik Tenqrigə, dađi yerdə bazlix, egi könqülni kişigə!”

Kim egi könqül, egi erk qunda tutsaq, ol boluşsun bizgə Ata dağı Oğul dağı Arı Tin.

X Stefanın ölümünün “Həvarilərin işləri” əsasında nəqli. Həvarilərin işləri, 7: 55-60 (vərəq 61: 12-21).

Biz oqurbiz arı Stefandan, kim köp tözdi Tenqri üçün dağı köp tanqlar etdi Tenqrininq boluşmaxi bilə. Qaçan köp qın tözdi, sonqrasında taş bile taşlap öldürdiler. Qaçan anı taş bile taşlar idi, ol ayfir idi, yoxarı baxip:

“Körünqiz! Men körərmen kim, kök barça açılıptur dağı Kristus turur Atasininq sav qolında”.

Qaçan anı aytti, andan qattı ura başladılar. Tizin çöküp, yügüندی dağın aytti:

“Beyim Tenqri, sen bosşatxıl alarğa: bilmezler, nedirler!”

Dağı aytti:

“Beyim Tenqri, benim tınim alxıl!”

Ol sözni aytti da canın Tenqri eline berdi.

XI Rəbbin “Xilaskar”, tatarca “Qutqardaçı” adlandırıldığı sünnət günü barədə moizə (vərəq 61: 22-30).

Bügün sekizinçi kün ağırlalıq, neçik Beyimiz Tenqri arı qız Mariamdan [Mariandan] toğdı. Bügün aytıldı anıñq alğışlı atı, barçadan üstün, barçadan küçlü, barçadan tatlı. Yesus Kristus bitik tilinçe, tatarça Qutqardaçı: ol kertirir barça elni qutqardaçı.

Kim ol atını könqülde tutar, kerti könqül bile söver, bizim tügenmes tirilik, bizim tügenmes egilik ol at içinde taparbiz. Kim ol atını biz ağırlasaq, sövsək, könqülde tutsaq, neçik Temqri söver dağı bizim canımızğa yaqşı, ol boluşsun bizgə Ata!

Amen!

Tenqri bersin kensi bazlixin!

XII Tanrının gəlişi, Rəbbin vəftizi günü, - Matvey “İncil”inə əsasən “Şərqdən gələn şahların körpə İsayə təzim etmələri” mövzusunda “İncil” mütalialəri. Matvey, 2: 1-11 (vərəq 61: 31 – 61: 12).

Bügün ağırlalıq ol ulu künni, neçik ol yulduz körüندی kün toğuşı ol üç xanğa.

Ol yulduz neçik bir oğlan bigev edi. Baş üstündə altun xaç astrı yarıq bar edi. Ol oğlan alay aytti alarğa:

“Kelinqiz terçe benim artumça cuhut yerinə! Anda tapğaysız yanqı xan toğurmış, kimni siz izdersiz”.

Andan yulduz ilgəri bardı, alar artunça Yerosolimgə degri bardı.

Ol üç xan alay sordular Herodes xannı:

“Xaydatur ol, kim toğdı, cuhutlar xanı? Biz anıñq yulduzun kördük ol kün toğuşı. Anıñq üçün keldik ol xanğa teyişməgə”.

Körgüzdilər alarğa kim, Kristus Betlemdə toğğay: burun alay ayıldı pəyğambərdən.

Qaçan çıqtılar Yerusalemdən, ol yulduz ekinçi köründi, bardı ilgəri anqa degri, ol övgə, qayda Kristus yatır [edi], turdu ol öv üstündə.

Qaçan kördilər ol yulduzı, ulu sövünç sövündilər.

Kirdilər ol evgə, taptilar ol oğlan kensi anası bile, arı qız Mariam, yügündilər Yesusğa, baş urdılar, teyişdilər altun, miron, timean.

Bergey idik canımıznu daı tınımızni Tenqrigə, ol boluşsun!

XIII Müqəddəs atalardan sitatlar gətirməklə, Luka və Yəhya “İncil”i əsasında Tanrıya gerçək sevgi barədə moizə. (Vərəq 62: 15-29).

Beyimiz Tenqri Yesus Kristus buyurur, üyretir bizgə Evangelim içində, alay aytır:

“Söygil Tenqrini, seninç Beyinqni, kerti könqlünqden, barça canınqdan, barça küçünqden, dağı tınınqdan!”

Tenqri bizgə körgüzür Evangelim içində nişnin kerti söyməkininq, oltur:

“Kim eter benim buyruxum, ol meni sövər”.

Kristusunq taniqi bardir.

Arı Augustin, ol alley aytır:

“Ança söverbiz Tenqrini, neçe biz anıñq buyruxin tutarbiz, ne artix, ne eksik”.

Arı Gregor alay aytır:

“Tilersenq bilməgə, söversen Tenqrini ye sövmessen, sorgül seninç könqlünqni, söver mi Tenqrini. Eger seninç könqlünq aytsa: “Severmen”, - inanmağil, qaçan tapmassen seninç tirlikinq, işinq, sözinq, sağınçinq, neçik Tenqri buyurdu. Oltur kerti nişan kim, sen Tenqrini söversen, qaçan sen qayğirsanq anıñq üçün, qaysin Tenqri sövmes, dağı qaçan sen sövinsənq anıñq üçün, qaysin Tenqri sövər, kim bu buyuruq tutar.

Kim Tenqrini sövər barçadan artux dağı “qonqşunqni, neçik kensinqni”, ol tutar Tenqrininq barça buyruxun. Neçik kişi yolsuz bara bilmes qayda tiler, alay Tenqrininq sövmekindən başqa, ne kim bar köktəgi xanlıqta, baralmasbiz Tenqri qatında”.

Kim, biz ol yol bile barsaq!

XIV Əzabkeşlik barədə, Matvey “İncil”inə əsasən, Dağdakı xütbə mövzusunda moizə

Alğışlitor alar kim, yazuqsuz kertilik üçün tözer, egi könqül bile saburlux eter. Ne üçün alar alğıslidir, anıñq üçün köktəgi xanlıq alarninqdir. Neme yox yerde, neçik Tenqri sövər kökte dağı barça arılar, neçik sabirluqtur. Neçe köp sabur eter Tenqri üçün, ança köp ülüşü bolğay Tenqri

qatında, ança Tenqri anı artux sövgey. Anıñq üçün sövünüp tözmə kerek: ol tözmelux bu cehanda qışxadur. Anıñq üçün bizgə Tenqri berir hörmət, sövünç, egilik, qaysi tügenmes.

XV Cüzəmlə müqayisə edilə biləcək böyük günah barədə moizə: Luka “İncil”indən misal çəkməklə cüzəmli xəstə və günahkar barədə məsəl. Luka 17: 14 (vərəq 62: 1-24).

Kristus alay aytı kelepenlergə:

“Barunqız, körününqiz papazlarga”.

Ol sözni Kristus bugün aytır barça yazuqlılarğa kim, kerti kelepenler Tenqri alında. İgrenmedi kişi kelependen, neçik Tenri igrenir dağı frişteler yazuqlı kişiden. Neme yox dünyə üstinde, neçik yaman sasir, neçik sasir yazuqlı can Tenqri alında. Ol nişan taparbiz bitik işində.

Bir kez bir alğışli kişi yolğa bardı. Bir frişte anıñq bile bardı adam bolup. Qaçan yoldan barırlar idi, utru bir kişi yoluxtu, yigit dağı astrı körkli kişi. Qaçan frişte anı iraxtın kördi, burnun tumaladı, yoldan irax qaçtı.

Qaçan ol kişi aştı, ol frişte ekinçi keldi ol kişi qatında.

Andan sonqra bir kelepen kişi keldi, astrı murdar sasidi. Ol aləişli kişi, qaçan kördi ol kelepenni, yoldan qaçtı. Ol frişte sövünüp qarşı bardı, öpti, quçtu > quçtı ol kelepenni, aştı.

Ol alğışli kişi ekinçi keldi yolğa frişte qatında. Ol kişi sözlədi friştəgə:

“Ne ki.isen? Burun keldi körkli yegit kişi – sen burnunq tumaladıñq, yoldan qaçtıñq. Qaçan bir murdar sasi kişi, kelepen keldi, sen qarşı bardıñq, öptünq > öptünq, quçtunq > quçtünq”.

Andan friste aytı ol alğışli kişigə:

“Ol körkli kişi kim, sen kördünq, ol kensi yazuqından astrı yaman sasir, anıñq canı Tenqri alında köpten öldi. Ol et üstündə kelepen, anıñq canı astrı arıtur dağı yaqşı yiyir Tenqri alında. Men azam de döülmen, men friştəmen. Anıñq üçün keldim körgüzmə sağa, neçik sasir yazuqlı can Tenqri alında”.

Qaçan friştə ol sözni aytı, ançaq körünmədi.

XVI Tövbəyə çağırış barədə moizə və müqəddəs ataların tövbəyə çağırış xütbələrindən misallar (vərəq 62: 26 – 63: 25).

Arı Paulus alay aytır:

“Qaçan kişi ağızi bile yazuxin aytsa, andan canı arı dağı alğışli bolğay”.

Tetik Solomon alay aytır:

“Kim öz yazuxin yaşırta, alay bilinqiz kim, ol Tenqri yoluna ayiniqlanmas. Kim kensi yazuxin aytsa, aytxandan sonqra qoysa, Tenqri anı yarılğağay”.

Yohannes:

“Eger biz aytsaq: “Yazuqsuzbiz”, – kensimizni aldarbiz, dağı kertilik bizdə yoqtur. Eger biz yazuqimizni kerti könqül bilə aytsaq kim, Tenqri

önündə öltürür, Tenqri küçlüdür daği yarlığançludur bizim yazuqumuz boşatma daği barça yamandan arıtma”.

Yeronimus:

“Yazuxin aytmasa daği yuvuq tutmasa, kimese bolmağay arı”.

Arı Ambrosius aytir:

“Neçik yara yaxşı bolmas içindən temeri çiqmayınça, alay yazuqli can sav bolmas, arınmas, yazuqi çiqmayınça. Vay sen, yazuqli kişi kim, sen yazuqunqni bu dünyada bir kişiden yaşırirsən! Yaxşı bilirsən kim, ol cehanda yaşınmassen. Uyalirsən bir kişigə kensi yazuqin aytmağa. Anda ne uyat bolğay sanqa ol könü > köni yargiči alında, qayda yazuxinq eşitkəyler köktəgiler, tamuxdağilar! Anda bolğay sanqa ulu uyat, daği kerti uyat, daği ölüm uyat. Ol uyat neme də boluşmağay sanqa: erkli-erksiz tamuqqa bargaysiz”.

Arı Augustin alay aytir:

“Yazuqli kişi kim, tiler kensi yazuxin aytma, neçik Tenqri tiler daği seninq caninq arınğay, anqar kerek tört neme: burun qayğirmaş kerek kerti könqül bile kensi yazuxunq üçün; ekinçi, tiling bile aytmaxa; üçünçi, erkinq bile yazuxni qoymağa; törtünçi, ne kim ata aytir yuvuqun tutmağa”.

Ambrosius:

“Yaxşiraxtur bu dünyada erki bilə yazuxin aytmağa, tamuxta dağın kerti yargıda küç bile aytqınça. Kim bu cehanda yazuxin keçiktirse, tamuxta höküm urmax bile aytirğay. Ol anqa neme də boluşmağay. Sen, ağırış kişi, qaçan yaranqni həkimgə aytmasanq, neçik sav bolğaysen? Aninq üçün aytxil atağa kim, seninq caninqa hakim, seninq ağırışibq, seninq yazuxinq”.

Uyalmanqiz manqa yazuxinqiz aytma tolmaç bile, qaçan men til bilmen: ol tolmaç andi borçludur ol yazuxni yaşırma, neçik ata. Kim Tenqriden qorxsa daği kim könqül bile burun sağışlasa, neçik uyat bolğay?! Kim anı burun sağışlasa, ol uyalmas tolmaç bile yazuxun aytmağa.

Kelir aynada aytingiz kensi yazuxunqizni! Kim aytmasa, birsi aynada men tilemen eşitmə.

Barça kişi borçludur oruçta yazuxin aytma daği tum alma. Kim hər yilda anı etmes, ol Tenqriden daği papdan qarğışludur.

XVII Həvari Pavelə istinadən birliyə çağırış xütbəsi (vərəq 63: 26-35).

Kim yazuxsuz kerti könqül bile Tenqirninq yetesin alsa, anqa bolğay kökdəgi tügenmes tirilik.

Paulus:

Kim yazux bile daği arıqsuz könqül bile Tenqirninq yetesin alsa, ol sağınir: “Emdi men arimen”. Ol bilmes kim, tamuxnunq otun aldi daği tügenmes ölümün aldi. Aninq üçün yaxşı kenqeqinqiz könqlünqiz bile, eger daği barisi yazuxunquz. Aytingiz, yaşırmanqiz! Kim, bilip bir yazuxun, Tenqirninq yetesin alsa, anqa yaxşiraxtur yılan alsa kensi ağızına: ol yılan boyına yamanlix etse, canına ete almas, basa Tenqri yetesi boyın, canın öldürür.

XVIII Yaxşı cümə xütbəsi (vərəq 63: 36 – 63 əks tərəf: 26).

“O siz barınqız, yoldan barırsız-kelirsiz! Tanınq iz da körünqız, bar mu andi qın, necik benim qınım?” – ol sözni Kristus bugün qiçqirir daği aytır xaçdan barça kristianlara. Aninq üçün kerekirbiz Kristus bile tözme. Kim Kristus bile tözmese, ol Tenqirninq kütövündən köpdən kemişildi. Aninq üçün bugün daği bu ayda bizgə sağınmax kerek Kristusnunq qınların dağın ölümün.

Kim ol qınnı, ol ölümni yaqşı sağınma tilese, ol Kristusnunq sağitın, nedən Kristus tözdi, kerek kim, biz könqül közi bile baqqaybiz, yığgaybiz, çöplegəybiz birge, kültebegni bağlağaybiz daği könqlümize qoyğaybiz. Ol sağittan könqlümüz yanğay Tenqirninq sövməklikinə, daği ol sağit bolğay aninq qalqanı barça yekler alında.

Ol sağitlar kim, Kristusnu tuttılar, qınadılar daği öldürtiler, ol sağit oltur: qılıçlar, bulovlar, sünqgölər, suruqlar. Özge sağit – ne bile tuttular: isi fənərlər bile, çiraqlar bile, ne bile anı izdediler baxçada. Daği kensi qayğisi, qorqusu, titremeki, kensi yalbarmaxi bile ol sirt üstünde ol yuqti. Daği kensininq qanlı teri tüsti yergə, frişte kelip övütti. Daği kerek bizgə sağışlamağa, neçik ol düşmanlarına utru bardı daği bir söz bile barçasın yergə urdi; ekinçi berdi alarğa küç, alar anı tuttılar; neçik Yudas öpti daği cuhutlar anı tuttular, daği bağladılar, daği yanqağına, boyuna urdılar; neçik eltiler anı tört yargiçi alında: Annas, Kaifas, Pilatus daği Herodes; daği neçik anı tikməgə bağladılar daği çibuxlar, qamçılar anı qattı urdılar, neçik pəyğambər aytır. Tabanından tebesinə degri heç bütün yox edi [iochadi] teni, barça yaraydı. Tükürmək, qamişlar, örkenler, xaç, xadaqlar, sünqgü, tigenek tacı, qaysini başına urdılar. Ovğuqlar neçik söktilər, eliklədilər.

Neçik xaç üstündə kerdiler daği öldürdiler, et caetera.

XIX Matvay və Luka “İncil”inə əsasən “Atamız bizim” duası. Matvey, 6: 9-13, Luka, 11: 2-4 (vərəq 63: 27-32).

9 Atamız kim, köktəsən, alğışli bolsun seninq atinq!

10 Kelsin seninq xanlixinq, bolsun seninq tilemeginq neçik kim köktə, alley yerdə!

11 Kündegi ötməkimizni bizgə bugün bergil!

12 Daği yazuqlarmizni bizgə boşatqıl, neçik biz boşatırbiz bizgə yaman etkenlergə.

13 Daği yekninq sinamaqına bizni küvürməgil, basa barça yamandan bizni qutxargil! Amen!

Qeyd: Alban türkcəsinin Kilikiya şivəsində olan bu duanın dövrümüzədək eyni dilin Qafqaz şivəsində olan variantı da yetişmişdir:

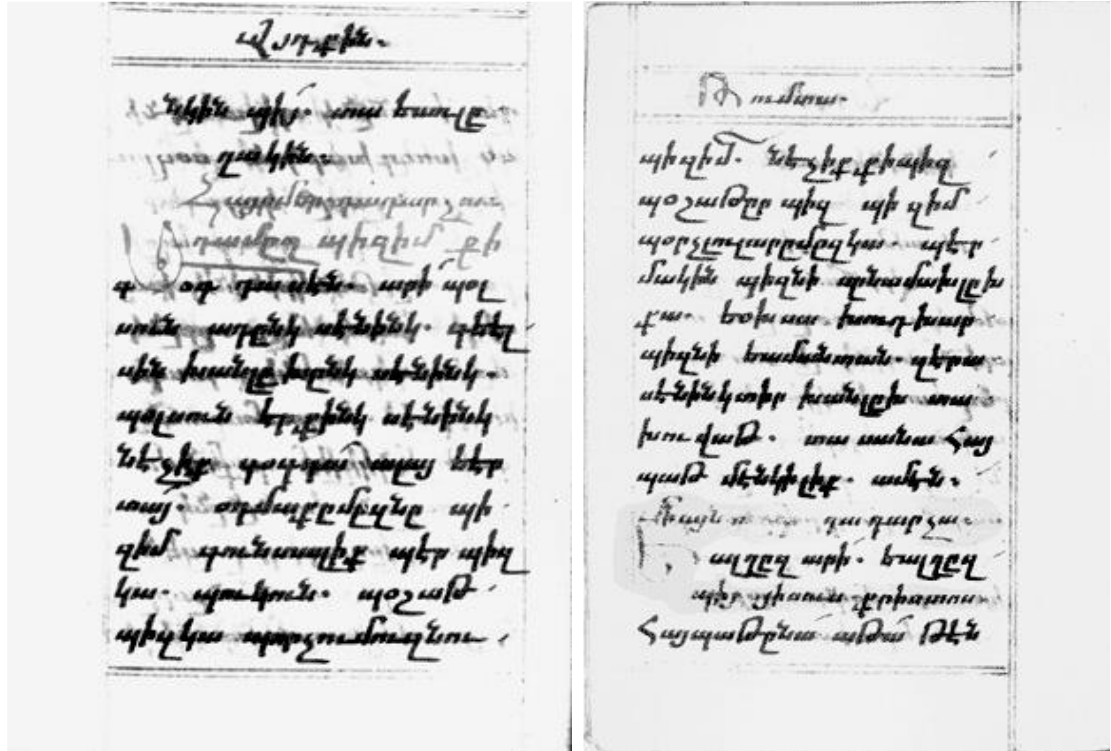
9 Atamız bizim ki köktəsən, ari bolsunq atinq səninq!

10 Kəlsin xanlıxın səninq, bolsun erkinq səninq neçik köktə alay yertə!

11 Ötməkimizni bizim gündəlik ber bizgə, bu gün!

12 Boşat bizgə borçumuznu bizim, neçik ki biz boşatırbiz bizim borçlularimizgə!

13 Bermagin bizni sına maxlıxka, yoxsa xutxar bizni yamandan, zera seninqdir xanlıx da xuvat da sənqə haybat menqlik. Amen (Tuncay B., 2010, s. 31).

“Atamız bizim” duasının (Alban türkcəsinin Qafqaz şivəsində) XIV – XV əsrlərdə daha qədim əlyazmalardan köçürülmüş əlyazması.

Bu iki mətnin dil özəlliklərinin müqayisəsi onların eyni dilin fərqli məhəlli şivələrində yazıldığını göstərməkdədir.

XX Mələklərin müqəddəs Tanrı anasının şərəfinə nəğməsi - “Bakirə Tanrı anası, sevin!” Luka, 1: 28, 30, 41-42 (vərəq 63: 33-35).

**Sövünçlü bolğil, Maria, soyurğamax bile tolusen!
Bey Tenqri seninq bile; barça qatunlar arasında alğışlisen, daği alğışli yemiş seninq köksünqde, Yesus Kristus. Amen.**

XXI Tanrının 10 buyuruğu. Xüruc, 29: 2-17, Levit, 19: 18 (vərəq 66: 1-10).

- [1-2] Tenqrini sövgil barça üstündə!
- [3] Tenqrininq atinq bile ant içməgil!
- [4] Ulukünni avurlağil!
- [5] Atanqni, ananqni hörmətləgil!
- [6] Kişini öldürməgil!

- [7] Ersek bolmağil!
- [8] Oğur bolmağil!
- [9] Yalğan tanixliq berməgil!
- [10] Özgə kişininq neməsi suxlanmağil!
- [+] Sevgil seninq qarındaşın, seninq kibi!

Qeyd: Bu buyuruqlar dövrümüzədək daha geniş formada alban türkcəsinin Qafqaz şivəsində də “Tenqrininq 10 buyruxu, xaysı ki, berdi Movseskə Sineğan tağda” adı altında yetişmişdir:

“Endi Movses joğovurtka da ayttı alarğa: «Sözlədi Biy barça sözlərni, bu da ayttı: “Menmen Biy, Tenqrinq seninq, xaysı ki çıxardım seni Mısır ulusundan, övündən xuluxnunq.

1. Bolmağaylar sanqa tenqrilər mendən özgə.

2. Etməgəysen sen sanqa gurklar barça oxşaşka körə, xaysı ki nemə köktə yoğarı, da xaysı ki nemə yerdə aşağa, da xaysı ki nemə suvlarda tibinə yerninq, yerni öpməgəysen alarğa da xulux etməgəysen alarğa, zera menmen Biy, Tenqrinq seninq, Tenqri paxıl, xaysı ki tölərmen yazıxın atalarınınq oğullarına üçünçü da dördünçü cınska dinqrə duşmanlarıma benim da etərmen yarlığamaxnı 1000 cınska dinqrə sövüklülərimə benim da xaysıları ki saxlarlar buyruxumnu benim.

3. Etməgəysen atn Biyininq, Tenqrinqninq seninq, üsnə yalğan nemələrininq, zera arıtmastır Biy anı, xaysı ki etkəy atın aninq üsnə yalğanlarıninq.

4. Anqğın yığkännü – arilətmə anı. 6 kün işləgəysen da etkəysen barça işlərininqni seninq; kün 7-inçi – yığkün Eyənqnininq, Tenqrinqnininq seninq: işləməgəysen kendinq də işininqni seninq sen, da oğlanlarıninq seninq, da xızlarıninq seninq, xullarıninq seninq, da xaravaşlarıninq seninq, ögüzlərininq seninq, da eşəkininq seninq, da barça xayvanlarıninq seninq, da (138) kelgininq seninq, da xaribinq, xaysı ki sendədir. Zera 6 kündə etti Biy Tenqri köknü da yerni, da tenqizni, da barçanı, xaysı ki içində; da 7-inçi kündə tındı. Aninq üçün alğışladı Biy 7-inçi künnü da arilətti anı.

5. Hörmətlə atanqni seninq da ananqni seninq ki, sanqa yaxşı bolğay da uzun ömürlü bolğaysen üsnə yer yaxşılıxınınq, xaysı ki Biy, Tenqrinq seninq, bersər sanqa.

6. Öldürməgin.

7. İtlük etməgin.

8. Oğurlamağın.

9. Yalğan tanıxlıxını tanıxlıx berməgin sinqarınqqa seninq.

10. Suxlanmağın övünə sinqarınqnininq seninq, da ne tarlovlarına aninq; suxlanmağın xatununa sinqarınqnininq seninq, da ne xuluna aninq, da ne xaravaşına aninq, da ne tuvarlarına aninq, da ne eşəklərinə aninq, da ne barça xayvanlarına aninq, da ne barça neməsinə, xaysı ki sinqarınqnininq seninq bolğay”»” (Tuncay B., 2010, s. 258-259).

XXII Bibliyadan bir fraqment – Zina və yeddi günh barədə xəbərdarlıq.
Məsəllər, 6: 16-19, 20-26 (vərəq 66 əks tərəf 11-21).

- [1] **Küclü bolmağil.**
 - [2] **Künüçi [kvnvçi] bolmağil.**
 - [3] **Öpkelemekçi bolmağil.**
 - [4] **Erinçek bolmağil.**
 - [5] **Qizğançi, boğuzğur, ersekçi bolmağil.**
 - [6] **Aquçi bolmağil.**
 - [7] **Uşakçi, künüçi [kvnvçi = künci?] bolmağil.**
- Erseklik. Muratlıq.**

XXIII Ave, porta paradisi (XII-XIII əsrlərdə Fransada yaşamış Teofilin latınca qoşduğu himnin alban türkcəsindəki tərcüməsi. P. Yakobsenin yazdığına görə, «Gaude, Virgo Mater Christi» himninin də müəllifi odur).

- 1**
Ave, uçmaqniq qabaği,
Tirilikniq ağaçi!
Yemişniq bizgə teyirdinq,
Yesusni qaçan tuvurdinq.
- 2**
Ave, Maria kim, bizgə
Tuvurdinq bu cehanda
Ani kim, Tenqri tuvurur,
psalmos neçik aytip turur.
- 3**
Ave, qiz kim, küsənc özə
Qiçqiripsen Tenqrigə!
Soyurğatip işittirdinq,
Sözin tengə biriktirdinq.
- 4**
Ave, Maria! Caninqni
Yaritti Ata nuri;
Yüzüniq yariqlixından
Bizgə teyir onqliq nişan.
- 5**
Ave, Tenqriniq sen övi,
Yazuqliniq siğinci:
Sanqa kertlep kim siğinir,
Yek tuşmandan ol qutulur.
- 6**
Ave, Kristusniq anasi,
Ağriqimizniq tımarı!
Ağriqimizni onqaltğil,

qaygımızni sen tarğatğil!

7

**Ave, Maria! İcrixinq
Tenqri tintti əsə həm boyıñq,
Barçalardan artuq arı
seni tabubtur həm sili.**

8

**Ave, qız, kimninq oğuli
Bizni tiley yarlı boldi,
Kökni-yerni yarattaçı,
Barçalarni erksindəçi.**

9

**Ave, bizni çığarıp turğan
Ölümniñ qabaqından!
Sionda biz kim turalım,
Ögünç yirın saa aytalım!**

10

**Ave, Arı Tinninq övi,
Qayda Beyimiz Kristus qondi!
Yarlılarğa andan bağmış,
Yarılgamaqğa yöpsinmiş.**

11

**Ave, kimninq sözleməki
Erür kümişninq avazi,
Yeti otda çiniğip turğan,
Matellerni barça açğan.**

12

**Ave, qız, kimninq tuvğanı,
İç közimizninq yarığı
Erip, azamni qutqardı,
Ölüminde uyutmadı.**

13

**Ave, Maria, kim bizgə
Urux tuvrupsen azixqa,
Barçamizça andan başqa
Teyişli edik tas bolmağa > bolmaqğa.**

14

**Ave, kimninq terməsində
Yalgız qonuptur Mişixa,**

**Ayipsiz anda kimni qildi,
Menqi tavga agindirdi.**

15

**Ave, qiz, kimning mirati
Kokdan kəlip xacqa mindi:
Alay bizni ilindirdi
Sövməlikning tuzağı.**

16

**Ave saa, kimning tili
menqü sözdən bilik aldı
Ança çaqli kim, friştälär
Saa yetmeyin tanqlarlar.**

17

**Ave, Maria kim, açtinq
Kökni dağın endirdinq
Qutqaruçimiz Yesusni
Kim, tuşmanimizni yenqdi.**

18

**Ave, qız, kimning kertegi
Kündey yarixtir həm isi:
Kristus küyövni qondurđinq,
Barçalarni sövündürđinq.**

19

**Ave, kimning qurbanini
yavli körüp yarilğadi:
Tinq u kös-könü öpkəsin
Qoyup beriptir alğışın.**

20

**Ave, Maria, anamız!
Seni sövüp çinx^aanimiz
barçadan üstün kötürdi,
Xanliq daçini keydirdi.**

21

**Ave, qiz, kimdən atasiz
Qurtley tuvup Beyimiz Yesus,
Burulip turğan yilanni
Basip yançti dağın öltürdi > erksiz qildi.**

22

**Ave, Yesseninq çibuğı!
Tayaq bizgə sendən bitti:
Egrimizni ol könderir,
Küçsizimizni kötürir.**

23

Ave sen, qiz kim, caninqni

**Almayipsen bolmaçı;
Çin xan büsrep seni sevdi,
Kim barçadantir haybatli.**

24

**Ave, qiz kim, soyurğattinq,
Uçmaq yolın bizgə açtinq!
Bizni yürğən yollarınqa
Küvürüp yetkirgil Yesusğa!**

25

**Ave, kimgə altarini –
Yesus Kristus boyini
Tenqri tutturiptir, sövüp,
qollarınqni arov körüp.**

26

**Ave kim, atınqa körə
Bu cəhanninq tenqizinə
Batmaz yulduzni tuvurdinq,
könülük yolın körgüzding.**

27

**Ave, qiz, kimninq qovati
Erdi ari tin mihiri;
Boyinq anda çiçeklenmiş,
Tenqri sendən qaçan tuvmiş.**

28

**Ave, üninq orğanani,
Körkinq yenqiptir Libanni;
Kim bizim üçün öltürüldi
buzovley, aninq anasi.**

29

**Ave saa kim, yığladinq
Xaçda ölgendə oğulinq;
Sövünçgə açuvinq tondi,
Ölümündən qaçan qopti.**

30

**Ave, sendə kim yaşindi
Baldan tatli Tenqri sözi:
Ani bizgə sen tatirgil,
Yüz yarqinında yaşirgil!**

31

**Ave, Maria! Usinqni
Tenqri tamam tügel qildi,
Qaçan sendən aninq sözi
Ten işisiz tenli boldi.**

32

Ave, dünyə bolmadiqda

**Seni tanqlaptır qonuşğa;
Tenqri saa neçik tüşti,
Bizgə baxip yarılğadi.**

33

**Ave saa kim, açıqtinq,
Azix tiley kökgə kirdinq;
Andan bizgə sen yavdırdinq
Kök ötməkin həm tatırdinq.**

34

**Ave kim, yalgız Tenqrigə
Bilip-tirsən qovanmağa;
Baxtli canıñq andan tindi
Tolu qili həm sövündi.**

35

**Ave, qiz, elbekliginqdən,
Kim tilesə, alir rayğan
Susun, cannı kim esirtir,
Həm aş, tinnı kim toydırir.**

36

**Ave kim, tin uruxlarinq
Muxtaç devül bu dünyəning
Ötmekinə: Tenqri asrar,
Tin aşini berür aar.**

37

**Ave saa kim, köterdinq
Barça tügel küsənçlerinq
Tenqrigə; anda sen sizdinq
yavleyin, aar oq sindinq.**

38

**Ave saa kim, tözlikinq
Yöpsinip yaratqaninq
Birikiptir oğlunqa,
Birikgənni berdi saa.**

39

**Ave Kristus anasına!
Oğlunq qurban boldi əsə,
Qurban barça andan qaldı,
Törəning tügeli yetti.**

40

**Ave! Yazıqsızliqinqni
Arzulap Tenqri köçürdi
Haziz boyinq menqülükgə,
Olturtti öz öz onqında.**

41

Ave, Maria kim, Tenqrinq

**Körüvsəp sen susadınq:
Muradınq emdi teyding –
Yüzün körə olturup turdınq.**

42

**Ave, yarıxnınq anası
Kim, tuvurur Ata Tenqri;
Yollarınqni ol başladı,
Menqülük tavğa yetkirdi.**

43

**Ave, qız, xanni tuvurğan,
Şaytanni erksiz etkən!
Asrovinq bizgə teyirgil,
Menqulik onqğa yetkirgil!**

44

**Ave, xatunlarninq daçı!
Oğulunq saa keydirdi
Türlü-türlü keyitlerni,
Öz onqında olturğuzdi.**

45

**Ave, qız kim, erdenqlikinq
Erür kermen menqü xanninq:
Tiri bulax andan ağar,
Tenqri öz kensi algışlar.**

46

**Ave sen, qız kim, qollarınq,
Avuzinq dağın sağınçinq
Barça birgə qopsap turur,
Ögünç tekşi berip turur.**

47

**Ave, algışninq yixövi,
Yarlığamaqninq anası!
Saa yığlap, kim yügünür,
Mağattir, kim yarıl©atir.**

48

**Ave, kimninq sözləgəni
Həm könqüldəgi sağınçı
Barça tenqrilik us erür,
Barça haqıl, bilik turur.**

49

**Ave saa, qız kim, övdinq
Tenqrini dağın körgüzding!
Bu yolunq kim,kim kirer,
Yesusinqa mağat yeter.**

50

Ave, kimninq totaqlari

**bal-şekerdəntir köp tatlı!
Anlardan bizgə tögüldi
Tın azixi, Tenqri sözi.**

51

**Ave, erdenq tuvurdaçi!
Zeytin ağaçğa ovşadi
Boyinq, bizgə qaçan tökti
Mirronimizni – Kristusni.**

52

**Ave, körümlisen Sion!
Sendän çixti kerti Aaron,
Ulu papaz; ol ölgendə
Boşov teydi tutğunlara.**

53

**Ave kim, enç könqülinqdən
Tenqrigə kötürdinq qurban
Öz bavursaqinq Yesusni:
Bizni tirgizmekgə öldi.**

54

**Ave saa kim, kügürçinley
Munduz egeç sen uçmişley
Yürüp barçalarni ozdinq,
Söygen > sövgen eminçdə sen qondinq.**

55

**Ave, könülük əvəli!
Könü egeç oğlunq öldi;
Sövüngəysen sonqı kündə,
Oğulinq > oğulunq öçin qaçan alsa.**

56

**Ave, kimgə, qaçan köçti
Bu cəhandan, utru turdi
Kristus, menqi xanninq ovli,
Tın İsrahelinq Tenqrisi.**

57

**Ave, baxtli, kimninq oğuli
Xacda qaçan kim asildi,
Tözmey yer tinçi titredi,
Künninq yarixi qarardi.**

58

**Ave! Menqü tinç qonuşinq
erür yeri arılarninq;
Bu qaravnı saa berdi,
Toğuz ay kim, sendə qondi.**

59

Ave kim, bolmiş sen aar

**Ana kim, Tenqridən tuvar
Sözley; alay bizgə teydi,
Ten keyinip, Tenqri sözi.**

60

**Ave saa kim, Tenqrigə
Canınq həm teninq həməşä
Susap turup içiptirsən,
Etezgə sinqirip-tirsən.**

61

**Ave, sİRİN barça bilgen
Kim, Tenqrininq sendə bolğan
İşlerini ayta bildinq,
Apostellergə bildirdinq.**

62

**Ave, sen, qİz, arİlarnİnq
Qovançİ həm frİştəlnİnq!
Kökgə seni uzattİlar,
Yİrlap Tenqrini ögdİler > övdİler.**

63

**Ave saa, Tenqri kimni
Otdan keçİrip sİnadİ;
Sİzğan kÜmÜşley balqİdİnq,
Yesusnİ qaçan törədinq.**

64

**Ave! Yersen yemiş bergən,
Hava sİğİtİN kətİrgən.
Anqar kimler kim, İnanğay,
Tenqrini körüp qovanğay.**

65

**Ave sen! Tavlarnİnq tavi,
Sendən kİşİ kesmeyin sİndİ,
Tavğa taş ~ taş tavğa kim bitip östi,
Kök-yerni barşa toldurdİ.**

66

**Ave kim, tatlı ovlinqa
Öz özinq körüp turğanda
Ötli sirkə içirdİler,
Xaçqa kerip öltürdİler.**

67

**Ave, yarlı, yoxsİl bolğan,
Soyurğamaq bizgə tapğan!
Tenqri saa boldİ boluş:
Anda bizgə bar qutuluş.**

68

Ave, kİmgə yaş yaşİndan

Us övretmiş Tenqri tuvğan
Söz, kim anıñq köp tanqların
Ayta bilipsen barçasın.

69

Ave, kimgə yamğurleyin
Soyurğal yavdı Tenqridin
Ança çaqlı kim, bu cəhan
toldi barça sarxıñqdan.

70

Ave, kimniñq onq qolını
Tutturxanda yaratqanı
Köktəgiler barça sapti,
Üstünqgü orun saa teydi.

71

Ave saa, kökniñq körki,
Dünyəniñq sen tireki,
Öktemniñq müüzin sindirğan,
Miskinni baxtğa teyirgən.

72

Ave! Ölümniñq bavlarini
Üzdi bizgə kök-yer xani,
Qaçan senden, algış yeri,
Yemiş bolup bizgə teydi.

73

Ave, emiñq yeri bolğan,
Er yüzüni heç körməgən,
Kerti Sion kögisiñq boldi:
Yesus bizgə andan çıqtı.

74

Ave saa, qız, sağıñğan
Bey Tenqrini həm tilegən
Menqü yıllarni, kim ertmes
Menqülükgə ne tügenmes.

75

Ave, Tenqriniñq qaznası,
Mannasın kimgə asratti
Ötmekley kökdən yavdıra,
Klisisini toydura.

76

Ave Yesusniñq anasına,
Ave ananıñq oğluna!
Algış bizgə ol kim, bersin,
Övdürgən ana yalbarsın!
Alay bolsun!

77

**Ave, oğul! Ave, ana!
Ave sen, üstüngi Ata,
Kimni köktəgi hazizlər
Över, barşa friştələr ~ uçmaqlı tınlar!**

XXIV Yesu, nostra redemptio. VII-VIII əsrlərə aid latınca himnin alban türkcəsinə tərcüməsi (vərəq 72 əks tərəf 11-73: 5).

**1
Yesus, bizim yuluğmamiz,
Söymeklikninq > söyüşlixninq tutturuqimiz!
Kökni-yerni sen yarattingq,
Sonq zəmanədə kişi boldinq.**

**2
Mürvətinqə sen yenqdirip,
Yaziximizni kötirdinq;
Qattı ölingə kirip,
Ölimdən bizni çıxardinq.**

**3
Tamux qabaqini buzup,
Tutxunlarni sen qutqardinq;
Tuşmanni yenqdəçi bolup,
Atanqa tenqdeş olturdinq.**

**4
Oş ol rahiminqä körä
Yamanimizni keçirgil!
Muradimizğa teyirə
Yüzinq körgüzüp toydırğil!**

**5
Senden, Yesus, sövünçimiz
Bolsun kim, sen qarovimiz
Ol cehanda; menqilükkə
Qovanalim diderinqə!**

**6
Kökgə ağıñan Yesusğa
Övdü teydi. Tenqri Ata,
Sanqa, anqa, Ari Tinğa
Bir yügünç teysin siz üçövgə!**

XXV Verbum caro factum est. Puatye yepiskopu Venansiy Fortunantın (530/540–600) qoşduğı himnin alban türkcəsinə tərcüməsi (vərəq 73: 6-19).

**1
Söz etiz bolup turur
Ari qiz Mariamdan.**

**Sövünç bizgə bolup turur,
Dünyəgə tirilik berilip turur.
Kristus bizgə bolup > toğup turur
Arı qız Mariamdan.**

2

**Oxrax öz özindən > özenindən
El üçün axa durur > turur,
Yazuxin buza durur > turur
Arı qız Mariamdan.**

3

**Yulduz quyaşni toğurdi,
Quyaş tirilikni keltirdi;
Erdenq eksik bolmadı.**

4

**Er yazuxin bilməyin,
Börlendi quru çibux,
Bitti algışli oğul
Arı qız Mariamdan.**

5

**Adam yazuxi üçün
Ölümlüx boldux edi;
Kristus yarılğap medet etti
Arı qız Mariamdan.**

6

**E, ol algışli xatun,
Kimdən Beyimiz toğdı:
Dünyə yazuxin yuldi.**

7

**Bu Beyimizni ölelim ~ övelim,
Siy tabuxni qılalim:
“Bahadursen!” – degəlim!**

8

**Kristusninq algışli xani > qani
Yazuximizni yuldi,
Barçağa tanqlançix boldi
Arı qız Mariamdan.**

XXVI Mənşəyi naməlum himndən bir fraqment (vərəq 73 əks tərəf: 1-2).

**Arılarninq (arixlarninq) küsənçi,
Barçağa medet bolğul!
Tuşman yekni sen sürgül,
Sen bizni yarılğağil!
Amen!**

XXVII. Vexilla regis prodeunt. Verbum caro factum est. Puatye yepiskopu Venansiy Fortunantın (530/540–600) taxt-tacı könüllü surətdə tərək edərək monastra gedən Tyuringiya şahzadəsi, kral I Lotariyanın arvadı kraliça Radequndanın sifarişi ilə qoşduğu himnin alban türkcəsinə tərcüməsi. (vərəq 74: 1-16).

1

**Xanninq aləmləri çiqşin,
Xaçninq yariqi balqışin!
Tenninq tenni kim yarattı,
Xaçqa temir mix qadadı.**

2

**Sarp sünqgü kövüsin sançip,
Su qan bilə ağışdırdı;
Yuluv dep anlarni tögüp,
Yaziqlarimizni yuvdı.**

3

**Tenqri kim cinslerni bilsin,
Anlar anqar kim tabunsin,
Tolsun Daud qopsağani:
Ağaç bolğay dep sebebi.**

4

**Qutlu tüpdən terek bitti,
körki ingəntür haybatli:
Xanninq qanı – çiçekleri,
Tenqritür aninq yemişi.**

5

**Xaç alğışli qollarında
Kör qiymätsiz ulu baha:
Dünyə yetmes barça anqa,
Kim layix bolğay utrusuna.**

6

**Tərəzüdek, bir başini
Endirip, birin kötürdi,
Yesus alay, bek tamuqni
Buzup, oldca köp cçığardı.**

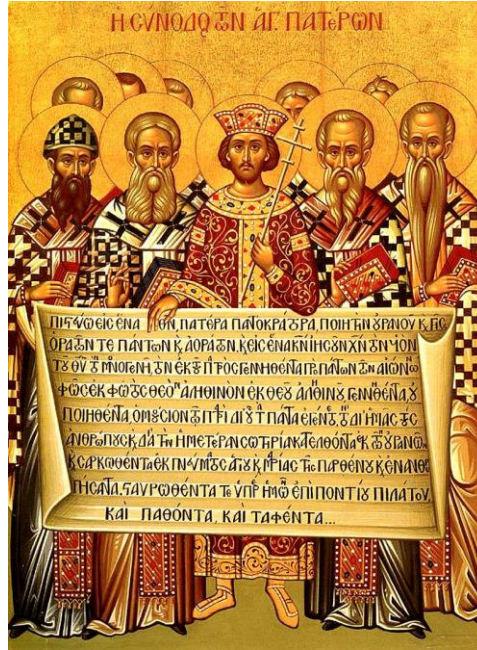
7

**Əxaç, eynek umunçimiz,
Teysin sanqa yügünçimiz!
Bu qutlu qin çaqlarında
Boşov teysin yaşli közgə!**

8

**Üçlüksen sen, bir Tenqrimiz;
Övsin seni canlarimiz!**

**Yulunğanlarnı xaç özü
Başlap yetkir menqülökkä!
Amen!**

Müqəddəs atalar və 381-ci ildə İkinci Ekumenik Şurada təqdim edilən Üç Üqnum doktrinası

XXIII “İmanın Əsasları” (Nikeya-Konstantinopol). 381-ci ildə İkinci Ekumenik Şurada təqdim edilən, 451-ci ildə IV Ekumenik Şurada təsdiqlənən Üç Üqnum doktrinası.

1. İnanırmən barçağa erkli Ata Tenqrığə, kökni-yerni, barça körünür-körünmezni yarattı dey.

2. Dağı bir Beyimiz Yesus Kristusğa, Tenqrininq yalğuz tuvan ovlu dep, kim barça zəmanələrdən burun Atadan tuvup turur, Tenqri Tenqridən, Yarix Yarixtan, çin Tenqri çin Tenqridən, etilmeyAtağa tözdeş tuvup turur; andan ulam bar barça bolğan turur.

3. Kim biz azamlar üçün daın bizim onqımız üçün kökdən enip, Arı Tindan ulam erdenq ana Mariamdan ten alip, kişi bolup turur.

4. Pont Pilat yargılap xaçqa kerilmiş, qın körüp, kömülüp turur. Basa üçünçü kündä ölümdən qoptı bitüvlər aytqança. Kökkä ağınmı., Atanınq onqında olturup turur.

5. Yenə haybat bilə kelmek turur tirilerni, ölümlerni yarulama; xanlixininq uçu bolmağay.

6. Basa inanırmən tirgiziçi Bey Arı Tinğa kim, Ata-Ovuldan önä durur.

7. Anqar Ata, Ovul bilə bir menqüdeş Tenqri dep övünçlü ~ övünçli tabunmaqımız kerek turur; bügülərden ulam ol sözlep turur.

8. Basa inanırmən bir arı katolik dağı apostolic kliseaga.

9. Künermen bir baptisma dep yazıqlarninq boşatmağına.

Küyüp turupmen ölümlərin qorpaqlıgın > qorpaqlıqın dağı menqü tirilikni.

Amin!

XXIX Reminiscens beati sanguinis. Latin dilindən tərcümə (75-75 əks tərəf).

1

**Sağinsam men bahasiz qanini
Kim, Xristoz töktü, sövüp qulunı,
Tiyalman yaşimni.
Kim unutğay munça yigilikni?
Kim içip tatlı çoqraq suvuni,
Toydirdi canini?**

2

**Yezuz tatlı, əç yamansiz əgəç,
Nə qiynarsen, əç yaziqsiz əgəç,
Öz nazik boyunqni?
Mən qaraqçi, sən kök xanı əgəç,
Mən yamanlı, sən ayipsiz əgəç,
Əltirsən xaçimni!**

3

**Əç bolmaçi nəməgə nək berdinq
Munça ulu baha, nək tölədinq,
Ə cömərt xanğınam?
Ança mi köp sövməkdən əsirdinq
Kim, xaçqa minməgə uyalmadinq,
Ə tatlı Beyginəm?**

4

**Minding xaçqa kim, biz də minəli;
Sövdinq bizni kim, səni sövəli,
Dünyəni unutup;
Qaninq töktünq kim, biz yuvunali;
Əmgək tarttinq kim, bizlər arinali,
Yaziqlarni qoyup.**

5

**Yürüp-yügrüp armayin yətməgə
Uçmaqtaxi əlbək mənqü toyğa,
Boluş kim, barali!
Amen!**

XXX Müəllifi Coelius Sedulius (450-ci ildə ölüb) olan və Milad günləri ifa edilən "XXX. A solis ortus cardine" (vərəq 76: 1-20)

1

Kün tuvuşninq bucğaqından

Batışdağı kirivgə deyin
Erkli Kristusni övəli,
Qiz-anadan dep törədi.

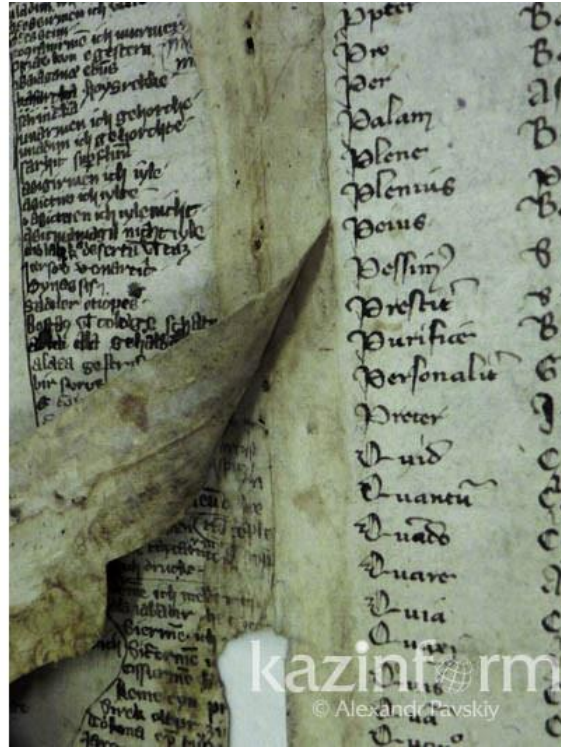
75

agimamen bahafiz kanin. kim hr/stoz c/krv s/vp kulunv
c/yalman yasimni. Kim unutgay munca yi gihkuv. kim tsep
tattlv/cokrak suunv. toydvrdr/canv. yezuz tarlv/ce yama
fiv/egac. na kvynarfen ce yazvki fiv/egac oz naxik boyuvn.

“Reminiscens beati sanguinis”in alban mətninin musiqi notları

- 2
Gabriel frıştə idirdi,
Mariamğa sövünçlədi:
“Tenqri seni soyurğadi:
«Ovluma bol, – dep, – anası»”.
- 3
Menqü Tenqrininq öz sözi
Keydi quluninq tenini,
Ten ten bile qutqaruvsap,
İtlənmişləni tabuvsap.
- 4
Tuvurdaçi qiz köksünə
Kökning çiği tüşüp kirə,
Tuvurmağanni tuvurdi,
Bilinməğanni bildirdi.
- 5
Sili oğlanninq kövüsi
Boldi Tenqrininq qonuşi:
Erninq yüzün heç körməgən
Ayli boldi yalanq sözdən.
- 6
Anasinda baqli Yohan,
Ulu sövünç alip andan,
Eki qarın öte kördi

Menqü yarixliq Tenqrini.

Codex Cumanicus

7

Utru beyinip tabunmiş;
Andan Elizabet aytmış:
“Köp egilik maa teymiş,
Ovlum Beyini tanimis^”.

8

Yüsüp, qizninq bollaşmışi
Sezdi əsə, saargə tüşti,
Almazliqğa sağış etti.
Andan kelip friştə aytti:

9

“Qorqmağil, Daud uruği!
Ari Tindan ayli boldi
Profet aytğança: «Kötürdi
Qiz, qiz əgəç, Emanuelni»”.

10

Muninqdey tanqış kim kördi?
Quru çibux yemiş berdi:
Qizdan Atası törədi,
Törəttəçi yanqla tuvdi.

11

Kökning nuri etiz keydi,
Kir yuqturmay sazğa tüşti,

**Biz çığardı sasılarnı,
Öz yarıqını eksitmədi.**

12

**Kertek açmay eşikini,
Küyöv çiqti; sövünəli,
Biz barçalarnı ündetti
Toyğa – yürüp yügürəli!**

13

**Tuvurur Atağa ögünç,
Tuvğan Ovuluna beyenç,
Arı Tinğa sövünç bolsun –
Tenq tabux üç tenqdəşgə teysin!**

14

**Kristus bizni alğışlasın,
Törəsinə bütün etsin,
Köp egilikdə yaşatsın,
Hörmət, düvlət dağın baxt bersin!
Amen!**

XXXI. “İmanın əsasları” mövzusunda moizə (vərəq 80: 1-9)

Bir erkli yarlığançlı Tenqri, yazuqsız [...sis], biz miskin azam üçün, öz Arı Tin erkinden ulam Arı qız Mariamdan boy yaratup kensinə, azam boldi, ämgäk ölüm azam yoluncça tilep kirdi.

Ölümdən yənə erkli çığup kökkə bardı.

Sonqra kelip inanmağanlar örtli tamuxqa tüşürgergeç, inanğanlar alğaç menqü uçmaqninq tınçına yənə qaytqay.

Yesus Kristus çin Tenqri, menqü bizim qutqardaçı. Alley-ox Tenqrigə inanğanımız kim, kensi çin Tenqri bizni üyretti.

Amen!

IX FƏSİL

“CODEX CUMANICUS”DA BULUNAN QRAMMATİK LÜĞƏTDƏN BƏZİ ÖRNƏKLƏR

açarmen (açaram)

açtım (açdım)

açqıl (aç)

açquc (açar)

alurmen (alıram)

aldum (aldım)

algil ≈ alğıl (al)

aqınurmen, aqmanırmen və ya minermen (cıxarım, dırmanıram)

aqındum ((yuxarı) cıxdım, qalxdım)

aqın ((yuxarı) çıx, dırman, qalx)
aş bişürgən ev (mətbəx)
aşşarmen (yemək yeyirəm)
aşşardım (yemək yedim)
aşşa (yemək ye)
aş (yemək)
a[y]iltartarmen (girinc geyərəm)
a[y]iltarttum (girinc geydim)
a[y]ıl (girinc, kəmər)
azat etərmen (azad edirəm)
azat ettim (azad etdim)
azat et (azad ed)
azat kişi (azad insan)
be[y]irmen “(rəqs ederəm, alqışlaram)
beyirdim “(rəqs etdim, alqışladım)
beygil ≈ be[y]igil (rəqs et, alqışla)
bişşitürmen ≈ bişşirürmen (bişşirirəm)
bişşirdüm (bişşirdim)
bişşir (bişşir)
boluştun (yardım etdin)
boluş (yardım et)
boluşmaq (yardım etmək)
boşşaturmen (bağışlaram, günahlardan azad edərəm) (Lat. absoluerē)
boşatım ≈ boşattım (bağışladım, günahlardan azad etdim)
boşat (bağışla, günahlardan azad et)
boşatmaq (bağışlamaq, günahlardan azad etmək)
boşatmaq (azad etmək)
buzarmen (yıxaram, pozaram)
buzdum (yıxdım, pozdum)
buzqıl (yıx, poz)
çaxarmen (dava ederəm, şikayətçi olaram)
çaxqıl (dava et, şikayətçi ol)
çaxmaq (dava etmək, şikayətçi olmaq)
eşitürmen (eşidirəm)
eşitürsen (eşidirsən)
eşitür (eşidir)
eşiturbis ≈ eşitürbiz (eşidirik)
eşitursis ≈ eşitürsüz (eşidirsiniz)
eşitürlər ≈ eşiturlar (eşidirlər)
eşitüredim ≈ eşitür edim (eşidirdim)
eşitüredinq ≈ eşitür edinq (eşidirdin)
eşitüredi ≈ eşitür edi (eşidirdi)
eşitüredük ≈ eşitür eduk (eşidirdik)
eşitüredinqis ≈ eşitür edinqiz (eşidirdiniz)
eşitürləredi ≈ eşitürlər edi (eşidirdilər)

eşitim ≈ eşit[t]im (eşitdim)
 eşitinq ≈ eşit[t]inq (eşitdin)
 eşitti (esitdi)
 eşittik (eşitdik)
 eşittinqiz (eşitdiniz)
 eşitilər ≈ eşit[t]ilər (eşitdilər)
 eşitkəymən (eşidəcəyəm)
 eşitkəysən (eşidəcəksən)
 eşitkəy (eşidəcəksən)
 eşitkəybiz (eşidəcəyik)
 eşitkəysiz (eşidəcəksiz)
 eşitkəylər (eşidəcəklər)
 eşit (eşid)
 eşitənglər (eşidin)
 eşitsin (eşitsin)
 keşkə eşitkəedim ≈ keşkə eşitkə edim (kaş ki eşitsəydim)
 keşkə eşitkəedin ≈ keşkə eşitkə edin (kaş ki eşitsəydin)
 (keşkə) eşitkəedi ≈ (keşkə) eşitkə edi ((kaş ki) eşitsəydi)
 (keşkə) eşitkəedik ≈ (keşkə) eşitkə edik ((kaş ki) eşitsəydik)
 (keşkə) eşitkəedinqiz ≈ (keşkə) eşitkə edinqiz ((kaş ki) eşitsəydiz)
 (keşkə) eşitkələredi ≈ (keşkə) eşitkələr edi ((kaş ki) eşitsəydilər)
 (keşkə) eşitmişbolğayedim ≈ (keşkə) eşitmiş bolğay edim ((kaş ki) eşitmiş
 olsaydım)
 (keşkə) eşitkəedinq ≈ (keşkə) eşitkə edinq və ya esitmiş bolğay edinq ((kaş
 ki) eşitmiş olsaydın)
 (keşkə) eşitkəedi ≈ (keşkə) eşitkə edi və ya esitmiş bolğay edi ((kaş ki)
 eşitmiş olsaydı)
 (keşkə) eşitkəedik ≈ (keşkə) eşitkə edik və ya esitmiş bolğay edik ((kaş ki)
 eşitmiş olsaydıq)
 (keşkə) eşitkəedibqiz ≈ (keşkə) eşitkə edinqiz və ya esitmiş bolğay edinqiz
 ((kaş ki) eşitmiş olsaydınız)
 (keşkə) eşitkəedi ≈ (keşkə) eşitkə edi və ya esitmiş bolğay edi ((kaş ki)
 eşitmiş olsaydı)
 (keşkə) eşitkəymən ((kaş ki) eşitmiş olum)
 (keşkə) eşitkəysən ((kaş ki) eşitmiş olasan)
 (keşkə) eşitkəy ((kaş ki) eşitmiş olsun)
 (keşkə) eşitkəybiz ((kaş ki) eşitmiş olaydıq)
 (keşkə) eşitkəysiz ((kaş ki) eşitmiş olasız)
 (keşkə) eşitkəylər ((kaş ki) eşitmiş olaydılar)
 neçik eşittimessə ≈ neçik esittim essə (necə eşitdimsə, eşitdiyim kimi)
 neçik eşittinqessə ≈ neçik esittinq essə (necə eşitdinsə, eşittiyin kimi)
 neçik eşittiessə ≈ neçik esitti essə (necə eşitdisə, eşittiyi kimi)
 neçik eşittikessə ≈ neçik esittik essə (necə eşitdiksə, eşittiyimiz kimi)
 neçik eşittinqizessə ≈ neçik esittinqiz essə (necə eşitdinizsə, eşittiyiniz kimi)
 neçik eşittilərəssə ≈ neçik esittilər essə (necə eşitdilərə, eşittikləri kimi)

erəgirmen ≈ erekirmen (diksinirəm, iyrənirəm)
eriktim (diksendim, iyrəndim)
eşittimersə ≈ eşittim [e]rsə (eşittimsə)
eşittingərsə ≈ eşitting [e]rsə (eşittinsə)
eşitərsə ≈ esit[t]i ersə (eşitdisə)
eşittik ersə (eşitdiksə)
eşittingərsə (eşitdiksə)
eşittilər ersə (eşitdilərərsə)
eşətiməg (istəməyəmək eşitmək)
eşitkən (eşidən)
eşitməgə kuyğan (eşitmək üçün gözləyən, eşitmək üçün pusquda duran)
içərmən (içirəm)
içtüm (içdim)
issi su (hamam)
iç (iç)
ıdı[r]men ≈ ıy1[r]men (göndərirəm)
ıdış (giriş; (giriş üçün) icazə)
ıdım (göndərdim)
ıмага (göndərmək için; içəri almaq üçün)
ıraxırmən (uzaqlasdırıram)
ırlarmən (mahnı oxuyuram)
ırladım (mahnı oxudum)
ırlağıl (mahnı oxu)
ır (mahnı, nəğmə)
kaxıdım (əşəbiləşdim, hirsləndim)
kaxqıl (əşəbiləş, hirslən)
kaxmaq (əşəbiləşmək, hirslənmək)
keltürmən (gətirirəm)
keltürtüm (gətirdim)
keltür (gətir)
kengəş berumən (öyüd verirəm, məsləhət verirəm)
kengəş berdüm (öyüd verdim, məsləhət verdim)
kengəş ber (öyüd ver, məsləhət ver)
kengəş (öyüd, nəsihət, məsləhət, şura)
köngül açarmən (ovunduraram, könlünü alaram)
köngül açatım (ovundurdum, könlünü aldım)
köngül aç (ovundur, könlünü al)
köngül açmaq (ovundurmaq, könlünü almaq)
körünürmən (gürünürəm)
köründüm (güründüm)
körüngil (gürün)
körünmək (gürünmək, görüntü)
övrənürmən (öyrənirəm)
övrənüm (öyrəndim)
övrəngil (öyrən)

övrətürmen, saqındiremen ≈ saqındıramen (öyrədirəm, nəsihət edərəm)
övrət[t]üm saqın[dır]dum (öyretdim, nəsihət etdim)
övrət saqın[dır]gıl (öyrət, nəsihət et)
övrətimək (öyrətmə), saqanmaq (hafizə, yaddaş)
qam qatun kişidir ((o bir) qadın şamandır)
qamliq etermen (qeybdən xəbər verirəm)
qaynaturmen (qaynadıram)
qaynattım (qaynatdım)
qaynatur (qaynadır)
qazğanırmən (qazanıram)
qazğandum (qazandım)
qazğangil (qazan)
qıçqırırme[n] (bağırırım, qışqırırım)
qıçqırdum (bağırdım, qışqırdım)
qıçqır (bağır, qışqır)
qıçqırmaq (bağırmaq, qışqırmaq)
qonaqlarmen və ya qondurumen (qonaq edərəm)
qonaqlardum ≈ qonaqladum (qonaq etdim)
qonaqla (qonaq et)
qoron ≈ qorum (rəqs)
qoydurumen (qondurumen) (yandıraram)
qoydurdum (qondurdum) (yandırdım)
qonydur (qondur) (yandır)
qucarmen (qucaram, qucaqlayaram)
quctum (qucdum, qucaqladım)
qucqul (quc, qucaqla)
qustunarmen (ah çəkirim)
qustundum (ah çəkdim)
qustunqıl (ah çək)
qustunmak (ah çəkmək)
rançılıq etərmen (qeybdən xəbər verirəm)
rançılıq ettin (qeybdən xəbər verdin)
rançılıq etgil (qeybdən xəbər ver)
saban sürərmen (kotan sürürəm)
saban sürdüm (kotan sürdüm)
saban sür (kotan sür)
saxlarmen (saxlayıram, qoruyuram)
saxlardum (saxladım, qorudum)
saxla (saxla, qoru)
saxlamaq (saxlamaq, qorumaq)
saxlanurmen (saxlanıram, qorunuram, gizlədirəm)
saxlandım (saxlandım, çəkdim)
saxlan (saxlan, qorun, çəkin)
saqet ≈ saqıt (silah)
saqıtlanurmen (silahlanıram)

saqıtladum (silahlandım)
saqıtlangil (silahlan)
sökərmen (soyürəm, küfr edirəm)
söktüm (soydüm, küfr etdim)
sökkül (soy, küfr et)
sökmək (soymək, küfr etmək)
sövərmen (sevirəm)
sövərsen (sevirsən)
sövər ol (sevir)
sövdüm (sevdim)
sövdül ≈ sövgil (sev)
sövüş (dost)
sövmək (sevmək, sevgi)
sö[v]ünclərmen (sevindirirəm, müjdələyərəm; xəbər verirəm, bildirirəm)
tamam etərmen (tamamlayaram)
tamam ettim (tamamladım)
tamam etxil (tamamla)
tamam (tamam, əksiksiz)
tüşərmen və ya yıxılurmen (yıxılıram)
tüştüm və ya yıxıldum (yıxıldım)
tüş və ya yıxıl (yıxıl)
unarmen (qəbul edirəm, razılaşıram, itaət edirəm)
unadım (qəbul etdim, razılaşdım, itaət etdim)
us etərmen və ya yu[v]unurmen (çimirəm, yuyunuram)
us ettim və ya men yu[v]undum (çimdim, yuyundum)
us et və ya yu[v]unqul (çim, yuyun)
yarat et (sərbəst burax, azad et)
yandurumen ((ısıq) yandırırım)
yandurdum ((ısığı) yandırdım)
yandur ((ısığı) yandır)
yaraşırmen (razılaşıram; həmfikirəm)
yaraştım (razılaşdım; həmfikir oldum)
yaraştırqıl (razılaş; həmfikir ol)
yaraşmaq (razılıq, həmfikirlilik)
yarılurmen (yarılıram)
yarıldum (yarıldım)
yarılqıl (yarıl)
yarılmaq (yarılmaq)
yaşşırumen “saklarım”
yaşşırdım (saxladım)
yaşşır (saxla)
yaşşıрмаq (saxlamaq)
yetərmen (qatdım, əlavə etdim) (Lat. adiungere)
yetti (qatdı, əlavə etdi)
yetgil (qat, əlavə et)

yuzaklarmen (kilidləyirəm)
yuzakladum (kilidlədim)
yuzakla (kilidlə)
yuzzak (kilid)
yügürürmen (sürətlə yüyürürəm, qaçıram)
yügürürdüm (sürətlə yüyürdüm, qaçdım)
yügür (sürətlə yüyür, qaç)
yügürmək (sürətlə yüyürmək, qaçmaq)
baxırcı (aşçı)

X FƏSİL

DÖVRÜMÜZƏDƏK ALBAN DİLİNDƏ YETİŞMİŞ BƏZİ DUALAR VƏ MÜQƏDDƏS KİTABLARDAN TƏRCÜMƏLƏR

Dövrümüzədək alban dilində yazılmış çox sayda (yüzlərcə) dua mətni də yetişmişdir. Bunlar əsasən Əhdi – Ətiq və İncildən ayrı – ayrı parçalardır. Erməni salnaməçisi Koroyunun yazdığına görə, hələ V əsrdə Albaniya yepiskopu İremiyanın başçılığı ilə dini kitablar, yəni Bibliya alban dilinə tərcümə edilmişdi. VIII əsr erməni tarixçisi Gevond özünün “Tarix” əsərində bildirir ki, onun dövründə “İncil” bir sıra dillərlə yanaşı alban dilində də tədris edilirdi və alban dilində olan dini kitablar ciddi cəhdlə qorunurdular (**Tuncay B., 2010, s. 239**).

**Əhdi – Ətiq, Həzrət Daniyalın (ə) kitabı: 3: 26-45.
Üç igitnin qoltması, xaysı ki ot içinə Biy Tenqrini haybatlıy
edilər. Alay ox biz də haybatlıy Biy Tenqrini.**

Alğışlısen, Biy Tenqri, atalarımızdan bizim, alğışlı haybatlanğan atınq seninq menqilik Könülük bilə keçirdinq bu barcanı da bizim bilə toğrusen sen, Biy, da barça işlərinq seninq toğrudur,

Yolunq seninq toğrudur, da barça törənq seninq könüdür.

Toğru törə keltirdinq üstümüzgə bizim barçağa körə, nenin ki yeberdinq üstümüzgə bizim da şəhərinə ari atalarımızınq bizim Yerusağemninq. Toğrulux bilə da könülük bilə yeberdinq bunu barça üstümüzgə bizim yazıqlarımız üçün bizim.

Törəsizləndix, aşındix, baştax bolup sendən, yazıqlı boldux barçada. Da buyruxunqnu seninq saxlamadıx, Saxlamadıx, necik sımardınlıq sen bizgə ki, yaxşını tapkaybiz biz sendən.

Hali barcanı, xaysın ki ettinq da neni ki yeberdinq Üstümüzgə bizim, toğru yarğu bilə ettinq.

Çıxara berdinq bizni xoluna duşmanlarımızınq bizim, törəsizlərinq, beklərgə da baştaqlarğa. Xoluna xanninq törəsizninq da yamanninq barça yerdə çıxara berdinq bizni.

Da hali yoxtur bizgə vaxt açma ağzımızı bizim ki, uyatlı da taba boldux xullarınqə seninq xulux etkən.

Yoxsa çıxara bermə bizni sonqğuğa dinqrə atınq üçün seninq, tağıtma niydtinqni seninq da kerı etmə yarlıxamaxınqni seninq bizdən Apraham sövükünq üçün seninq, da Sahağ xulunq, da ari İsrayelinq üçün seninq. Atadınq alarğa da aytınq:

“Arttırıyım züryətinqizni sizinq, neçik yolduzlarınq köplüxü da necik xumnu xırığında tenqizninq”.

Da hali, Biy, eksildix biz, ne ki barça cınslar, da zabunluxtabiz hər yerdə bugün yazıxlarımız üçün bizim.

Yoxtur bu zaman buyruxçı, markare da yol körgüzüçi, ne bütöv xurban, ne temyan orenkkə, ne yer xurbanları sunma alınqə seninq, yarlığamax tapma sendən.

Yoxsa boyumuz bilə aşaxlanıp, da canımızninq müşxüllüxü bilə yöpsünövlü bolıyix biz, necik bütöv xurban xoylarınq da tuvarlarınq da necik tümən semiz xozular.

Bu türlü yöpsünövlü bolsun xurbanımız bizim bugün alınqə seninq ki, tügəl tapulğaybiz atınqdan seninq, da dügül uyat umsanğanlarğa sanqə.

Da hali kelirbiz artınqdan seninq barça yürəkimiz bilə bizim, xorxarbiz sendən, xolarbiz yüzünqni seninq, Biy, uyatlı etmə bizni.

Yoxsa etkin bizgə sekinlikinqə körə seninq da köplüxünə yarlıxamaxınqninq seninq, xutxar bizni tamaşalarınq üçün seninq, da haybatlı bolsun atınq seninq menqilik.

Uyatlı bolğaylar barçası, xaysıları ki xıynarlar xullarınqni seninq, uyatlı bolğaylar zulumları alarınq, da barça xuvatları alarınq sınğaylar.

Da tanğaylar ki, sensen Biy Tenqri yalğız, xaysı ki haybatlanıpsen üstünə barça dünyaninq.

Əhdi – Ətiq, Həzərət Daniyalın (ə) kitabı: 52 – 57

Alğışlısen sen, Biy Tenqri, atalarımızdan bizim, ögövlü da ayruxsu biyiklənğən atınq seninq menqilik. Da alğışlıdır atınq ari haybatınqninq seninq, ögövlü da ayruxsu.

Alğışlısen dacarında haybatlı arilikinqninqseninq, ögövlü.

Alğışlısen üstünə olturğucunqunq padşahlıxınqninq seninq, ögövlü.

Alğışlısen ki, olturupsen keropelərdə da bağıyırsen tibsizlikkə, ögöv.

Alğışlısen üsnə toxtalmaxına köknünq, ög.

Alğışlanqız, barça işlərin Eydımızninq, Biyni, alğışlanqız da biyiklətinqiz anı menqilik.

Simeon xartninq (Simeonun duası. Luka “İncil”i 2: 29 – 32)

Hali çeş xulunqnu seninq, Biy, sözünqə körə seninq, eminlikkə ki, kördü közlərim benim xutxarmaxınqni seninq, xaysı ki hadirlərsen alnına barça

joğovurtunq, yarix köründünq dinsizlərgə da haybat joğovurtunqə seninq İsrayelning.

Əhdi – Ətiq, Həzrət Davudun (ə) “Zəbur”undan bir parça

Məzmur 1

Sağmosu Tavitning.

Sanlıdır er, xaysı ki barmadı kenqəşinə xırsızlarınq, da yoluna yazıxlılarninq ol turmadı, da oltur guçuna ərçəllərninq ol olturmadı. Evet orenkinə Eyəmizninqdir erki aninq, da orenki aninq sağışlağay ol kündüz da kecə, da bolğay ol necik terək ki, tikiliptir barğanına suvlarninq, xaysı ki yemişin kendininq vaxtına bergəy da yapraxı aninq tökülməgəy; da barça, ne ki etsə, onqarılğay anqar.

Dügüldür bu türlü xırsızlar, da ne ol türlü, evet necik yel, toznu ki yağdırır yerninq yüzü üsnə. Aninq üçün turmısarlar xırsızlar yarğuşa da ne yazıxlılar sağışına toğrularninq.

Məzmur 2

Sağmosu Tavitning.

Nek müşxülləndilər dinsizlər da joğovurt sağışladılar boşluxnu?

Xarşı boldular xanları yerninq da buyruqxçılar yıxıldılar birgə Eyəmiz üçün da yağlanı üçün aninq.

Çeşiyix bağların alarninq da salıyx bizdən boyundruxun alarninq. Turucı köktə külgəy alardan, da Biy heç etkəy alarnı.

Ol vaxt sözləgəy alar bilə öcüşməxi bilə kendininq də yürəklənməxi bilə kendininq müşxüllətkəy alarnı.

Men turdum xan andan üsnə Sionnunq, tağına ari aninq, aytmağa manqa buyruxun Eyəmizninq.

Biy aytı manqa: “Oğlum benim sensen, men bugün toğurdum seni. Xolğın mendən, da beriyim sanqa dinsizlərnı menqərməgə sanqa, da buyruqxçılıx sanqa barça xırıxlarına yerninq. Kütsərsen alarnı tayax bilə temir, necik sağıt çölməkçininq, uvatsarsen alarnı”.

Hali, xanlar, bunu eskə alinqız, ögütləninqiz barçanqız, kimlər ki yarğulərsiz yerni. Xulux etinqiz Eyəmizgə xorxu bilə da sövününq üz alnına aninq titrəməx bilə.

Yöpsününqüz ögütün aninq ki, öcəşlənməgəy Biy da taspolərsiz yollarından toğruluxnunq Zamanına, ne vaxt xapunsa öcəşməxi aninq. San barçasına, xaysıları ki umsanıptırlar Biygə.

Məzmur 3

Sağmosu Tavitning.

Biy, ne köp boldu xıstırıçılarım benim! Köplər turdular üstümə benim.

Köplər ayırlar edi boyum üçün benim ki, yoxtur xutxarılmadı anıq Tenqrisinə kendininə. Evet sen, Biy, boluşucım menimsen, haybatım benim da biyiklətüçisi başmınq benim.

Avazım bilə benim men Biygə sarnadım, da işitti manqa tağında kendininə.

Men çırım ettim da yuxladım, oyandım, da Biy yöpsünövuçüm benimdir.

Xorxmandır men tümən çerüvündən alarnıq ki, çöp-çövrə dolaşır xapsap saxlıy edilər meni.

Kel, Biy, da xutxar meni, Tenqrim benim, zera sen urduq barçasın, kimlər edilər benim bilə duşmanlıxta heç yergədən, da tişlərin yazıxlılarnıq uvatkaysen.

Eyəmizninədir xutxarmaxlıx, üsnə joğovurtunqunəq seninəq alğışınəq seninəq.

Məzmur 4

Sağmosu Tavitninəq.

Sarnağanımda benim işittinəq manqa, Tenqri, toğruluxınəq körə tarlıxtan manqa avlax ettinəq, yarlığa manqa da işit alğışıməq benim. Adam oğlanları, negə dinqrə bek yürəklilər? Nek söviyirsiz heçlikni da izdiyirsiz yalğanlıxnı?

Tanınqız ki, tamaşa etti Biy arisinə kendininəq, da Biy işitkəy manqa sarnağanıməq benim anqar. Öcəşməxinəqiz, da yazıxlanmanqız, ne ki aytsanqız yürəkinəqizdə sizinəq, da tüşəkinəqizdə sizinəq poşman bolunqız.

Sununqız xurbanın toğruluxnunəq da umsanınqız Biygə.

Köplər ayırlar ki: “Kim körgüzgəy bizgə yaxşılıxın Eyəmizninəq?”

Nışanlandı bizgə yarıxı yüzünəqdən seninəq, da berdinəq fərahlik yürəkimizdə bizim.

Yemişindən əşlınınəq, çaxırınəq, zəyünnünəq alarnıq toldurdunəq alarnı. Eminlik bilə bunu da bunda yuxlıyıx da oyanıyıx, zera sen, Biy, yalğız pan hani umsanəq bilə seninəq turğuzdurdunəq bizni.

Məzmur 5

Sağmosu Tavitninəq.

Sözümə benim xulax xoyğın, Biy, da esinəq alğın çaxırımınnı benim.

Baxkın avazıməq alğışımınəq benim, xanıq benim da Tenqrim benim.

Men seni xolarmen, Biy, ertərək işitkəysen avazıməq benim, ertərək hadir bolıyım xarşı sanqə. Dügöl ki sen, Tenqri, klərsen törəsizlikni, turmaslardırlar sendə yamanlar, törəsizlər turmağaylar alınəq közünəqünəq seninəq.

Körəlmədinəq alınəq, kimlər ki xılınıyrlar Törəsizlikni, tas etərsen barçasın, kimlər ki sözlərlər edi yalğannı.

Erni xan töküçini da hilləlini murdar etərsen sen, Biy, evet, Biy, men köplüxünə körə yarlıxamaxınəqünəq seninəq kiriyim övünəqə seninəq, yerni öpiyim sarayınəq ari seninəq xorxunəq bilə seninəq.

Biy, yol körgüz manqa toğruluxunəqə seninəq duşmanlarım üçün benim, tüz et alınəqəq benim yolunəq nu seninəq.

Yoxtur ağızlarına alarnıq könülük, da yürəkləri alarnıq boşanıptır.

Necik kerezman, açıxtır ovurtları alarnıq, tilləri bilə kendilərininq hilləli boldular.

Yarğula alarnı, Tenqri ki, tüşkəylər sağışlarından yürəklərininq alarnıq; köplüxünə körə xırrsızlarıninq alarnıq kerı et alarnı ki, açıtıtlar seni.

Fərah bolğaylar barçası, xaysıları ki umsanıptırlar sanqa, menqilik sövüngəylər, da turğaysen sen alarda.

Övüngəylər sendə sövüklülərinq atınqa seninq, zera alğışlasarsen toğrunu, Biy, necik yarağlı biyənçlikinq bilə seninq tacladınq bizni.

Məzmur 6

Sağmosu Tavitninq

Biy, bolmağay yürəklənməxinq bilə seninq xarşılağaysen meni, da bolmağay öçəşməxinq bilə seninq ögütləgəysen meni.

Yarlığa manqa, Biy, ki xastamen men, onqalt boyumnu benim ki, müşxülləndilər sövəklərim benim.

Canım benim asrı müşxülləndi, da sen, Biy, negə dinqrə?

Xayt, Biy, da xutxar boyumnu benim, tırgiz meni, Biy, yarlığamaxınqa körə seninq.

Zera kimesə yoxtur ki, ölümdə anqğay seni, ya tamuxta tapunmax etkəylər sanqa.

Xazğandım men küstünməximdə benim: yuvdum barça kecəni ornumnu benim da yaşlarım bilə benim töşəklərimni benim çılattım.

Müşxülləndi yürəklənməxtən közüm benim, oprandım men üsnə barça duşmanlarımnıq benim.

Keri turduquz mendən, barçanız ki, xılınıyırsız törəsizlikni.

İşitti Biy avazına yıxlamaxımnıq benim, işitti Biy alğışımə benim, da Biy xoltxamni benim yöpsündü.

Uyalğaylar da muşxullanğaylar asrı barça duşmanlarım benim, xaytkaylar kerı da uyalğaylar asrı tezindən da müşxülləngəylər.

Məzmur 7

Sağmosu Tavitninq.

Biy, Tenqrim benim, sanqa umsandım xutxar meni barça xuvuçıxlarımdan benim, abra meni.

Şahat, xaçan xapsağay, necik aslan, canımnı benim, da kimesə bolmağay ki, xutxarğay, da ne ol ki, tırgizgəy.

Biy, Tenqrim benim, egər ettim esə bunu, egər ki bolmağaylar törəsizliklər xoluma benim, egər tölədim esə xaçan alarğa, kimlər ki tölədilər manqa yaman, tüşiyim men də duşmanlarıma benim heç yergədən, xuvğay sonqra duşman canımnı benim, yetişkəy da baskay yergə tırlıkimni benim da haybatımnı benim topraxka sıxındırğay.

Kel, Biy, öçəşməxinq bilə seninq da biyik bolğın tığətmə duşmanlarımnı benim.

Oyan, Biy Tenqrim benim, buyruxunqa seninq, xaysı ki sen sımardıñq, da yıxını joğovurtunq çövrənqə bolğaylar seninq.

Anıñq üçün biyiklikkə xayt. Biy yarğular joğovurtun kendininq. Yarğu et manqa, Biy, toğruluxuma körə benim, zağalsızlıxıma körə benim, xaysı ki mendə.

Tügəlləngəy yamanlıqlar üstünə yazıxlılarnıñq, da onqarğaysen sen toğruğa. Xaysı ki terğər yürəkni da bövrəklərni, Tenqri toğru, könüdir boluşluxu manqa Tenqrininq ki, xutxarır alarnı, xaysıları ki toğrudurlar yürəkləri bilə.

Tenqri yarğucı toğru, küçlü da uzunesli, xaysı ki yeberməş öcəşməxin kendininq hər kez.

Yoxsa eğər xaytmasanqız anqar, xılıçım kendininq itiləptir, sağıtın ölümünq da oxun kendininq küydürməxkə yasağandır.

Oştə başladı törəsizlikni, yüklədi ağıñı da toğurdu egirlikni. Çoğur, xaysı ki xazdı da arıttı anda, tüşkəylər Terən çuğurğa, xaysın da işlədi.

Xaytar ağırları başına anıñq, üstünə tebəsiniñq anıñq törəsizlikləri kendininq engəy.

Tapunuyım Eyəmizgə toğruluxuna körə anıñq, sağmos aytıyım Eyəmizgə atınıñq biyiktəgi.

Məzmur 8

Sağmosu Tavitninq.

Biyimiz bizim ki, tamaşalıdır atıñq seninq barça yerdə!

Ağındı ulu körkünq seninq dağın biyik, ne ki kök. Ağızlarından igit oğlanlarınq, töştəgilərinq toxtağay alğış duşmanlarınq üçün seninq, Biy ki, buzulğay duşman da xarşı turuçı.

Köriyim köknü, işin barmaxlarınqınq seninq, aynı da yulduzlarnı, xaysı ki sen toxtattıñq.

Kimdir adam ki, anqğaysen sen anı, ya adam oğlu ki, dərman nemə etkəysen sen anqar?

Az nemə aşax ettinq anı, ne ki friştələrinqni seninq: haybat bilə da hörmət bilə tacladıñq anı da turğuzduñq anı üstünə xol işinqininq seninq.

Barça neməni hnazant ettinq tibinə ayaxlarınq anıñq, xoyunlarnı, da tuvarnı, da barça neməni, da dağın artıx kiyiklərnı, uçar xuşların köknünq, balıxların tenqizninq ki, kezərlər izləri bilə tenqizninq.

Biy, Biyimiz bizim ki, tamaşalıdır atıñq seninq barça yerdə!

Məzmur 9

Sağmosu Tavitninq.

Şükürləniyim sendən, Biy, bar yürəkim bilə benim, aytıyım barça-barça tamaşalarını seninq.

Fərah bolıyım da sövüniyim sendə, sağmos aytıyım atına Eyəmizninq biyiktəgininq.

Xaytkanına artxarı duşmanlarımnıq menim küçsüzlängəylər da taspolğaylar yüzüqdən seninq. Ettiñq yarğumnu menim da könülükñü, olturdunq olturğuçka törəçisi toğruluxnunq.

Öcəştinq dinsizlərgə, da tas boldu xırsız, atların alarınq buzdunq menqi menqilik, da duşmannıñq yarağı eksildi çqx tügənginçə. Şəhəni buzdunq, da taspoldu anqmaxlıxı alarınq çaxırıx bilə.

Tenqri bardır da xalır menqilik, hadir etti olturğuçun kendininq yarğuşa. Kendi yarğular dünyani toğrulux bilə da joğovurtun kendininq könülük bilə. Boldu Biy işanc yarlığa, boluşuçı tarlıxında vaxtlı zamanda.

Umsanğaylar sanqa barçası, kimlər ki bilirlər atınqñı seninq, zera xoymısarsen alarnı, xaysıları ki, izdəsərlər seni, Biy. Samos aytınqız Eyəmizgə ki, turuptur Sionda, aytınqız dinsizliktə işlərin anıñq.

İzdəmə xanın alarınq anqdı da unutmadı alğışın miskinlərininq.

Yarlığa manqa, Biy, da bax aşaxlıxımnı menim duşmanlarımdan menim, e, biyikləttiñq meni eşikindən ölümüninq, ne türlü aytkaymen barça alğışınqñı seninq eşikinə xızıninq Sionnunq da sövüniyim xutxarmaxınqa seninq.

Battılar dinsizlər buzulmaxlarında kendilərininq ki, ettilər sırtmax, xaysı ki yaşırdılar, tutkay ayaxların alarınq.

Tanır Biy etmə yarğusun kendininq, da işindən xollarıninq kendilərininq bağlanğaylar yazıxlılar.

Xaytkaylar yazıxlılar anda tamuxka da barça dinsizlər, xaysı ki unuttular Tenqrini.

Dügül tügəlinçə unuttur Biy miskinni, tözümlükü miskinlərininq taspolmağay menqilik.

Kel, Biy, da xuvatlanmasın adam, yarğulanğaylar dinsizlər alınqa seninq. Turğuz, Biy, orenk xoyuçını üstünə alarınq, da tanığaylar dinsizlər ki, adamlar bardır.

Məzmur 9/10

Ne üçün, Biy, turdunq yıraxtın, körümsüz ettiñq yoluxkan tarlıx zamanın?

Öktəmləngəninə xırsızıninq küyər miskin, kerı bolğaylar sağışlarından kendilərininq, xaysın ki də sağışladılar. Zera ögər yazıxlı suxlancın boyununq kendininq, xaysı zrgel etər, da ol ögər.

Evet ne üçün öcəşlətti yazıxlı Tenqrini köplüzünə körə öcəşməxininq kendininq, egər izdəməs? Dügüldür Tenqri alınə közününq anıñq, murdardır yolları anıñq hər sahat.

Biyikləniptir könülükü yüzünunq anıñq, üstünə barça duşmanlarıñq kendininq eyəlik etkəy.

Ayttı yürəkinə kendininq ki, seskənmən cıncıstan başxa yamandan.

Xarğış, da leğılıx, da hilləlik toludur ağzına anıñq, tibinə tilininq anıñq ağrıx da xazğanc.

Olturup busulup ululuxlar bilə yaşırtın öldürmə zağalsızını.

Közü anıñq yarlılarğa baxar, busulur yaşırın, necik aslant ormanında kendininq.

Busulur xapsama yarlını da yıxmağa anı. Sırtmaxı kendininq aşaxlatkay anı, aşaxlanğay da tüşkəy eyəlik etkəninə kendininq üstünə yarlılarınq.

Zera ayttı yürəkində kendininq ki, unuttu Tenqri, xaytardı yüzün kendininq ki, körməgəy sonqğuğa dirə.

Kel, Biy Tenqrim benim, biyik bolsun xolunq seninq, da unutmağın yarlını.

Evet ne üçün yürəklətti yazıxlı Tenqrini ki, ayttı yürəkində kendininq ki tergəməstir?

Körərsen sen anı ağrıxta da yürəklənməxinə baxarsen, sanqa xoyuluptur miskin, da öksüzgə sensen boluşuçı.

Uvalğay biləki yazıxlınınq da yamanninq, izdəlgəy yazıxı aninq, da ol tapulmağay.

Biy xan menqi menqilik, taspolğaylar dinsizlər yerindən aninq.

Suxlançına yarlılarınq işitti Biy, hadirlikinə yürəklərininq alarninq baxtı közünq seninq

Yarğu etmə öksüzgə da yarlığa ki, dağın artmağay adam ulu sözləməxində kendininq üstünə yüzününq yerninq.

Məzmur 10/11 10

Sağmosu Tavitninq.

Biygə umsandım; necik aytkaysiz boyuma benim: “Teşkirildinq tağlarda, necik çıpçix”?

Zera oşta yazıxlılar xordular yayların kendilərininq, hadir ettilər oxların sadaxlarında salma xaramğuluxta alarğa, kimlər ki toğrudurlar yürəkləri bilə.

Zera xaysı ki sen yasadinq, buzdular, evet toru ne etti? Biy sarayına ari kendininq, Biy köktə olturğuçu üsnə kendininq. Közləri aninq yarlılarğa baxar, kirpikləri aninq tergərlər adam oğlanların.

Biy tergər toğrunu da xırsızını, kim ki sövər yazıxını, körəlməs boyun kendininq.

Yağqay üstünə alarninq sırtmax, ot da kügürt; bu dufan – ülüşü ayaxlarınınq alarninq.

Toğrudur Biy, toğruluxnu sövər, toğruluxnu körərlər yüzləri aninq.

Məzmur 115/116

İnandım, neni sözlədim, da men aşaxlandım bek.

Men ayttım tamaşalanğanımda benim ki, barça adam yalğandır.

Ne beriyim ornuna Eyəmizgə barçadan, xaysın ki berdi manqa?

Ayaxın xutxarılməxnininq yöpsüniyim da atın Eyəmiznininq sarnıyım.

Alğışımı benim Eyəmizgə beriyim barça joğovurtu alınına aninq.

Özdəndir alınına Eyəmiznininq ölümü arilərininq kendininq!

Ey, Biy, men xulunqmen seninq, xul da oğlu xaravaşınqıninq seninq.

Kestinq bağlarımı benim, sanqa sunıyım alğışın xurbanninq da atın Eyəmiznininq sarnıyım.

Alğışımni menim Eyəmizgə beriyim barça joğovurtu alınə anıñ koşkündə övündə Eydmizniñ da içində seninç, Yerusəğem.

Məzmur 116/117: 1-2

Alğışlanqz Biyni, barça cınslar, ögünqüz anı, barça yoğovurt.

Xuvatlınsın yarlığamaxı anıñ üstümüzgə bizim, könülükü Eyəmizniñ xalsın menqilik. Haybat Atağa da Oğulğa da Ari Canğa hali da hər kez da menqi menqilik, amen.

Alğışı surp Asduacacing (Luka “İncil”i 1: 46-55)

Ululatkay boyum menim Biyni, da sövüngəy canım menim Tenqrim Xutxarucım bilə menim, ki baxtı üstünə aşaxlıxı xaravaşınıñ kendiniñ, bundan sonqra san bergəylər manqa barça cınslar.

Etti manqa ulu-ulu xuvat, da aridir atı anıñ. Yarlığamaxni etti cıstan cınska, xorxucılarına kendiniñ, etti xuvatın biləki bilə kendiniñ. Tozdular fikirlərindən yürəklərinç da söktü xuvatlıların olturğularından.

Aşaxni biyiklətti, hasrətləni toldurdu igilik bilə da ulularni yeberdi boş. Abradı İsrayelni, xulun kendiniñ, anqıp yarlıamaxın kendiniñ, Necik sözlədi atamızğa bizim Aprahamğa da züryatına anıñ menqilik.

Əhdi – Ətiq. Həzrət Musanın II kitabı (Çıxış). 15: 1-18.

Bu park çıxkanı üçün Movsesniñ Mısırdan da İsrayel oğlanları üçün alğış

Alğışlıyix Biyni ki, haybat bilədir haybatlanğan. Atlanğanlarını da atlarını saldı tenqizgə. Boluşuçı, yöpsünüçim menim Biy, da boldu manqa xutxarılməxlıxka.

Budur menim Tenqrim, da haybatlı etərmen bunu; Tenqrisi atamniñ menim, da biyik etiyim bunu.

Biy uvatır oğraşlarını, Biy atıdır anıñ.

Tanqlama erləni, da tanqlama yarağlılarını, arabaların, da atların, da barça xuvatın paravonnunç boğdu tenqizdə.

Tenqiz yaptı alarnı, boğuldular tıbsızlikinə terənlikniñ, necik taşlar.

Onqunç seninç, Biy, haybatlıdır xuvatı bilə kendiniñ, onqunç seninç, Biy, uvattı duşmanlarınqni seninç.

Da ululuxu bilə haybatınqniñ seninç uvattınç xarşı bolğanlarınqni seninç, yeberdiñ öcəşməxin yürəklənmə xinqniñ seninç, da yedi alarnı, necik xamışni.

Can xuvatınqniñ yürəklənməxinqniñ seninç, yarıldılar suvlar, yığın turdular, necik duvar taştan, suvları tenqizniñ, da buzladılar yığınları suvlarınq tenqizniñ içinə.

Ayttı duşman, ayttı: «Xuvıyım, yetişiym, urıyım, ayırıym talannı da toldurıym alardan canımmni menim! Xılıçımmni menim urıyım alarğa, eyəlik etkəy da biyik etkəy üstünə alarnıñ onqum menim!»

Yeberdinq yelinqni seninq, da yaptı alarnı tenqiz, boğuldular da endilər, necik xorğaşın, suvğa muxkəm.

Kim oxşar sanqa, Tenqrim, Biyim? Ya kim oxşağay sanqa, haybatlanğan arilərinqdə, tamaşalı haybat bilə haybatlanğan ki, etərsen nişanlar da peşələr. Saldınq xolunqnu seninq, da yuttu alarnı yer.

Yol körgüzdünq toğrulux bilə joğovurtunqa seninq, hali xaysı ki xutxardınq.

Da övündürdünq xuvatımq bilə seninq taborunqa, Ariləkinqə seninq, işittilər cinslar da öcəşləndilər, da xorxu tuttu sığınğanlarnı Arapisdanninq.

Ol vaxtta caxtlandılar yarğuçılar Etomnunq da buyruxçıları Movaplarninq, tuttu alarnı titröv, eridilər barça turucuları Kananninq.

Tüşkəy üstünə alarninq ah da xorxu, da xuvatından biləkinqniq seninq taş xaytkaylar. Çax aşkınça joğovurtunq seninq, Biy, çax aşkınça joğovurtunq seninq bu kez, xaysı ki də tanqladınq.

Eltip tikkəysen alarnı tağına menqərməxinqniq seninq, hadirlikinə turmaxınqniq, menqərməxinqniq seninq, xaysı ki tapundunq əvəldən, Biy, tapundunq ariləkinq bilə, xaysı ki hadirlədilər xollarinq seninq. Da Biy xan memqi menqilik da dağın da.

“ÇIXIŞ” 15: 19. Dənizdən keçiş

Zera kirdi paravon arabalar bilə, da atlar bilə, da tanqlama yarağlılar bilə içinə tenqizniq, Da yeberdi üstünə alarninq Biy suvun tenqizniq, da oğlanları İsrayelinq bardılar xuru bilə içinə tenqizniq.

Əhdi – Ətiq. II Qanunlar kitabı 32: 1-21 Alğışı Movsesniq

Baxınız, kök, ta sözliyim, işitkəy yer ayтуşun ağzımniq menim.

Yöpsünövlü bolğay, necik yağmur, avazım menim, da engəy, necik xırovu, ayтуşum menim. Necik yağmur üstünə yəşilniq, necik yağış üstünə biçənninq ki, atın Eyəmizniq sarnağaybiz, da berinqiz alğış Eyəmizgə, Tenqrimizgə bizim.

Tenqri, xaysıninq ki könülük bilədir işi aninq, da barça yollar aninq könülük bilədir.

Tenqri inamlıdır, da yoxtur anda egirlik; toğrudur, könü Biy.

Yazıxləndilər, da dügül oğlanları aninq xorançlar, toğqanlar yolsuz da xolayına.

Dügül bu oldur, xaysı ki Eyəmizgə tölər edinqiz siz, yıxınları axılsızlar da dügül axıllı. Dügül bu kendidir atanq seninq, xaysı ki tapundu seni, etti seni da yarattı seni.

Esinqə bolğay seninq künləri menqilikniq, anqlanqız yılların cinslarninq çax cınska dirə. Sorğın sen atanqdan seninq, da gələci etkəylər sanqa, xartlarninqdan seninq, da aytkaylar sanqa.

Zamanında, necik ayırdı Biyiktəgi barça cinslarnı, necik tağıttı ol oğlanların Atəmniq. Turğuzdu çek dınsızlərgə sanına körə friştələrinə Tenqrininq.

Boldu ülüşü Eyəmizninq joğovurtu kendininq Jağop, da payı menqərməxininq kendininq İsrayel.

Yetkinçə boldu anqar puxtalıxta; susamaxlıxta, suvsuzluxta xulux etti anqar.

Ögütlədi anı da saxladı, necik böbəkin köznünq, necik xaraxuş, xanatlarında kendininq yöpsündü anı, necik üstünə çipçələrininq kendininq, şağavatlandı.

Kerdi xanatların kendininq, da yöpsündü anı, da kötürüp keltirir edi anı üstünə, yağırları arasına kendininq.

Biy yalğız kütər edi alarnı, da yox edi alar bilə tenqri yat.

Keltirip çıxardılar alarnı xuvatına yerninq, yedirdi alarnı hasilliki bilə tarlovlarninq. Emizdirdi alarğa çibal xayadan da yağ taşlı xayadan, yağı inəklərininq da sütü xoyunlarninq yağ bilə birgə bızovlarninq, ögüzlərininq da eçkilərininq. Semizlikin bövrəklərindən aşılxninq da xanın borlaninq içti, çağırnı.

Yedi Jağop, toyundu da huzurlandı sövüklü. Semirdi, bazıx boldu, kenqərđi, xoydu Biy Tenqrini, yaratuçısın kendininq, da artxarı xaldı Tenqrisindən, xutxarucısından kendininq.

Öcəşlättilər meni yat ayaxları bilə kendilərininq, da gurkları bilə kendilərininq öcəştirdi, açıxlattılar meni.

Xurban ettilər devlərgə, da dügül Tenqrigə, gurklarnı, xaysı ki bilməslər edi, yenqi da vaxtsız, xaysıların ki heç tanımaslar edi ataları alarninq.

Xoyduñ Biyni ki, toğurdu seni, unuttunq Tenqrini ki, yedirdi seni.

Kördü Biy da paxıllandı, yürəkləndi üstünə oğlanlarına da xızlarına alarninq da ayttı:

«Xaytarıyım yüzümnü benim alardan da körgüziyim alarğa ki, ne bolmalıdır sonqğudagi zamanda. Zera bir cınstır xolayına alar, da oğlanları biyəncəsizliknininq, alar paxıllattılar meni Tenqri dügülləri bilə kendilərininq da açıttilar meni gurklarında kendilərininq.

Hali men də paxıllatıyım alarnı, cıns kerəksiz da essiz cıns bilə açıtıyım alarnı».

Əhdi – Ətiq. İsayya 26: 9-21

Alğışı Esayi markarening

Kecədən ertələnir canım benim ertərək turma sanqa, Tenqri.

Aninq üçün ki yarxtır buyruxunq seninq üsnə yerninq, övrəninqiz toğruluxnu, turucıları yerninq.

Xapuştı xırsız da heç dağın övrənməx Etmə yerdə toğruluxun könülüküninq.

Kötürülgəy xırsız yerdən da körməgəy haybatın Tenqrinininq.

Biy, biyixsen, da biləkinq seninq küçlü, da alar bilmədilər.

Tanığaylar, uyalğaylar da paxıllıq tüşkəy ögütsüz joğovurtka, da hali ot duşmanlarınqni seninq yegəy.

Biy Tenqrimiz bizim, ber bizgə eminlikinqni seninq, zera barça işimizgə körə bizim töləndi bizgə.

Biy Tenqrimiz bizim, tapunğın bizgə, zera başxa sendən özgə kimesəni bilməsbiz da atınqni seninq anqıyırbiz hər kün.

Evet hali ölülər tirlikni heç körmisərlər, da ne hakim turğuzsar.

Bununq üçün keltirdinq, urduinq, tas ettinq, buzdunq barça er oğlanların alarninq.

Arttır, Biy, yamannı üsnə yamanlarınınq alarninq da keltir üsnə yamannı üsnə törəsizlərninq yerdəgi.

Biy, tarlıxta anqđıx seni ki, azulax tarlıxtır ögütüinq seninq üstümüzgə bizim. Necik toğğanğanı yüklününq ki, yetişkən bolğay zamanı toğurmaxninq da axrıxından kendininq çaxırğay.

Ol türlü boldux sövükünqə seninq, ahnı da xorxunqnu seninq yüklü bolup tolğandıx da toğurdux cannı xutxarmaxınqıninq seninq. Dügül dağı yemirilgəybiz biz, yoxsa yemirilgəylər turucıları yerninq.

Turğaylar ölülər, turğaylar barçası, xaysı ki xoyulupturlar kerezmanlarda.

Oyanğaylar, sövüngəylər da fərəh bolğaylar toxtalğanları yerninq. Aninq üçün yağış ki, yağıyır sendən, bu sağayma xlıxıdır alarninq, evet yeri xırsızlarınq taspolğay.

Keri ket, joğovurtum benim, bar, kirğın humnanqa seninq, yap eşikinqni seninq alnına yüzünqnünq seninq.

Əhdi – Ətiq. Həzrət Yunusun (ə) kitabı: 3-10

Alğışı Yovnan markareninq

Tarlıxımda benim men Biygə sarnadım, işitti Tenqri tibsizlikinə tamuxnunq çaxırmaxıma benim. İşit, Biy, avazıma benim ki, saldıinq meni munda, terənlikinə tenqizninq, da kezməxləri ırmaxlarınq xapsadılar meni.

Barça yubanmaxlarınq seninq da tolğunlarınq seninq keçtilər üstümə benim, da aytım ki, salındım xayda esə yüzünqdən közlərinqıninq seninq.

Hali bolğay ki, artıx baxkaymen dacarınqa ari seninq? Zera töküldü çövrəmə suvlar çax boynuma dirə benim, da tibsizliklər müdarasız xapsadılar meni.

Kirdi başım benim aralıxlarına tağlarınq, endim men terənlikinə yerninq, kördüm beklövlərin aninq ki, edilər xalxalar menqilik, da çıxkay buzuxluxtan tirlikim benim.

Sanqa, Biy Tenqrim benim, eksilgəninə canımninq benim sarnadım da seni, Biy, anqđım, da kirgəy alğışım dacarınqa ari seninq.

Zera xaysıları saxlarlar edi heçlikni da yalğanlıxnı, yarlığamaxlarından kendilərininq kerı boldular.

Men avazına alğışninq xosdovanel bolıyım sanqa, sunıyım xurban Eyəmizgə da tügəlliyim niyətimni benim xutxarılmıxlıxka.

Əhdi Ətiq. Avvakum. 3: 1-19

Alğışı Ampağum markareninq.

Biy, işitkəninqni seninq işittim da xorxtum, Biy, baxkın (=baxtım) işinqə seninq da tanqlandım. Arasına eki kazanlarınq tanılırsen sen, yuvu xlanğanına yıllarınq belgili bolsarsen, yetişkəninə zamanninq körünsərsen.

Müşxüllənmə canımninq benim, zamanında öcəşməxninq yarlığamaxnı anqsarsen.

Tenqri yarımkindən kelsər da ari Paran tağından.

Belgili etkəy kök könənməxin haybatınınq aninq, da alğış bilə aninq toldu dünya.

İşıqları, necik yarıx, ayırıldı andan, da münqüzlər xoluna aninq tapuldu, da anda toxtaldı xuvatı haybatınınq aninq.

Yüzündən aninq şıxkaylar tövüşlər, da artından izlərininq aninq barğaylar ulu-ulu xuşlardan.

Turdu da öiçtü yerni, baxtı da tintti dinsizləni. Tağlar erisərlər, da ormanlar xururlar menqilik, yolları ki, ilgərtin edilər, soxrayğaylar, da andan titrəgəy barça yer.

Kördüm taborların Araplarninq, müşxülləndilər turuçları çatırlarına Matiamninq.

Yoxsa mı üsnə rikalarınq öcəşlənişen, Biy, ya yürəklənməxinq seninq üsnə rikalarınq, ya öcəşməxinq seninq üsnə tenqizninq? Çıxtinq sen arabanqa seninq, atlanğaninq seninq xutxarılmalıxtır çıxkaninq seninq?

Oyandı yayinq seninq, da oxlarına sadaxlarınqıninq seninq içirdinq, ırmaxları tağittinq, yerni titrəttinq muxkəmlixindən yağmurnunq ki, aşar bundan.

Tibsizliklər çaxırdılar ulu avaz bilə, yarıx yıltrağanından günəşninq tartıldı, da çıxkanı ayniq tıyıldı.

Necik yıltrağanı kesməklərininq barğaylar, necik yarıxı yıltrağan xılıcınqıninq seninq.

Öcəşməx bilə oyanırsen üstünə yerninq, öcəşməx bilə uşatsarsen dinsizləni.

Köründünq xutxarılmıxına joğovurtunquninq seninq, xutxarmağa tanqlanğanlarınqıninq seninq. Oxlavuçı boldunq başlarına adamlarınq gktəmlərininq, çax tibsizlikinə tenqizninq boğuldular.

İzdədinq öcnü xuvatınq bilə seninq xuvatlı başlılardan yazıxlılarninq, xaysıları ki umsanıp edilər bizmilikləri bilə kendilərininq, zera yedilər yarlını yaşırtın.

Yeberdinq üstnə tenqizninq atlarınqıninq seninq, müşxülləndilər yenqüçi suvları tibsizlikninq.

Turdum men, da çürgəldi icəglərim benim, avazından ağzımıninq benim kirdi titrəməx sövəklərimə benim, da men boyum bilə benim müşxülləndim.

Bunu saxlağaylar kününə tarlıxninq keltirmə üsnə cınslarınq, xaysıları ki oğraş etərlər joğovurtunq bilə seninq.

İncir terəki berməgəy yemişin kendininq, da borlalıx keltirməx tapmağay, zəytün beslənməgəy, da yer bitməgəy yaş ot, eksilgəylər xoylar kütüvlərindən, da ögüzlər tapmağaylar aranğa, – men Biygə umsandım, sövüniyim da fərəh bolıyım, Tenqri xutxarucım benim.

Biy, Biy berdi manqa xuvat da turğuzdu ayaxlarımni benim toxtalmaxlıxta, boynu üsnə duşmanninq turğuzdu meni da tındırdı meni çüst-çüst.

XI FƏSİL

ALBANDİLLİ ƏLYAZMALARNIN FONETİK, LEKSİK VƏ QRAMMATİK ÖZƏLLİKLƏRİ

FONETİKA

Alban, yəni qarqar – qıpçaq dilinin fonetik tərkibi ilə üzdən tanışlıq Musa Kağankatlı və Moisey Xorenatsinin bu dil barədə söylədikləri “boğaz səsləri ilə dolu dil” ifadəsinin doğruluğunu tam təsdiq etməkdədir. Məsələn, bu dildə dilimizdəki “q” səsinin “x”, bəzən də “ğ” kimi tələffüz edildiyi müşahidə edilir:

qıpçaq – xıpçax,
qayıtmaq – xaytmax,
qar – xar,
çaqqal – çağal,
qın - ğın və s.

Eyni zamanda söz önlərindəki cingiltili samitlərin qarşılıqlı əlaqəsi baş verir:

daş – taş,
dil – til və s.

Sait sistemi eynən Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi 9 səsdən ibarətdir və bizimki ilə tam eynidir. Onlardan dördü qalın (**a, ı, o, u**), beşi isə incə saitdir (**e, ə, i, ö, ü**).

Samit səslərin sayı bizimkindən bir səs çoxdur. Azərbaycan türkcəsində samit səslərin sayı 24 – dürsə, alban (qıpçaq – qarqar) türkcəsində bu rəqəm bizdə olmayan, fəqət Şamxor – Tovuz şivəsində hələ də işlənməkdə olan “**nq**” qarışıq səsi hesabına 25 - dir.

Bu səs bir vaxt Azərbaycan türkcəsində də məhsuldar olmuş və ərəb əlifbasının “səğir nun” hərfi ilə yazılmışdır. Buna alınma sözlərdə işlənən və rus dilindəki “**ı**” hərfinin ifadə etdiyi səslə eynilik təşkil edən səsi də əlavə etmək olar. Bu səslə birlikdə samitlərin ümumi sayı 26 edir.

Alban dilindəki samit səslər bunlardır: **b, c, ç, ı, d, f, g, ğ, q, h, x, j, k, k' l, m, n, nq, p, r, s, ş, t, v, y, z.**

Məlumat üçün bildirək ki, bütün türk ləhcə və şivələrinə, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinə xas olan ahəng qanunu alban dilinə də xasdır. Bu qanun yalnız bəzi alınma sözlərdə pozulur.

LEKSİK TƏRKİB

Alban dilinin leksik tərkibinin əsasını təmiz türk sözləri təşkil etməkdədir. Kəlmələrin digər türk dillərinin lüğət tərkibi ilə müqayisəsi onların sırf qıpçaq mənşəli olmasına dəlalət edir. Belə ki, albandilli mətnlərdə (AM) rastlaşdığımız əsas söz fondu qıpçaq terminlərinin yer aldığı lüğətlərdəki və digər qıpçaqdilli əsərlərdəki terminlərlə, fonetik fərqlər nəzərə alınmazsa, tam eynidir. Söhbət aşağıdakı mənbələrdən gedir:

1. Kitabü Bulağat ül Müştəq fi Lüğət it Türk bəl Qıfçaq (BM);
2. Baytar ül Vazeh (BV);
3. Codex Cumanicus (CC);
4. “Gülüstən”in tərcüməsi - Kitab Gülüstən bit Türki (GT)
5. Əd Dürrət ül Müdiyyə fil Lüğət it Türkiyyə (DM);
6. Əl – İdrak haşiyəsi (İH);

7. İrşad ül Mülük vəs Səlatin (İM);
8. Kitab fi Elmi ən Nüşşab (EN);
9. Kitab fil Fiqh (KF);
10. Kitab fil Fiqh bil Lisani – Türki (KFT);
11. Kitab ül İdral ül Lisani – Ətrak (Kİ);
12. Əl Kavanun ül Külliyyə li Zabit ül Lüğəti Türkiyyə (KK);
13. Münyət ül Guzat (MG);
14. Kitabı Müqəddiməi – Əbu Leys əs Səmrqəndi (MS);
15. Kitab fi Riyazət ül Hayl (RH);
16. Kitabı – Məcmui – Tərcümani – Türki və Əcəmi və Muğali (TA);
17. Əl Tüfət üz Zəkiyyə fil Lüğət it Türliyyə (TZ).

Deyilənlərə konkret misallar göstərək:

avlaq (TZ) – avlax,

bağırmaq (TA) – bağarsux ,

çabaqlamaq (KFT) - çabaqlamax,

dögünmək (İH) - dögünməx və s.

Eyni sözləri alban dili ilə mövcud qıpçaq dillərinin, yəni qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay, başqırd, qumuq, noqay, qaraçay – balkar, tatar, kırımçak, karaim və s. dillərinin lüğət fondu barədə də söyləmək mümkündür:

juldız (qaz.) – yulduz (alb.),

ğarğa (qarqalp.) – xarğa (alb.),

qapqap (qırq.) – qabax (alb.),

mönqü (Alt.) – menqi (alb.),

ğap (noq.) – qab (alb.),

tanık (tat.) – tanıx (alb.),

biş (başq.) – beş (alb.),

ğatın (qar. – balk.) – xatın (alb.),

başğa (qum.) – başxa (alb.) və s.

Gördüyümüz kimi, alban dili digər qıpçaq dillərindən əsasən özünün boğaz səsləri ilə zənginliyi ilə fərqlənir və bu da onu qıpçaq türkcəsinin xüsusi bir şivəsi kimi gözdən keçirməyə imkan verir. Görünür, bu, albanların, daha dəqiq desək, qıpçaq – qarqarların qafqazdilli xalqlarla iç – içə yaşamasından və onlarla qarışmasından qaynaqlanmışdır. Qarqarların qafqazdilli xalqlarla rahat və sıx bir şəkildə qohumluq əlaqələrinə girdiyini sübut edən ən gözəl fakt həmin xalqların dilində “qarqar” etnoniminin “qohum” sözünün sinonimi kimi işlənməsidir. Bu baxımdan çeçen – inquş (vaynax), saxur, rutul və avar dillərini misal çəkmək olar.

Maraqlıdır ki, eyni hal Orta Asiya və Anadolu qarqarlarının dilində müşahidə edilməmişdir və onların ləhcəsi digər qıpçaq şivələrindən fonetik baxımdan, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənməmişdir.

Alban dilinin Qafqaz çivəsini Anadolu şivəsindən fərqləndirən ən əsas xüsusiyyətlərindən biri də Qafqaz şivəsində yetişən mətnlərdə erməni-hay mənşəli alınma sözlərə rast gəlinməsidir. Bunlar əsasən dini terminlərdir. Məsələn:

Arakel (həvvəri),

markare (peyğəmbər),

axpaş (yepiskop),

Errortutium (üç ünvan),
surp (müqəddəs),
qoys (təmiz, bakirə),
Asduacacin (Tanrı anası),
Avedaran (İncil),
xosdovanel (təmizlənmək, arınmaq),
xosdavanitiun (tövbə) və s.

Eyni şeyi orta fars dilindən keçmiş vartabed (dini rütbə, rahib), hşerğapet (böyük mələk) və s. kimi sözlər barədə də söyləmək olar. Eyni dildən keçmiş friştə (mələk) kəlməsinə isə hər iki şivədə rast gəlinir.

Alban dilində işlənən yunan mənşəli sözlərsə “katağiqos” (katalikos), “Krisdos” (İsa Məsih, yağlanmış), “Soğmos” (Solmos, Zəbur), arhiebisgobos (arxiyepiskop), paxesos və sairədir.

Alban dilində ərəb və yeni fars dilindən keçmiş sözlərə də rast gəlinməkdədir: xuvat (qüvvə, ərəbcə), xudrət (qüdrət, ərəbcə), muzd (muzd, yeni farsca) və s.

Albandilli əlyazmalarda rast gəlinən sözləri mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Qohumluq əlaqələri bildirən söz və sozbirləşmələri: Ana, ata, oğul (oğul), apa (nənə), açxı (əmi) və s.

Təbiət hadisələri və əşya adı bildirən sözlər: Sovux (soyuq), yaxmur (yağmur), xar (qar), xuş (quş) və s.

Göy cisimlərinin adları: Günəş, ay, yultuz (ulduz) və s. **Bədən üzvlərini və daxili orqanları bildirən sözlər:** Xol (qol, əl), ayax (ayaq), bağır (qara ciyər) və s.

Zaman anlayışı ilə bağlı olan sözlər: Kün (gün), ay, yıl-il (il), yıxkün (bazar günü), yıxpəşkün (bazar ertəsi), şabatkün (şənbə) və s.

Heyvan, quş və bitki adlarını bildirən terminlər: Tağaqu (toyuq), sçxan (siçan), ağaç (ağac), xaraxuş (qaraquş) və s.

Geyim və məişət əşyalarını ifadə edən sözlər: Şalvar, başmax və s.

Etnonimlər: Tatar, türk, xıpçax, erməni, urum və s.

Rütbə bildirən sözlər: Xan, biy (bəy), padşah, vardapet (dini rütbə), axpaş (yepiskop), ketxoy (kəndxuda) və s.

Şəxs adları: Krisdos, Luğas, Boğos, Sdepannos, Yovhannes, Kirakos, Mxitar, Qoş, Mikayıl, Kabriel, Davit, Arzu, Minə, Xatun, Buğa və s.

Dini terminlər: Tenqri (Tanrı), Adedaran (İncil), uçmax (cənnət), tamux (cəhənnəm), oruç (oruç) və s.

Alban yazılı dilinin ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də bu dilin leksik tərkibində müxtəlif dövrlərə aid plastların yaşarlılığı və paralelliyidir. Bu baxımdan eyni anlamlı, yəni sinonim olan “otəçi”, “həkim” və “doktor” sözlərini göstərmək olar. Əgər “otəçi” kəlməsi təmiz türk sözüdürsə və yaşı minillərlə ölçülürsə, ərəb mənşəli “həkim” sözü bu dilə VII – VIII əsrlərdən sonra, yəni ərəblər Azərbaycanda peyda olandan sonra, çox gümn ki, oğuz mənşəli Azərbaycan türkcəsi vasitəsilə daxil olmuşdur. “Doktor” kəlməsi isə XVI əsrdə mühacir albanların dilinə (Ukrayna və Polşaya köçənlərin dilinə) slavyan dillərindən keçmişdir. Albandilli mətnlərdə hər üç sözə rast gəlinir. Bu mətnlərdə

həm Sasanilər dövrünə (III – VII əsrlər) aid orta fars kəlmələrinə (vardabed, hejarbed, firiştə və s.) həm də Səlcuqlular dövründə (XI əsr) yaygınlaşan yeni fars dili nümunələrinə (muzd, piriç və s.) rast gəlinməsi də həmin dilin formalaşma arealı və dövrləri barədə aydın təsəvvür yaradır.

SADƏ VƏ DÜZƏLTMƏ İSİMLƏR

Alban dilində rast gəlinən sadə isimlər əksərən bir və ya iki hecalıdır. Bununla belə, üç və daha çox hecalı isimlərə də rast gəlinməkdədir.

Digər türk ləhcə və şivələrində olduğu kimi, alban türkcəsində də düzəltmə isimlər əmələ gəlmə metoduna görə 2 yerə ayrılır:

1. Morfoloji yolla əmələ gələn düzəltmə isimlər;
2. Sintaktik yolla əmələ gələn düzəltmə isimlər.

Digər türk dillərində olduğu kimi, alban dilində də düzəltmə isimlər sadə isimlərə və ya fel, sifət və say köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir.

Morfoloji yolla əmələ gələn düzəltmə isimlər kök türkcənin inkişafı mərhələsində ortaya çıxmışdır. Bu səbəbdən də həmin şəkilçilərin böyük əksəriyyətinə çağdaş türk dillərində bu gün də rast gəlinir. Alban dili də, özəl fonetik xüsusiyyətlər diqqətə alınmazsa, bu baxımdan istisna deyildi. Bu dildə də əsas sözdüzəldici şəkilçilər “-çi” (-çı), “-lıx” (-lix, -lux, -lүx, -lıq, -lik, -luq, -lүk...), “-ıx” (-ix, -ığ, -ig, -uğ, -üg, -ik, ık, uq...), “-lı” (-li, - lu, -lü), “-sız” (-siz...) və s. şəkilçilərdir. Məsələn; kümüşçi (gümüş ustası), küyçi (musiqiçi), açix (aç + ıx), yüzlü (yüz + lү), axıllı (axıl + lı), axış (ax + ış), ağaçlıx (ağaç + lıx) və s.

Digər türk dillərində olduğu kimi, alban türkcəsində də sözlərin, o cümlədən isimlərin sintaktik yolla əmələ gəlməsi də geniş müşahidə olunur. Bu üsulla yaranmış düzəltmə sözləri (mürəkkəb sözləri) alban mətnləri əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha doğru olar:

Morfoloji əlamətin iştirakı olmadan iki sözün yanaşması ilə düzələn isimlər. Əlisa Şükürlünün yazdığına görə, türk dillərində bu qəbildən olan isimlərin isim, sifət və ya saydan ibarət olan birinci tərəfi, bir qayda olaraq, bir leksik vahidə çevrilmyə meyl edən ikinci leksik vahidə yanaşır. Bu baxımdan alban dili də istisna deyil. Məsələn, başıyüvcü (qatil, canı), Biy Tenqri (Bəy Tanrı) və s.

Sintaktik – morfoloji yolla, yəni ikinci növ ismi birləşmə təsiri bağışlayan düzəltmə isimlər.

Nizami Xudiyevin fikrincə, türk dillərində bu qəbildən olan düzəltmə isimlər müvafiq quruluşlu ismi birləşmələrdən təcrid olunduğu üçün yazılı abidələrdə onların sayı azdır. Eyni sözləri alban dili barədə də söyləmək olar. Məsələn, kün batışı, kün toğuşu və s.

Birinci növ ismi birləşmələrdən təcrid olunma yolu ilə meydana çıxan düzəltmə isimlər.

Bu qəbildən olan isimlərin təcrid olunma yolu ilə əmələ gəlməsinə baxmayaraq, sintaktik yolla əmələ gələn isimlərlə daha çox yaxınlıq göstərir.

Məsələn, xaraxuş, bayxuş, beşbarmax, eki canlı (iki canlı, hamilə), uzunbürc (uzun bibər), ut yıl (öküz ili) və s.

İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

İsmın kəmiyyət kateqoriyası. Alban mətnlərində isimlər, digər türk mətnlərində olduğu kimi, tək və cəm haldadır. Burada da ismin tək halının ayrıca göstəricisi yoxdur, cəm halı isə “-lar” (-lər) şəkilçisi vasitəsi ilə yaranır.

İsmın hal kateqoriyası. Alban dilində ismin, eynən Azərbaycan dilində olduğu kimi, 6 halı olub. Yiyəlik hal şəkilçilərinin “-inq”, “-ınq”, yönlük hal şəkilçilərinin “-gə”, “-ğa”, “-qa” təsirlik hal şəkilçilərinin isə “-nqi”, “-gi”, “-nqi”, “-ğı”, “-qı” olduğu məlumdur. Digər hal şəkilçiləri bunlardır: “-də”, “-tə”, “-da”, “-ta” (yerlik hal) və “-dən”, “-tən”, “-dan”, “-tan” (çıxışlıq).

Misal:

A.	Tenqri	uçmax
Y.	Tenqrininq	uçmaxninq
Yön.	Tenqrigə	uçmaxqa
T.	Tenqrigi	uçmaxqı
Yer.	Tenqridə	uçmaxta
Ç.	Tenqridən	uçmaxtan

İsmın mənsubiyyət kateqoriyası. Mənsubiyyət kateqoriyası əvəzliliklə isim arasındakı atributiv əlaqəni, yəni sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidiyyat əlaqəsini bildirir. Hind – Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk dillərində bu əlaqə əvəzlilik olmadan da həyata keçirilə bilər ki, bu da türk dillərində zəngin mənsubiyyat şəkilçilərinin hesabına mümkün olur. Bu baxımdan alban dili də istisna deyil. Hind – Avropa dillərində isə bu tip şəkilçilərin olmaması əvəzliyin iştirakını məcburi edir.

Alban dilində mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Şəxslər	Tək	Cəm
I	-ım, -im, -m	-mız, -miz
II	-ınq, -inq, -nq	-nqız, -nqiz
III	-ı, -i, -sı, -si	-ı, -i, -sı, -si

İsmın xəbərlilik kateqoriyası. Mübtədaya aid hər hansı bir işi, hadisəni, hökmü, hal – vəziyyəti bildiren xəbərlilik kateqoriyası da, digər türk dilləri kimi, alban dilinə də xasdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xəbər ola biləcək bütün adlar, o cümlədən isim sözügedən kateqoriyanı əmələ gətirmək üçün müəyyən şəkilçilər qəbul etməli, mübtəda ilə xəbər arasındakı əlaqə kəmiyyətə və şəxsə görə uzlaşmalıdır.

Elə bu səbəbdən də alban dilində bu şəkilçilər I, II və III şəxsin təkini və cəmini göstərmişdir və təbii ki, bu proses əvəzliyin köməyi ilə gerçəkləşmişdir.

Konkret misallar gözdən keçirək:

Men biymen – mən bəym,

Sen biysen – sən bəysən,

Ol meninq oğlım ol – o mənim oğlumdur,

biz biybiz – biz bəyik,

biysiz – bəysiniz,
bizim tilingiz xıpçax – dilimiz qıpçaq dilidir və s.

SİFƏTİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Alban mətnlərində sifətin türk dillərindəki çağdaş mənə növlərinin hamısı mövcuddur. Onlar aşağıdakılardır:

Rəng bildirən sifətlər. Bura ax (ağ), apax (ağappaq), boz, xara (qara), xapxara (qapqara), saru (sarı), xızıl (qırmızı), al (al, qırmızı), yaşıl (yaşıl) və s. kimi kəlmələr daxildir.

Məkan, məsafə, yön bildirən sifətlər. Alban mətnlərində bu tip sifətlərə də rast gəlinir. Məsələn; açıx (açıq), ara, baǵlu (baǵlı), başxa (başqa), uzax (uzaq), gen, büyük (böyük), uzun və s.

Həcm, miqdar, ölçü bildirən sifətlər. Alban mətnlərində bu qəbildən olan aşağıdakı sifətlərə rast gəlmək mümkündür: ağır, asrı (aşrı, həddən artıq), az, az – az, barça (bütöv, bütün), berk (bərək), birəzçüg (azacıq, bir azacıq), boş, buçux (yarm, yarımçiq) və s.

Dad bildirən sifətlər. Sözügedən mətnlərdə bu tip sifətlər az deyil. Misal üçün; acıx (acı), dadlı və s.

İnsani keyfiyyətləri bildirən sifətlər. Albandilli əlyazmalarda bu qəbildən olan sifətlərə gəlincə, onlara misal kimi amrax (sevimli, əziz), arı (təmiz), atlı – çuvlu (adlı – sanlı), belgili (bilikli, savadlı), biliksiz və s. kəlmələri göstərmək olar.

Mənəvi, fiziki keyfiyyət bildirən sifətlər. Bura aç (ac), axmax (axmaq), anǵı (aǵıldan kəm, kəmaǵıl), arax (arıq), aruv (təmiz), baxıl (paxıl), bazuk (kök, yekəpər), boǵaz (hamilə), caxal (tənbəl), çalı (alçaq boylu), dəli, dinli, dinsiz, könüllüx (könüllü) və s. kimi sözlər daxildir.

SADƏ, DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏR

Sadə sifətlər, bir qayda olaraq, bir və ya iki hecalı sözlərdən ibarət olur. Məsələn, ağ, al, büyük (böyük), arı (təmiz, pak, saf), aruv (təmiz), amrax (sevimli) və s.

Düzəltmə sifətlərin bir qismi isimlərə, bir qismi isə fellərə şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaranır.

İsmlərdən yaranan düzəltmə sifətlər. Bu tip sifətlər “-lıx” (-lix, -lux, -lüh, -lıq, -lik, -luq, -lük...), “-sız” (-siz, -suz, -süz), “-lı” (-li, -lu, -lü) və s. şəkilçilə vasitəsilə yaranır. Məsələn, atlıx – atlı, könüllüx (könüllü), çiçəǵlix (çiçəkli), dadsız, dinsiz, dinli, öksüz (yetim), esli (aǵıllı) və s.

Feldən yaranan düzəltmə sifətlər. Bu tip sifətlər “-ǵ” (-ıǵ, -iǵ, -uǵ, -üǵ, -x, -ıx, -ix, -ux, -üx), “-ncu” (-nçü, -inçü, -inçü), “-ıt”(-it, -ut, - üt), “-gu” (-gü), “-ǵan” və s. şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Məsələn, çalıǵ (dik başlı, yaramaz), çalıt (çalışqan), çiləǵü (nəm, rütubətli) və s.

Mürəkkəb sifətlər. Alban mətnlərində xeyli mürəkkəb sifətlərə rast gəlinməkdədir. Onlar müxtəlif yollarla əmələ gəlir:

1. İki sifətin yanaşı işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb sifətlər. Məsələn, az – az, atlı–cuvlu (adlı – sanlı);

2. Səs təqlidi ilə yaranan mürəkkəb sifətlər. Məsələn, açux – saçux (açıq – saçıq).

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ

R. Əsgərin yazdığına görə, sifətin dərəcələri türkologiyada hələ də öz həllini tapmamış məsələlərdəndir. Bu məsələyə vaxtilə H. Mirzəzadə də toxunaraq yazmışdır ki, sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamət onun keyfiyyət dərəcəsinə malik olmasıdır. Lakin bu meyarlar bugünədək dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

R. Əsgərin sözlərinə görə, “1920–ci ilədək Azərbaycan dilçiliyində sifətlərdə müqayisə, kiçiltmə, üstünlük, 1947–ci ilədək adi, azaltma, çoxaltma, daha sonra adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddət dərəcələrinin mövcud olduğu irəli sürülmüşdür. Müasir dövrdə isə Ə. Dəmirçizadə və M. Hüseynzadə tərəfindən sifətlərdə adi, müqayisə, üstünlük, şiddət, kiçiltmə və çoxaltma dərəcələrinin varlığı təklif və qəbul edilmişdir”.

Bu problem digər türk dillərində də mübahisə obyektinə olaraq qalır. Yeni bir sahə olan albanşünaslığa, daha doğrusu alban dilinin tədqiqinə gəlincə, bu sahə yeni olduğundan boşluqların olması qaçılmazdır. Odur ki, bizdən sonra bu işi davam etdirəcək tədqiqatçıların daha uğurlu nəticələrə gələcəyinə ümid edirik. Biz hələlik aşağıdakı dərəcələri üzə çıxara bildik:

Adi dərəcə. Albandıllı mətnlərdə, eynən çağdaş ana dilimizdə olduğu kimi, sifətin adi dərəcəsi heç bir dərəcə əlaməti və şəkilçi qəbul etmir. Məsələn, ax (ağ), xara (qara), xızıl (qırmızı), kök (göy), saru (sarı), az, arı (təmiz) və s.

Azaltma dərəcəsi. Alban mətnlərində sifətin azaltma dərəcəsinə də rast gəlinir. Buna misal olaraq “azaçux” (azacıq) kəlməsini göstərmək olar.

Çoxaltma dərəcəsi. Çoxaltma dərəcəsinə daha çox rəng bildirən sözlərdə rast gəlinməkdədir. Bu halda həmin sözlərin ilk saitindən sonra “p” və ya “n” samiti artırılır. Məsələn, apax (ağappaq), xapxara (qapqara), könköy (gömgöy) və s.

SAY

Albandıllı mətnlərdə rastlaşdığımız sayların azlığı onların tam təhlilini gerçəkləşdirməyə mane olmur. Əldə olan faktlar sözügedən mətnlərdəki say sisteminin digər türk dilləri ilə üst – üstə düşdüyünü göstərir.

Miqdar sayları. Sözügedən mətnlərdə bu miqdar saylarına rast gəlinməkdədir: bir, eki, üç, dörd (tört), beş (biş), altı, yeti, sekiz (saqiz), doquz, un (on), əlli, altmış, seksən, yüz, min, tümən (on min) və s.

Sıra sayları. Alban dilində sıra sayları miqdar saylarına “-inçi” (-inçi, -ünçi) şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə yaranır. Əldə olan mətnlərdə rast gəlinən sıra sayları bunlardır: burungi, ekinçi, üçünçü, törtünçü, bişinçi, altınçı və s.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Alban dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları az və köp (çox) kimi sözlər vasitəsi ilə ifadə edilməkdədir.

ƏVƏZLİK

Məlum olduğu kimi, türk dillərində əvəzlilər başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq özünəməxsus heç bir morfoloji əlamətlərə malik deyil. A.Kononov göytürk yazılarında rast gəlinən əvəzlilər iki yerə ayırmışdır:

1. Əvəzlilər (şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri və sual əvəzliləri);
2. Əvəzlik sözləri.

Alban yazılı abidələrində rast gəlinən əvəzlilər mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Şəxs əvəzliləri. Türk dillərində, o cümlədən Alban dilində əvəzlilər öz sabitliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Əlyazmalarda adlıq halda hər üç şəxs üzrə təkdə və cəmdə işlənmiş şəxs əvəzliləri bunlardır: men, sən, a, biz, siz, alar.

İşarə əvəzliləri. Alban mətnlərində rast gəlinən işarə əvəzliləri bunlardır: bu, ol, alay (elə).

Sual əvəzliləri. Albandilli əlyazmalarda ən çox işlənən sual əvəzliləri bunlardır: xaçan (haçan, nə zaman, nə vaxt), xaysı (hansı), kim, necik (necə), neçə, ne üçün.

Təyini əvəzliləri. Bu qəbildən olan əvəzlilərdən “öz” məqamında işlənən “kendi” və “kensi” kəlmələrini göstərmək olar.

Qeyri – müəyyən əvəzlilər. Araşdırmalar nəticəsində mətnlərdə yalnız “tum” (bütün) və onun sinonimi kimi çıxış edən “tügəl” kimi qeyri – müəyyən əvəzlilər təsbit edə bildik.

ZƏRF

Belə hesab edilir ki, türk dillərində zərf başqa nitq hissələrindən sonra fərqli nitq hissələrinə məxsus leksik – qrammatik vasitələr əsasında meydana çıxmışdır. Zərfin digər nitq hissələrindən təcrid olunma üsuluyla yaranması faktı albandilli mətnlərdə də özünü göstərir. Həmin mətnlərdə rast gəlinən zərfləri Ə. Şükürlünün göytürk abidələri üçün təklif etdiyi qaydada, yəni aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha doğru olar:

Əsli (sadə) zərflər. Alban mətnlərində aşağıdakı əsli (sadə) zərflərə, yəni heç bir şəkilçi qəbul etmədən fəaliyyətin əlamət və keyfiyyətini bildirən zərflərə rast gəlinir: emdi (indi), keçə (gecə), yarınq (sabah), tünəgün (dünən), ertə, yarımkün (günorta) və s.

Düzəltmə zərflər. Gözdən keçirdiyimiz mətnlərdə düzəltmə zərflərə rast gəlmədik. Amma bu onların yoxluğu anlamına gəlməz. Bu qəbildən olan zərfləri üzə çıxarmağa gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxırıq.

Zərfləşən sözlər. Alban dilində ən çox rast gəlinən zərfləşən sözlərə “bunta” (burada), “anta” (orada), üstə (üstə) kimi kəlmələri misal çəkmək olar.

FEL

Əski alban yazılı abidələrində fel digər nitq hissələrindən istər lüğət tərkibi, istərsə də qrammatik baxımdan zənginliyi və kamilliyi ilə fərqlənməkdədir. Bu nitq hissəsini aşağıdakı mənə qruplarına bölmək mümkündür:

Hərəkət bildirən fellər. Hərəkət bildirən fellərə həm canlı, həm də cansız cisimlərin hərəkəti ilə bağlı fellər aiddir. Onların əksəriyyəti sadə fellərdir. Məsələn, almaq (almaq), ayırmaq (ayırmaq), basmaq (basmaq), başlamaq (başlamaq), vermək (vermək), bitmək (bitmək) və s.

İş bildirən fellər. Bu tip fellərə müəyyən işin görülməsini ifadə edən fellər daxildir. Məsələn, açmaq (açmaq), axtarmaq (axtarmaq), ağırlamaq (qonağı qəbul edib, xidmətində durmaq), altunlamaq (bir şeyin üzünə qızıl təbəqə çəkmək), anuxlamaq (hazırlamaq), arıtmaq (arıtmaq, təmizləmək), arulamaq (təmizləmək), avlamaq (ovlamaq), biçmək (biçmək), borla basmaq (üzüm suyu sıxmaq) və s.

Nitqlə əlaqəli fellər. Bura nitq prosesi ilə bağlı fellər daxildir. Məsələn, alğışlamaq (şükr etmək), arçlamaq (mübahisəyə son qoymaq), aytmaq (demək) və s.

Təfəkkür felləri. Bu tip fellərə beş duyğu üzvü və idrakla bağlı fellər daxildir. Məsələn, anlamaq (anlamaq), atmaq (ad vermək), baxmaq (baxmaq), barışmaq (barışmaq), belgili etmək (məlumatlandırmaq) və s.

Hal – vəziyyət bildirən fellər. Bura əşyanın vəziyyətini əks etdirən fellər daxildir. Məsələn, avrunmaq (ağrımaq, sancılanmaq), balalamaq (balalamaq), bişmək (pişmək), boşamaq (boşamaq) və s.

SADƏ, DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB FELLƏR

Alban dilindəki felləri quruluşuna görə üç hissəyə bölmək olar:

Sadə fellər. Sadə fellər ifadə edilən mənaların genişlik və zənginliyinə görə fərqlənir və bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

Eyni fikri alban mətnləri də təsdiqləməkdədir. Sadə fellərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: baxmaq (baxmaq), basmaq (basmaq), barmaq (getmək), bermək (vermək), çalmaq (çalmaq), çapmaq (çapmaq), əmmək (əmmək) və s.

Düzəltmə fellər. Digər türk dillərində olduğu kimi, alban dilində də bu tip fellər isim və fellərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə yaranır. Məsələn, emdərək (çevirmək, döndərmək), epritmək (yaxşı bişirmək), esləmək (qaydaya salmaq), əzilmək (əzilmək), qabaxlamaq (qabaqlamaq), konxulmaq (qonulmaq, qoyulmaq), maxtarlamaq (mədh etmək), yırılanmaq (bərabər tutmaq), tügəlləmək (tamamlamaq), toğrulmaq (təsdiqləmək) və s.

Mürəkkəb fellər. Türk dillərində mürəkkəb fellərin yaranma üsulları barədə mövcud fikirləri ümumiləşdirən R. Rüstəmovun fikrincə, onları əsasən iki yerə bölmək olar:

1. Hər iki komponenti fel olan mürəkkəb fellər;
2. birinci komponenti isim, ikinci komponenti fel olan mürəkkəb fellər.

Alban dilində hər iki qrupdan olan mürəkkəb fellərə rast gəlinir. Məsələn, atıq – tutmaq (atıb tutmaq), düşüb – qalmaq (düşüb – qalmaq), tiyar bolmaq

(davranmaq, özünü aparmaq), tabalap aytmaq (məzəmmət etmək), zrgel etməx (məhrum etmək), yüz körməx (üzgörənlik etmək), uç etməx (son qırara gəlmək, qərar vermək), satın almaq (satın almaq) və s.

Hər iki komponenti feldən ibarət olan mürəkkəb fellərin cümlədə işlənişinə aid konkret bir misalı gözdən keçirək: “Dağı da nedir yarğu, ya kimlərgə bazıp **sımarlamaq kerək**, ya kimlərgə tiyər yarğunu etməğə”.

İndisə komponentlərindən birincisi isim, ikincisi isə fel olan mürəkkəb feli cümlədə işlənməsinə diqqət yetirək: “Tiyişlidir yarğucılarga ki, lataları bilə **tüğəl bolğay**, da **anqlı u axılı u saxt bolğay**, bolmağay ki, törəni anqlamıyın, kimsəğə eksiklik etkəy”.

FELİN QRAMMATİK NÖVLƏRİ

Alban dilində subyektlə obyekt arasında mövcud olan müxtəlif münasibətlər fel növlərini əmələ gətirir. Albantilli mətnlərdə felin aşağıdakı qrammatik növlərinə rast gəlinir:

Məlum növ. Subyekti, yəni faili məlum olan fellər məlum növə aiddir. Bu növün ayrıca bir qrammatik özəlliyi yoxdur, burada iş işi görənə aid olur, subyekt cümlənin mübtədası rolunda çıxış edir. Məsələn, “**Kördü xan, da asrı süvündü, da ayttı**”(Gördü xan və aşırı dərəcədə sevindi və dedi). Burada “görtü (gördü), “süvündü” (sevindi) və “ayttı” (dedi) felləri məlum növdədir, çünki onların icrasıcısı, yəni subyekt məlumdur. Bu “xan”dır.

Başqa bir misala nəzər salaq: “**Keldi Apusmak atlı biy da ayttı**” (Gəldi Apusmak adlı bəy və dedi). Burada da subyekt məlumdur, bu, Apusmak adlı bəydir. Gələn də (keldi), deyən də (ayttı) odur.

Məchul növ. Subyekti, yəni faili məlum olmayan fellər məchul növə aiddir. Bu növ fellər müxtəlif şəkilçilərin yardımı ilə yaranır. Konkret bir misala müraciət edək: “**Alğışlıdır Tenqri ki, bugün Xiqarnı ölüdən turğuzdu!**” (Alqışlıdır Tanrı ki, bu gün Xiqarı ölüdən diri etdi). Buradakı “alğışlıdır” (alqışlıdır) feli Tanrıya aiddir, fəqət alqış söyləyənin, yəni şükr edənin kimliyi məlum olmur. Bu halda məchul növün “-lı” (-li, -lu, -lü) şəkilçisi vasitəsi ilə yarandığını görürük: Alğış + **lı** + dır .

Eyni şəkilçinin yardımı ilə yaranan başqa bir felə diqqət yetirək:

“**Eğər bizdən az – az ilgəri kelip yazıldı esə, emdi də egər köplərdən yazılsa özgə vaxtlarda nema eksiklik tüğüldür**” (Əgər bizdən bir qədər əvvəl ərsəyə gəlib yazıldı isə, indi də əgər çoxu başqa vaxtlarda yazılsa, bu, bir əskiklik deyil). Buradakı “yazıldı” və “yazılsa” fellərinin də eyni şəkilçinin yardımı ilə yarandığını görürük və bu halda da yazanın, yəni subyektin kimliyi məlum olmur.

Qayıdış növ. Çağdaş Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, bu dilin formalaşmasında xüsusi bir plast təşkil edən qayıdış növü həm “-il” (-il), həm də “-in” (-in) şəkilçi variantları vasitəsilə yaranmışdır. Məsələn: “**Andan sonqra xan hayıfsındı Xiqarnı kendininq biyləri bilə, xorxup paravon xandan ki, ulu çerüv bilə kelməğəy üsnə**”. Bu cümlədəki “hayıfsındı” feli qayıdış növünə aiddir.

FELİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

Şəxs Kateqoriyası. Alban dilində fellə ifadə olunan iş və fəaliyyətin onun icra edən şəxslə münasibətlərini bidirən şəxs kateqoriyası şəxslərə görə dəyişməsi ilə fərqlənir. Bu qrammatik kateqoriya morfoloji cəhətdən öz zənginliyi ilə diqqət çəkir. Alban yazıl abidələrində iş və ya hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icra edildiyini və ya icra ediləcəyini bildirmək üçün aşağıdakı şəxs sonluqlarından istifadə edilmişdir:

Şəxslər

Tək

I yazırmen – yazıram

II yazırırsen – yazırsan

III yazıyır – yazır

Cəm

yazıyırbiz – yazırıq

yazıyırsız – yazırsınız

yazıyır – yazır

Lakin eyni halın şəkilçilər vasitəsilə gerçəkləşməsi də müşahidə edilir. Məsələn: **“Ayttı xan”** (dedi xan), **“ayttılar”** (dedilər), **“ayttım”** (dedim) və s.

İnkarlıq kateqoriyası. Alban türkcəsində, digər türk dillərində olduğu kimi, felin inkar kateqoriyası **“-ma”** (-mə) və **“-mas”** (-məs) şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranır. Konkret bir misalı gözdən keçirək: **“Xanım, kimesə bolmas bu işkə cuvap bermə, tek Natan ki, Xiqardan övrəndi barçanı”** (Xanım, bu işə cavab vermək üçün kimsə tapılmaz, Natandan başqa ki, hər şeyi Xiqardan öyrəndi).

Başqa iki misal: **“Xanım, sendən nemə kləmən, tek manqa xardaşım oğlun Natannı ber”** (Xanım, səndən bir şey istəməm, mənə təkcə qardaşım oğlu Natanı ver). **“Oğlum, yalğançı bolma”** (Oğlum, yalançı olma).

Məsdər. Məsdər şəkilçilərinə çox seyrək rast gəlinən göytürk abidələrindən fərqli olaraq albandilli mətnlərdə felin məsdər formasına bol – bol rast gəlinir və bu kateqoriya **“-max”** (-məx, -mağ, -mək) şəkilçilərinin yardımı ilə yaranır. Məsələn, ant içməx (and içmək), arçılamaş (mübahisəyə son qoymaq), begənməx (bəyənmək), bilməx (bilmək) və s.

FELİN ZAMAN KATEQORİYASI

Hər bir iş və fəaliyyətin müəyyən zaman və məkanda baş verdiyi məlumdur. Bu səbəbdən də digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, fel zaman kateqoriyasına sahibdir. Bu baxımdan alban dilindəki fellər də istisna deyil. Burada da felin üç zamanı var.

Keçmiş zaman. Keçmiş zamana aid fellərin işləndiyi bir neçə cümləni gözdən keçirək. Məsələn; **“İşitti Tenqri seninq xoltxanqni da barça arilərininq”** (Eşitdi Tanrı sənin duanı və bütün müqəddəslərin).

Buradakı **“işitti”** (eşitdi) feli keçmiş zamandadır.

Başqa bir misal: **“Ayttı Kapriel”** (Dedi Cəbrayıl).

İndiki zaman. Alban türkcəsindəki indiki zaman felləri digər türk dillərindəkindən heç nə ilə fərqlənmir: **“4 iş bar ki, adam oğluna yaraşır: sıfatınınq çireyin közü bilə körər, avazni xulaxı bilə işitir, aşninq tatlıxın burnu bilə anqlar, aşni ağzı bilə aşar”** (Dörd iş var ki, adam övladına yaraşır: sıfatının çöhrəsini gözü ilə görər, səsini qulağı ilə eşidir, aşının dadını burnu ilə

anlar, aşını ağız ilə aşırar). Buradakı “bar” (var), “yaraşır” və “işitir” (eşidir) felləri indiki zamandadır.

Gələcək zaman. Alban dilində gələcək zaman fellərinin qəti gələcək və qeyri – qəti gələcək formalarına rast gəlinir. Qeyri – qəti gələcək zaman formasına yuxarda misal gətirdiyimiz mürəkkəb cümlədə rast gəlirik: “...**Közü bilə körər...**” (Gözü ilə görər); “...**Burnu bilə anqlar...**” (Burnu ilə anlar) və s.

Buradakı fellər qeyri – qəti gələcək zaman formasında işlənib.

Başqa bir misal: “**Adam oğlununq yaxşısı da yamanlığı bu 5 eşiktən kirər da çıxar**” (İnsan oğlunun yaxşısı da, pisliyi də 5 deşikdən girər və çıxar).

Buradakı “kirər” (girər) və “çıxar” felləri də eyni qəbildəndir. Alban dilində qəti gələcək zamanda işlənmiş fellər digər türk dillərindəki kimidir: kedəcəx (gedəcək), kələçəx (gələcək) və s.

QOŞMA

Albandilli mətnlərdə köməkçi nitq hissələri bilavasitə türk köklü olması ilə diqqəti çəkir. Bununla belə, alınmalara da rast gəlinir. Bu isə sözügedən dilin çoxqatlılığı ilə bağlıdır. Fəqət türk mənşəli köməkçi nitq hissələrinin zənginliyi və məhsuldarlığı onların başqa dillərin təsiri ilə formalaşmadığını sübut edir. Bu fikri göytürk abidələrində rast gəlinən analogi elementlərin bütünlüklə türk mənşəli olması faktı da sübut edir.

Cümlədə isimlə fel, bəzən də isimlə isim arasında qrammatik əlaqə yaradan qoşma albandilli mətnlərdə öz zənginliyi ilə diqqət çəkir.

Ayrılıqda heç bir lüğəti anlam daşımayan və yalnız sözlər arasında qrammatik əlaqələr yaratmaq funksiyasını yerinə yetirən sadə (əsl) qoşmalar alban əlyazmalarında nisbətən daha çoxdur. Bunlardan ən çox işlənəni “bilə” (ilə) qoşmasıdır: “Krisdos keldi da övrətti tügəl törə tügəl adəmilərgə, da kləmədi toxtamağan Adəmilərgə bitik **bilə** berməgə” (Məsih gəldi, insanlara ümumiyyətlə bütün qanunları öyrətməyə başladı və imanını zəif olan adamlara kitab **ilə** vermək istəmədi).

Alban mətnlərində ən çox işlənən sadə qoşmalardan biri də “üçün” qoşmasıdır: “Anınq **üçün** klədik bu Törə bitiki **bilə** oyatmağa alarnı, necik kimsəni yuxudan” (Onun **üçün** biz yatmışları oyatdığımız kimi, bu “Törə bitiki” **ilə** onları oyatmaq istədik); “Anınq **üçün** yazıp xoyduq törə bitikini” (Oun **üçün** yazıb qoyduq bu qanunlar kitabını).

Alban mətnlərində zaman bildirən qoşmalara da rast gəlinir: “Surp arakellər kləmədilər yazıp berməgə surp Avedarannı **əvəldən**, yoxsa sözləri bilə inandırıp xaytardılar, da andan **sonqra** suxlandılar yazmağa” (Müqəddəs həvvarilərin İncili **əvvəldən** yazıya köçürüb təqdim etmək istəkləri yox idi, sözlə inandırmağa çalışırdılar və yalnız bundan sonra yazmağa qərar verdilər). “**Əvəl** Tenqridən, **sonqra** markarelərdən ki, yarğu nedir” (**Əvvəl** Tanrıdan, **sonra** peyğəmbərlərdən ki, məhkəmə nədir).

Eyni mətnlərdə bənzətmə bildirən “kibik” (kimi) qoşması da çox məhsuldardır.

BAĞLAYICI

Məlum olduğu kimi, müstəqil lüğəti anlam daşımayan bağlayıcılar söz, birləşmə və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Alban dilində “və” bağlayıcısı məqamında “da” və fars dilindən alınma “u” bağlayıcılarının paralel işlənməsi müşahidə edilir. Məsələn: “**Da** keldi ulu süvünlük bilə **da** ulu başxışlar bilə paravon xandan Senekarem xanğa” (Və gəldi böyük sevinc ilə və böyük bəxşislər ilə firon xandan Senəkərem xanın yanına); “Tenqri hər birin türlü-türlü tarbiyat beriptir **u** küç” (Tanrı hər birinə cürəbəcür təbiət və güc veribdir).

Bu iki bağlayıcının eyni cümlədə işlənməsi də adi haldır: Tiyəsidir yarğucılarğa ertə **u** kecə sarnamağa Eski **u** Yənqi Törəni **da** Törə bitikini **da** eskə almağa barça millətninq **da** esli adəmilərninq yazğanın”.

Alban dilində diqqət çəkən ən maraqlı bağlayıcılardan biri də “alay ox” (həmçinin, elcə də) ifadəsidir: Ne türlü Ararack bitiki Movsestən tügül ki birdən yazıldı, **alay ox** 12 markarelər dügül ki bir zamanda yazıldı ya 1 adamdan, **alay ox** barça markarelər”.

Deyilənlərə “ya” və “ki” kimi bağlayıcıları da əlavə etmək olar: “1, **ya** sağışlar edi, ki törəni xoygan essiz edi; 2, **ya** kləməs edi ki, könülük bolğay edi adəmilər arasına dünyada”. “Xaytıp esimə aldım **ki**, Biyimiz Krisdosninq yarğusuna barasımen, ol **ki**, yüz körməs, ne orunc almas, anıq üçün tiyişlidir manqa yazmağa xolum bilə Tenqrininq yarğusununq oxşaşın”.

“Əgər” və “esə” (isə) şərt bildirən bağlayıcılarına bir neçə misal: “**Əgər ki**, Tenqridən **esə** bu yaxşı sağış da tügəllənsə anıq onqarmaxı bilə, asrı yaxşı”.

“**Əgər ki** yazdıq **esə** əvəlgidə ki, kerəkimiz dügül edi yazğan törə berilməgə Tenqridən, yoxsa köp kez işittik panbas özgə milləttən ki, yoxtur krisdanlarda törə”.

“Zera” bağlayıcısına aid bir misal: “**Zera** əvəl əvəldən barça ustalıq tügəl, bir adəmidən başlanıp, da andan tügəlləndi, yoxesə köplərdən, zera, azdan köptən tapıp, biri birinə keltirip, biriktirdilər barça ustalıqnı”.

“Xaysı ki” (hansı ki) bağlayıcısı: “2 türlüdür tanıxlıxninq oxşaş, **xaysı ki** tiyəsidir tanıxlarğa ki, heç etməgəylər körməkni ya işitməkni, yoxsa könülük bilə toxtatıp, da sonqra tanıxlıx berilgəy”.

ƏDAT

Alban dili ədatlar baxımından da zəngindir. Onlardan bəzisi bu gün də Azərbaycan türkcəsində işlənməkdədir: “Tiyişlidir xaytıp munu **da** sağışlamağa ki, yaxşıraxtır bu dünyaninq yarğusuna kimsəninq igilikin egirlik bilə alğaylar, sövük bilə yöpsünməx kerək da kendininq canınınq xutulmaxı üçün, **ne ki** özgəninq egirlik bilə alğınça da köktəgi Tenqrininq yarğusu alnına tölöv etkinçə”.

Diqqətçəkici ədatlardan biri də “dağı” (daha, əlavə olaraq, üstəlik) ədatıdır: “**Dağı** da ne üçün emdi klədik yazmağa törələrnı, ya ne səbəptən teprəndi esimiz bu işkə”.

Bunlardan başqa mühacir albanların dilində slavyan dillərindən keçən “a” (amma, ancaq, fəqət) ədatı da işlənməkdədir: “Yoxesə yamanlıx artıptır bu

zamanda, **a** krisdanlar tügöl ki yalğız yarğu alınına ant içər, yoxsa hər yerdə hər kez heç nemədən, da anıñq bilə Xutxaruçumuznunq buyruxun heç etərlər, da biz klədik ki, Tenqrininq boyruxun heç etkənlərgə törə u ganunk berkitip xoydux yarğuda”. “**A** kimlər ki oğrudur, ya xaraxçıdır, ya baş yevüçüdür, alarnıñq işi tas bolmaqtır. **A** yarğu ortaçaqlı adəmilərninqdır, kimninq zaxoccası bar”.

NƏTİCƏ

Dövrümüzədək alban (qarqar-qıpçaq) dilində yazılmış çox sayda xristian məzmunlu heyayə mətni gəlib çatmışdır.

Bu hekayələrdən “Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı” (Müdrük Xiqarın kəlamları, nəsihər və tövsiyələri), “Badmutiunu surp Keorknunq da skançeliki, xayısı ki ulu skançelik etiptir” (Möcüzə edən Müqəddəs Qriqorinin hekayəsi) və “Barğanı Apkar xanınq Yerusəgemgə ulu cerüv bilə öc almağa cuhutlardan Krisdos üçün” (Abqar xanın yəhudilərdən İsa Məsihin (ə) qisasını almaq üçün qoşun ilə Qüdsə getməsi) adlı hekayələrdən bizim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlər alban ədəbiyyatının köklərinin çox-çox qədim olduğunu və bu köklərin Yaxın Şərqlə birbaşa bağlılığını sübut edir.

Bunlardan birincisi Aşşur (Assuriya) hökmdarı Senekerimin (Sennexeribin) dövründə Ninəvədə (bugünkü Mosul) yaşadığı bilinən müdrük Xiqar (Axikar) haqqında olan və təbii ki, xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmayan hekayədir. Bu heyayənin hələ e.ə. VI – V əsrlərdə Yaxın Şərqlin bir çox qədim dillərinə, o cümlədən qədim Misir dilinə çevrildiyi məlumdur. Həmin əsər dövrümüzədək yalnız alban dilində (qarqar-qıpçaq) tam və əksiksiz şəkildə gəlib çıxa bilmişdir. Başqa dillərdə isə bu əsərin yalnız ayrı-ayrı fraqmentləri qalıb.

Əsərin başında yer alan “Senekarim atlı xan bar edi Ninove kerməninq da Asoresdanning” (Assuriyanın Ninəvə şəhərində Sennexerib adlı bir hökmdar vardı) cümləsi əsərdə bəhs edilən hadisənin məhz Aşşurda (Assuriyada) Sennexeribin (e.ə. 740 - e.ə. 681) dövründə, başqa sözlə, e.ə. VIII-VII əsrlərdə baş verdiyini göstərir.

Qeyd edək ki, qıpçaq-kumanların, eləcə də qarqar-qıpçaqların adına ilk dəfə məhz Aşşur mixi yazılarında rast gəlinir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasının (Arranın) önəminə görə ikinci böyük boyu olan, ayrı-ayrı mənbələrdə “gərgərlər”, “xarxarlar” adları ilə də qeyd edilən qıpçaq mənşəli qarqarların adına “Xarxar” formasında ilk dəfə e.ə. XII əsrə aid bur Aşşur kitabəsində Güney Qafqazın yaşayış məntəqələrindən biri kimi rast gəlinməkdədir.

Maraq doğuran “Badmutiunu surp Keorknunq da skançeliki, xayısı ki ulu skançelik etiptir” (Möcüzə edən Müqəddəs Keorkun hekayəsi) adlı ikinci hekayənin ilk cümlələrində inandırılması ilk baxışdan çox çətin olan bir məlumatla qarşılaşırıq: “Okosdos xanınq xanlığına Rımadan mununq vaxtına endi Ari Can Mariamğa. Mariam toğurdu Krisdosnu Petğehemdə. Da tatar xanları keldilər da başxışladılar Krisdosnu” (İmperator Avqustun hakimiyyəti dövründə Ruhül-Qüds Məryəmə endi. Məryəm Betlehemdə İsa Məsihi (ə) doğdu. Və tatar xanları gəlib Məsihə (ə) hədiyyələr təqdim etdilər).

İşin ən qəribə tərəfi budur ki, alban (qarqar-qıpçaq) dilində dövrümüzədək yetişən mətnlərdə bu üç midiyalı ya “tatar”, ya da “tatar xanları” adlanırlar, yəni onların türk olduqları söylənilir. Məsələn; “Xaçan kördi Herodes ki, aldadılar anı tatarlar, yürəkləndi”.

“Badmutiunu surp Keorknunq da skançeliki, xaysı ki ulu skançelik etiptir” (Möcüzə edən Müqəddəs Keorkun hekayəsi) adlı albandilli (qıpçaqdilli) hekayədə tarixdə xristianlığı ilk qəbul etdiyi bilinən Abqar xandan, onun xəstələnməsindən və düşdüyü əzabdan qurtulmaq üçün Həzrət İsayə (ə) müraciət etməsindən də söhbət açılmaqdadır və o erməni xanı kimi təqdim edilməkdədir.

Dövrümüzədək alban, yəni qıpçaq-qarqar dilində yetişmiş “Barğanı Apkar xanınq Yerusəgemgə ulu cerüv bilə öc almağa cuhutlardan Krisdos üçün” (Abqar xanın yəhudilərdən İsa Məsihin (ə) qisasını almaq üçün qoşun ilə Qüdsə getməsi) adlı hekayədə də Abqar xandan söz açılır.

Şanlı Urfada aparılmış qazıntılar zamanı tapılmış bir Aşşur-arami yazısından belə aydın olur ki, elmi ədəbiyyatda adı V Abqar Ukkama kimi çəkilən bu şəxsin bütöv adı Məlik Abqar Ukkama Mannu olub.

V Abqar xan III Manunun oğlu olub ki, Şanlı Urfadan tapılan yazı da bunu təsdiq edir. Lakin Movses Xorenatsi onun Arşaklar (Arsaklar) sülaləsindən olan Arşamın oğlu olduğunu yazmaqdadır ki, tarix elmi bu versiyanı qəbul etmir və Xorenatsinin səhvə yol verdiyi hesab edilir. Şanlı Urfadan tapılan yazının Aşşur-arami dilində olmasını əldə əsas tutan bir çox alim Abqar xanın Aşşurlu (arami) olduğunu yazmaqdadırlar.

Bu gün sayları 3 milyon civarında olan və daha çox “suryanilər” adı altında tanınan aramilərin adına ilk dəfə e.ə. III minillikdən rast gəlinməkdədir. Bibliya ənənəsinə görə, aramilər Həzrət Nuhun (ə) oğlu Samın övladlarından olan Aramın nəslindəndirlər. Aramın nəslindən olanlar müxtəlif xalqlar tərəfindən, müxtəlif dövrlərdə “arm”, “arame”, “arim”, “armi”, “aramen”, “arman”, “erməni” adlandırılmışlar. Bu etnonimlərin hamısı tarixən Samın nəslindən olan və sami dillərindən birində danışan aramilərə şamilən işlənmişdir. Həzrət İsa (ə) da arami dilində danışmışdır.

Erməni-haylar da öz soylarını məhz həmin Arama bağlayır, Movses Xorenatsiyə istinad edərək, Bibliya ənənəsinin əksinə olaraq, onu öz ulu babaları hesab etdikləri və Yafəsin soyundan olan Toqarmanın soyundan hesab edirlər. Lakin samidilli aramilərdən (suryanilərdən) fərqli olaraq, erməni-hay dili hind-Avropa dillərinin xüsusi bir budağını təşkil edir.

Erməni haylar öz şəcərələrini bir yandan da Yafəsə və onun soyundan olan Toqarmaya, o biri yandan da Hayka və Arama bağlayırlar.

Türklərin də əfsanələrində Nuh oğlu Yafəsə və onun soyundan olan Toqarmaya (Türkə) geniş yer verilir və onlar türklərin əcdadı kimi təqdim edilir. Həmin əfsanələrə əsasən, türklərdə xaqanlıq institutunun təsisi və dövlətçilik tarixinin başlanğıcı Nuh tufanından sonraya təsadüf edir və bilavasitə Nuh əleyhissələmin adı ilə bağlanır. Azərbaycanın və ümumiyyətlə türklərin ilk xaqanı kimi isə Həzrət Nuhun oğlu, samilərin Yafəs, türklərin isə Olcay (və ya Bulca, Abulca) adı ilə tanıdıqları şəxsin adı çəkilir. Təsadüfi deyil ki, Xəzər xaqanı İosif Bizans imperatoruna yazdığı məşhur məktubunda xəzərlərin Toqarmanın (Türkün)

10 oğlundan biri olan Xəzərin nəslindən olduqlarını qeyd etməkdə, Toqarmanın oğullarının adlarını belə sıralamaqdadır: Uyğur, Turis, Oğuz, Bizal, Tırna, Xəzər, Yanur, Bulqar, Savir.

Burada Albaniyadan Kırırma köçən və Avropada “erməni-qıpçaqlar” (monofizit qıpçaqlar) kimi tanınmağa başlayan albanlar haqqında da bir neçə söz demək yerinə düşər. X-XI əsrlərdən başlayaraq, onların Krımın cənub-şərq hissəsində böyük koloniyaları görünməyə başlayır və onlar özlərini “hay” deyil, “ermənilər”, öz dillərini isə “xıpçaq tili”, “tatarça”, yaxud “bizim til” adlandırmışlar.

Türkiyənin Cənub-Şərqində və Suriyanın şimalında, eləcə də Fələstin ərazisində yaşayan sami xalqlar, o cümlədən aramilər (suryanilər) arasında aparılan genetik analizlərin nəticələri onlarda E1-M34 (E1b1b1b2a1) və J1 haploqruplarının dominantlıq təşkil etdiyini aşkar etmişdir. Bunlardan birincisinin yaranma arealı kimi yuxarıda qeyd edilən ərazilər göstərilir. Buna səbəb həmin ərazidə təkcə sözügedən haplotipə deyil, E1b1b1b2a1a (M84), E1b1b1b2a1a1 (M136) и E1b1b1b2a1b (M290) kimi başqa qohum haplotiplərə də məhz həmin arealda daha çox və sıx rast gəlinməsidir.

E1b1b1b2a1 (M34) haplotipinin E1b1b1b2a (M123) ağacının budaqlarından biri olduğu hesab edilir. Ona seyrək şəkildə Aralıq dənizinin Avropa sahillərində, Britaniyada və Ərəbistan yarımadasında da rast gəlinməkdədir. Belə hesab edilir ki, bu şəcərə ağacının kökü e.ə. V minilliyə, Xələf mədəniyyətinə qədər uzanır.

Bütün bu haplotiplərin çağdaş daşıyıcıları antropoloji baxımdan əsasən Hind-Aralıq dənizi irqinin armenoid tipinə aiddirlər.

Bütün bu məlumatları təhlil edərək, deyə bilərik ki, aramilər (suryanilər) ən başda J1c3(P58) haplotipinin daşıyıcısı olmuş, zamanla Xələf mədəniyyətinin davamçıları olan E1b1b1b2a1 (M34) haplotipinin daşıyıcılarını öz içlərində əritmişlər.

Güney Qafqazda, daha dəqiq desək, Qərbi Azərbaycanda yaşayan erməni-haylara gəlincə qeyd etməliyik ki, bu xalqda da, dominantlıq təşkil etməsə də, aramilərdə (suryanilərdə) müşahidə edilən J1 (8,3%), o cümlədən J1c3d (5,5%) və E1b1b1 (6,8%) haplotiplərinə rast gəlinməkdədir.

Bu isə o deməkdir ki, erməni-hayların etnogenezdə aramilər də yaxından iştirak etmişlər. İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, ermənilərin bir qismi antropoloji göstəricilərinə görə eynən aramilər kimi Hind-Aralıq dənizi irqinin armenoid tipinə aiddirlər. Görünür, elə bu səbəbdəndir ki, Movses Xorenatsi aramilərin ulu babası hesab edilən Aramı erməni-hay xalqının şəcərənaməsinə daxil etmək zərurəti hiss etmişdir.

Aramilərin böyük hissəsinin və erməni-hayların bir qisminin antropoloji özəlliklərinə görə daxil olduqları tipin e.ə. IV minillikdən gec olmayaraq formalaşdığı hesab olunur. Bu tipin əsas xüsusiyyətləri braxikefalllıq, başın arxa hissəsinin yastı olması, burunun nisbətən böyük olması, ikinci dərəcəli türk örtüyünün sıxlığı və orta boyluluqdur. Bu özəllikləri erməni-haylar aramilərdən miras almışlar. Lakin onlar antropoloji yapılarının müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər ki, bu da onların etnogenezdə bir çox xalqın iştirak etdiyini göstərir.

Güney Qafqazda yaşayan erməni-haylar içərisində dominantlıq edən haploqrup türklərə məxsus olan R1b1a2-dir ki, onların 26, 5 faizi, bəzi mənbələrə görə isə 28 faizi bu haploqrupun daşıyıcısıdır. Zəngəzur və Qarabağ erməniləri (hayları) içərisində isə bu göstərici 40 %-dən də çoxdur. Bu isə o deməkdir ki, erməni-hayların 26-28%-i, Qarabağ və Zəngəzurdə yaşayan erməni-hayların 40%-i alban, başqa sözlə qıpçaq-qarqar, yəni türk kökənlidir.

Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, qıpçaqdilli alban türklərinin müxtəlif əsrlərdə İslamı qəbul edən hissəsi yerli oğuz türkləri ilə qarışaraq çağdaş Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Xristian qalan qıpçaqlar (albanlar) bu prosesdən kənarda qalmış, XVIII əsrə qədər müsəlman Azərbaycan türkləri ilə iç-içə yaşasa da, XIX əsrdə sonra erməniləşmişlər (haylaşmışlar).

Ola bilsin ki, türklərin, daha dəqiq desək, qıpçaqların erməni-hayların etnogenezində iştirakı prosesinin kökləri daha qədim dövrlərə və onların hələ Ön Asiyada yaşadıkları dövrə qədər uzanır və çox güman ki, Movses Xorenatsinin Yafəs və Toqarmanı (Türkü) erməni-hayların ulu əcdadı kimi qələmə verməsi bununla bağlıdır.

R1b1a2-dən sonra dominant haploqrup kimi J2a (19,1 %) çıxış etməkdədir. Bundan başqa erməni-haylarda G2a (9,5 %) və T1 (5,5 %) haploqrupları da müəyyən edilmişdir. Bunlardan J2a-M172 Nax-Dağıstan xalqları (çəçen, inquş, ləzgi, dargin, lak, tabasaran və s.) üçün, G2a-P15 osetinlər və Abxaz-Adıq qrupu xalqları (abxazlar, abazalar, adıqlar, çərkəzlər, kabardalılar və şapsuqlar) üçün xarakterikdir. Erməni-hayların etnogenezində adı çəkilən xalqlardan çərkəzlərin də yaxından iştirak etdiyi bilinməkdədir.

Erməni-hayların “süpürgə erməniləri” adlandırdıkları və Qafqaza Şərqi Anadolu, Livan və Suriyadan köçdükləri bilinən erməni-hayların qanında samilərdə müşahidə edilən J2 haploqrupu dominantlıq təşkil edir (24 %), türklərə xas R1b isə ikinci yerdədir və 19 % -dir.

Albanlara gəlicə, onların birbaşa varisləri, şübhəsiz ki, Şimali Azərbaycanın türk əhalisi və qıpçaqdilli qumuq türkləridir.

Qafqazın 6 türk xalqının – azərbaycanlıların, balkarların, qaraçaylıların, qaranoqayların, qumuqların və noqayların Y-xromosom markerlərinin (N=870) genişləndirilmiş vahid panel (58 SNP və 17 STR) üzrə təhlilini verən R. A. Saxalyaxo genetiklər arasında R1b-M343 haploqrupunun 18 nəsil budağını ilk dəfə təsnif etmiş və göstərmişdir ki, qaranoqaylarda müşahidə edilən R1b1a1-M73 variantı mənşə etibarı ilə Asiyanın geniş çölləri ilə bağlıdır və Qafqaza Asiya çöllərindən gəlmişdir. Alimin yazdığına görə, osetinlərin və Abxaz-Adıq qrupu xalqlarının (abxazlar, abazalar, adıqlar, çərkəzlər, kabardalılar və şapsuqlar) genetik yapısında dominantlıq təşkil edən G2a-P15 haploqrupuna sadəcə qaraçay və balkarlarda rast gəlinir. Digər dörd türk xalqında həmin haploqrup müşahidə edilmir və ya da olduqca önəmsiz dərəcədədir. Bu isə qaraçay və balkarların digər türklərdən fərqli olaraq, adı çəkilən qonşu xalqlarla iç-içə yaşamasından, əsirlərlə qız verib-almasından qaynaqlanır. Azərbaycan və qumuq türklərində isə R1b və R1a haploqrupları ilə yanaşı önəmli ölçüdə Nax-Dağıstan xalqları (çəçen, inquş, ləzgi, dargin, lak, tabasaran və s.) üçün xarakterik olan J1-M267 və daha çox

samilər arasında yaygın olan J2a-M172 haploqrupları da müşahidə edilir. Noqaylarda və qaranoqaylarda, digər dörd türk xalqında rast gəlinməyən N1-LLY22 və C-M130 haploqrupu da qeydə alınıb ki, bu da onların yerli olmadığını, Qafqaza Şərqi Avrasiya çöllərindən gəldiyini təsdiq edir.

Qaraçay və balkarların genetik kodları onların Çuxur mədəniyyəti – Döyüş baltaları mədəniyyəti – Kərtmə mədəniyyət – İskit, sak, sarmat və alan mədəniyyəti – xəzər mədəniyyəti xətti ilə Qərbi Avrasiyanın eneolit mədəniyyətinin varislər olduqları və ən azı həmin dövrdən, yəni eneolit dövründən Qafqazda yaşadıkları heç bir şübhə doğurmur.

Eyni sözləri genetik baxımdan Kür-Araz «eneoliti»nin birbaşa varisləri olan Azərbaycan türkləri üçün də söyləmək mümkündür. Biz də bu ərazilərdə ən azı eneolit dövründən məskunuq. Arxeoloqlara inansaq, babalarımız bu ərazilərə Kür-Araz «eneoliti» dövründə Şimali Mesopatamiyadan, başqa sözlə, Şərqi Anadoludan köç etmişlər. Onların fikrincə, elm aləmində «Leylatəpə mədəniyyəti» adı ilə tanınan mədəniyyət bilavasitə həmin köçün nəticəsində peyda olmuşdur.

Onların bu fikri genetiklərin fikri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan və qumuq türkləri üçün R1b haploqrupu üstünlük təşkil edir. Bu haploqrupun R1b1a2a-L23 və R1b1a2-M269 variantları (haplotipləri) Ön Asiya (Şərqi Anadolu) mənşəlidir. Qaranoqaylarda müşahidə edilən R1b1a1-M73 haplotipi isə Azərbaycan və qumuq türklərində dominantlıq təşkil edən R1b1a2a-L23 və R1b1a2-M269 haplotiplərindən fərqli olaraq, Ön Asiya mənşəli deyil, Şərqi Avrasiya mənşəlidir.

Qafqaza aramilər ölkəsindən, başqa sözlə Kilikiyadan köçdükləri bilinən və hazırda Don sahillərində yaşayan katolik qıpçaqların – firənglərin (Don ermənilərinin) DNT analizləri onların içərisində türk qanını daşıyanların, başqa sözlə, R1 (R1a və R1b) haploqrupuna sahib olanların 25 faizdən çox olduğunu göstərmişdir. Fəqət albanlardan və erməni-haylardan fərqli olaraq, onlarda eynən Azərbaycan türklərində olduğu kimi, R1b ilə birlikdə R1a (R1a1-M198) haploqrupuna da rast gəlinmişdir. Bu haploqrupun daşıyıcıları firənglərdə üst-üstə 13 faiz təşkil edir. R1b (R1b1b1*-L23) haploqrupunun daşıyıcılarının sayı isə nisbətən azdır. Sonrakı yerlərdə E1b1b1-M35 (19 %), J2-M172 (17 %) və J1-M267 (16 %) gəlir.

Kuman-qıpçaqların Kilikiya ərazisində nə vaxtdan məskunlaşdığını tam dəqiq söyləmək üçün əlimizdə dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin fakt budur ki, Antalya sahillərindən Nur dağlarına qədər uzanan qədim Kilikiya cənubdan adını kuman-kimak tayfalarından alan Kommaqena ilə sərhəd idi. O da faktdır ki, kuman-qıpçaq, daha dəqiq desək, qıpçaq-qarqar soylu Qafqaz albanlarının ədəbi yaradıcılığında samilərlə e.ə. çox-çox öncəki əsrlərdə baş vermiş qarşılıqlı mədəni əlaqələrə dəlalət edən motiv və süjetlərə sıx-sıx rast gəlinməkdədir. “Barğanı Apkar xannınq Yerusəgəmgə ulu cerüv bilə öc almağa cuhutlardan Krisdos üçün” (Abqar xanın yəhudilərdən İsa Məsihin (ə) qisasını almaq üçün qoşun ilə Qüdsə getməsi) və “Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı” (Müdrük Xiqarın kəlamları, nəsihət və tövsiyələri) adlı hekayələr deyilənlərə ən gözəl misaldır.

Kuman-qıpçaqların, daha doğrusu türklərin samilərlə ilk təmasınnın Akkad dövrünə təsadüf etdiyini söyləyə bilməmiş üçün əlimizdə çox ciddi əsaslar. Söhbət

bütün sami dillərinin, o cümlədən arami (suryani) dilinin əcdadı hesab edilən qədim Akkad dilində aşkar edilmiş yüzlərlə türk mənşəli sözdən gedir.

Əldə olan məlumatlara görə, Kilikiya Lusignanlara qədər Qafqaz Albaniyasından Kilikiyaya gələn, elmi ədəbiyyatda adları “Hetumid” (Hetumoğulları) kimi qeyd edilən bir alban soyu tərəfindən idarə edilməkdə idi. Bu barədə Alban mənşəli orta əsr tarixçiləri - Sumbat Sparapet, Hetum, Qriqor Patmiç, Kirakos Gəncəli, Stepanos, Nerses Lambronlu və başqaları məlumat verirlər.

XI əsrin ikinci yarısında səlcuqların təzyiqi altında alban knyazlarının bir hissəsi Albaniyanın hüduqlarını tərk edir və Kilikiyada məskən salır. Onların başında Gəncə mahalındakı Mayreancur nəsil mülkünü qoyub gedən Gəncə hökmdarı Avşin-Oşin dururdu. Onunla birlikdə onun drujinası - Xaçın feodallarının bir qrupu və Qafan (Sünik) feodalı Qox Vasil və başqaları da getdilər. Alban hökmdarı Oşin Lambronu möhkəmləndirdi, onun oğlu knyaz Hetum isə XII əsrin əvvəlində bir neçə qonşu vilayəti işğal edərək, nominal olaraq Bizansa tabe olan müstəqil Hetumilər knyazlığını yaratdı.

Məhz alban hakimiyyəti Kilikiyaya çiçəklənmə bəxş etdi. Belə ki, albanlar dövlət aparatını təmizləyib möhkəmləndirdilər, ölkənin müdafiə qabiliyyətini gücləndirdilər, beynəlxalq əlaqələri qaydaya saldılar. Məhz onlar Səlcuqlarla sülh müqaviləsi bağladılar və ölkənin dinc şəkildə tərəqqisinə imkan yaratdılar. Kilikiyadakı alban nəslə albanların tarixi vətəni - Xaçın alban çarlığının bu cür çiçəklənməsini himayə edirdi.

I Hetum tədricən bütün Kilikiyanın Səlcuqlulardan yarıməsli olan hakiminə çevrildi və onun hakimiyyəti illərində ölkədə iqtisadiyyat dirçəldi, ticarət, xüsusən də dəniz ticarəti bütün istiqamətlərdə genişləndi, mədəniyyət özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. Kozan (Sis) şəhəri Kilikiyanın paytaxtına çevrildi. Burada bir çox kilsə və qala tikildi. Rumqala minatür məktəbinin əsası qoyuldu. Hetumun özü isə, fransız tarixçisi Rene Qrussenin qeyd etdiyi kimi, adını tarixə XIII əsrin ən parlaq simalarından biri kimi yazdırmağı bacardı.

Alban (qarqar-qıpçaq) mənşəli Hetumoğulların Kilikiya üzərindəki hakimiyyəti 1342-ci ilə qədər davam etmiş, həmin ildən etibarən hakimiyyət, müvəqqəti olaraq, fransız əsilli Lusignan sülaləsinin əlinə keçmişdir. Bu, Levonun ölümündən sonra onun xalası oğlu Gi de Lusignanın (III Konstantinin) Kilikiya taxt-tacını ələ keçirməsi ilə baş vermişdi.

Qafqaz albanlarının istər Arran, istərsə də Anadoluda (Kilikiya) çox sayda ədəbi və elmi əsər məlumdur. Onların toplanılmasında, üzlərininköçülərək çoxaldılmasında, yayılmasında və günümüzədək gəlib çatmasında bir vaxtlar Arrandan Kırıma köçən və orada məskunlaşan, elmi ədəbiyyata adları “erməni-qıpçaqlar” (monofizit qıpçaqlar) kimi düşən albanların törəmələrinin və sonralar Anadoludan (Kilikiyadan) Venesiyaya köçərək orada Mxitaristlər Cəmiyyətini quran firənglərin, yəni katolik qıpçaqların əvəzolunmaz xidmətləri olmuşdur.

Sözgedən mətnlər elm aləmində “erməni qıpçaqcası” adı altında tanınmaqdadır. Bu həqiqətdən uzaq ifadənin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri Ukrayna ərazisində bir vaxt özləri kimi köçkün olan erməni-haylarla iç-içə yaşayan albanların (qıpçaqların) onlarla eyni monofizit məhkəməsinin

xidmətlərindən istifadə etməsi və onun bütün sənədlərini ana dillərində tərtib etmələri, bir qismini isə erməni-hay dilindən tərcümə etmələri olmuşdur. Elə bu da həmin mətnlərin tədqiqatçılarına çaşdırmışdır. Halbuki, sözügedən sənədlərin bir qisminin erməni-hay dilindən tərcümə olduğu həmin sənədlərin üzərində qeyd edilmişdir. Elə bu fakt da mətnləri ilk dəfə ətraflı tədqiq edən görkəmli rus şərqşünası, əslən karaim türklərindən olan A.Krımskini yanıltmış və o, məsləhətçiləri qismində çıxış edən erməni-hay köməkçilərinin təlqin və təşviqi ilə bugünkü Ukrayna ərazisində yaradılmış mühacir alban ədəbiyyatının dilini “erməni qıpçaqcası” kimi təsbit etmiş, həmin ədəbiyyatın yaradıcılarının isə guya ana dillərini unudaraq, qıpçaq türkcəsinə keçən ermənilər olduğunu söyləmişdir.

Fakt budur ki, erməni-haylar onları özlərindən ayrı bir millət saymışlar. Bunu əldə olan sənədlər, məsələn, dövrümüzədək ulaşmış beş erməni (hay) – qıpçaq lüğətinin birinin titul vərəqəsində erməni dilində yazılmış aşağıdakı sözlər təsdiqləyir: “Batmutiun hayi ev xipçax lezui” (hay və qıpçaq dillərində izahlar).

Avropanın bir çox ölkəsində, eləcə də Ermənistanda albanlara aid çox sayda əlyazma qorunmaqdadır. Onların böyük əksəriyyəti XIV – XV əsrlərdə bugünkü Ukrayna və Polşa ərazisinə köçmüş albanların nəsilələrinin əsasən XVI əsrdə ərəsəyə gətirdikləri ədəbi, fəlsəfi nümunələr və tərcümə əsərləridir. Fəqət onların içərisində Qafqaz Albaniyasında, yəni Azərbaycanda, eləcə də Kilikiyada, yəni Anadoluda yaradılan və sonradan üzü dəfələrlə köçürülərək çoxaldılan ədəbi – fəlsəfi əsərlərə, müxtəlif dua mətnlərinə, müqəddəs kitablardan alban dilinə edilmiş tərcümə əsərlərinə də rast gəlinməkdədir. Bir çox əsərin isə kim tərəfindən və nə zaman ərəsəyə gətirildiyini müəyyən etmək çətindir.

Beləliklə, albanların Qafqazda olduğu kimi Kilikiyada da zəngin ədəbiyyat yaratdıqları və onların qələmindən çıxmış çox sayda dəyərli elmi və ədəbi əsərin dövrümüzədək yetişdiyini söyləyə bilərik. Bu müəlliflərdən biri də Lambronlu Nersesdir.

Kilikiyanın alban (qarqar-qıpçaq) mənşəli tanınmış yazıçı, şair, bəstəkar, alim, filosof, tərcüməçi, dövlət və din xadimi kimi tarixə düşmüş Lambronlu Nerses 1153-cü ildə Lambron qalasında anadan olmuş, künyəsini də bu qalanın adından almışdır. 1198-ci ildə dünyasını dəyişən Nerses Lambronlu Kilikiya katalikosu IV Nerses Lütifikarın (Nerses Şnorali) yaxın qohumu idi və o da alban dilində qələmə aldığı bir çox əsəri dövrümüzədək yetişmiş ədiblərdən biridir.

Lütifikar Nerses 1100-cü ildə yunanların Sofena adlandırdıqları bölgədə, Albaniya Arsakları sülaləsindən Apirat adlı bir bəyin ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, katalikos III Qriqorun kiçik qardaşı və əslən Lorudan olan tanınmış kilsə yazarı və filosofu Qriqor Maqistratosun nəticəsi idi. Onun ulu babası Qriqor Maqistratos (990-1059) XI əsr albandilli ədəbiyyatın ən parlaq simalarından biri olub.

Eyni zamanda həm də tərcüməçi və antik ədəbiyyatın təbliğatçısı olan Qriqor Maqistratos öz fəlsəfi görüşlərini məktublar şəklində qələmə almış, “Manuçeyə 1000 sətir” adlı poeması ilə daha çox şöhrət tapmışdı. Onun Evklidin “Başlanğıc” əsərini alban türkcəsinə çevirdiyi bilinməkdədir. Bunlardan sonuncusunun əvvəli (Nöqtə, xətt və müstəvi barədə) dövrümüzədək yetişmişdir.

Həmin mətn Matenadaranda qorunan “ед. xp. 3883” şifrəli əlyazmada yer almaqdadır.

IV Nerses həm də gözəl şair, musiqi nəzəriyyəçisi, bəstəkar, filosof və salnaməçi kimi də tanınmaqdadır. Onun bəstələdiyi nusiqdən bir parçanın notları “Codex Cumanikus”a daxil edilib.

Nersesin 300-ə yaxın tapmaca da yazdığı və ya toplayaraq nəşr etdirdiyi məlumdur. Bu tapmacalardan bəziləri 1513-cü ildə Venesiyada dərc edilib, bir qismi isə “Codex Cumanicus” sayəsində dövrümüzədək yetişib.

Tanınmış Kilikiyalı xəttat və miniatürist rəssam Qriqorun “Kədərli nəğmələr kitabı”nın məhz onun sifarişi ilə üzünü köçürdüyü və miniatürlərlə bəzədiyi bilinməkdədir. Kilikiya alban miniatür məktəbinin ən tanınmış nümayəndələrindən olan Qriqorun konkret olaraq harada doğulduğu bilinmir. XII əsrin 50-ci illərində Kilikiyada dünyaya göz açdığı 1215-ci ildə sonra öldüyü ehtimal edilir. Konstantin adlı rəssamdan dərs aldığı sözügedən kitabdan başqa, hazırda Varşavadakı Milli Kitabxanada qorunan Lvov İncilinə də miniatürlər çəkdiyi məlumdur.

Katolik kilsə tərəfindən “36 Kilsə müəllimi”ndən biri kimi qəbul edilən Naraekli Qriqor Baspurca bəylərindən Xosrov bəyin ailəsində dünyaya göz açmış, ilk təhsilini Narekvəng monastrında almış, təhsilini bitirdikdən sonra yepiskop rütbəsi almışdır.

Onun “Kədərli nəğmələr kitabı”nın bir neçə əlyazması məlumdur ki, onlardan ən qədimi 1173-cü ilə aiddir və hazırda Matedaranda (Əlyazma № 1568) mühafizə edilir. Əsər ilk dəfə 1673-cü ildə Marseldə çap olunmuşdur.

Naraekli Qriqordan dövrümüzədək yetişmiş əsərlərindən biri də “Alğış xuvatlı xorxularına xarşı keçənimq. Kirkornunq Naregaçininq” (Gecənin şiddətli qorxularına qarşı dua. Narekli Qriqorun) əsəridir. Alban türkcəsinin Qafqaz şivəsində qələmə alınmış bu əsər Mxitaristlərin Vyanadakı kitabxanasında 143 №-li əlyazmada yer almaqdadır.

Həyat və yaradıcılığını önəmli hissəsi Kilikiya ilə bağlı olan alban mütəfəkkirlərdən biri də Ərzincanlı Ohannesdir (1270-1338). Qrammatik, şair, tərcüməçi, padaqoq və dini-siyasi xadim kimi tanınmış bu şəxsin Ərzincanda dünyaya gəldiyi, Keşişkənd (Ortakənd) alban universitetinin yetişdirməsi və təmsilçisi olduğu, alban yuniatlar məktəbinin ənənələrini davam etdirdiyi bilinməkdədir.

Ərzincanlı Ohannesin alban türkcəsində qələmə aldığı ən məşhur əsər Platonun rıh və bədən haqqında görüşlərini tənqid etdiyi və idealist mövqedən çıxış etdiyi “Aytkanı Ohannes vartabedninq Erzinganlı ögüt can sartın” adlı dini-fəlsəfi əsəridir.

Əsərləri dövrümüzədək yetişmiş alban (qarqar – qıpçaq) dilində gəlib çatmış alban din adamlarından biri də XIII əsrdə yaşadığı bilinən keşiş Ərzurumlu Yohannesdir (Yohannes Karneçi). Haqqında Gəncəli Giraqosun “Tarix” əsərinin 54-cü fəslində məlumat verilən bu keşişin tərtib etdiyi dualara bir çox əlyazmalarda rast gəlinməyə də, bəzi hallarda onun adı qeyd edilmir. Sözügedən əsərlərin məhz onun qələminin məhsulu olduğunu Saltıkov Şedrin adına Sankt – Peterburq Dövlət Kitabxanasında qorunub saxlanmaqda olan, alban dilindən

erməni-hay dilinə tərcümə olan, fəqət başlıqları alban dilində verilən (?) bir dua kitabındakı qeydlər sübut edir. Söhbət sözügedən kitabxananın əlyazmalar şöbəsində “Dorn 636” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmadan gedir.

Dövrümüzədək çox sayda Kilikiya şairinin alban türkcəsində qələmə aldığı şer yetişmişdir ki, onların əksəriyyəti Matedaranda qorunan 5985 №-li əlyazmada toplanıb. Bunlardan Yovhanes Tilkuranlı, Arakel Bitlisli (Baqışetsi), Nerses Şnorali, Toros Muşlu, Mkırtıç Nəqqaş, Xaçatur Dərəçiçəkli, Frik, və Zəkəriyyə Vanlı (Qnunatsi) kimi şairlərin əsərlərini qeyd edə bilərik.

XIV-XV əsrdə yaşadığı bilinən, fəqət doğum və ölüm tarixi barədə heç bir məlumat olmayan Yovhanes Tilkuranlının əsərləri didaktik mahiyyətlidir, əsasən məhəbbət və təbiət mövzularını əhatə edir. O, folklor materiallarının, xüsusən də xalq rəvayətlərinin nəzmə çəkilməsi ilə də məşğul olmuşdur. Bu baxımdan “Cəsur Liparit barədə nəğmələr” deyilənlərə ən gözəl misaldır. Burada Məmlüklərə qarşı aparılan savaşlardan söhbət açılmaqdadır.

Yovhanes Tilkuranlının ən maraqlı əsərlərindən biri də “Keşiş oğlu və mollaının qızı” adlı əsərdir ki, burada xristian oğlanın müsəlman qıza olan sevgisindən söz açılır.

XV əsrin tanınmış şair və bəstəkarlarından biri də Arakel Bitlislidir (1380-1454). Onun müxtəlif janrlarda yazılmış 80 əsəri olduğu sözlənir. Atasının adının Nerses, anasının adının isə Xutlu Məlik olduğu, Axlətli Qriqordan ədəbiyyat və musiqi dərsi aldığı bilinməkdədir. Onun dövrümüzədək yetişən şerləri Matedaranda qorunan 5985 №-li əlyazmada yer almaqdadır.

5985 №-li əlyazmada yer alan şerlərdən bir neçəsi də yuxarıda adı çəkilən Mıkırtıç Nəqqaşə aiddir. O 1394-cü ildə Bitlis yaxınlığında keşiş ailəsində anadan olmuş, dövrünün tanınmış şair və rəssamlarından biri kimi ad çıxartmışdır. Hələ sağlığında vardapet Astavsatur onun barədə geniş məlumat vermişdir.

Mıkırtıç yerli müsəlman hakimlərlə xoş münasibətlər yaratmış, bu səbəbdən də yerli xristianlar üçün bir çox güzəştlər əldə etməyi bacarmışdı. O bir müddət Diyarbəkirdə yaşadığından sonra İstanbula, daha sonra isə Kırımndakı Kəfə şəhərinə gedir, oralarda dolaşdıqdan sonra təkrar Diyarbəkirə qayıdır və özünü bütünlüklə yaradıcılığa həsr edir.

Ən məşhur əsəri 1469-cu ildə qələmə aldığı və Messopatamiyanı bürümüş vəba xəstəliyinin gətirdiyi faciyyəyə həsr etdiyi “Ağı”dır. Bundan başqa “Dünyanın bilinməzləri”, “Tamahkarlıq haqqında” və “Qərib” adlı şerləri məlumdur.

Kilikiyada alban türkcəsində, başqa sözlə, qarqar-qıpçaq dilində qələmə alınmış əsərlər içərisində türkəçarələrin və dərman bitkiləri barədə qeydlərin yer aldığı bir neçə əlyazma da dövrümüzədək yetişmişdir ki, onlar haqqında məlumat gizli tutlur. Bunlardan biri Vyanada, mxtaristlərin kitabxanasında qorunan 1281 №-li əlyazmadır ki, onun Lambronlu Nersesin qardaşı, Lambron bəyi Hetumun sifarişi ilə qələmə alındığı məlumdur.

Maraqlıdır ki, yuxarıda adı çəkilən bütün görkəmli şəxslərin əsərləri dövrümüzədək alban türkcəsində çatmasına rəğmən, bütün dünyada erməni kimi tanılmaqda və tanınmaqdadır. Səbəb də məlumdur. Siyasidir. Osmanlıya qarşı erməni-hayların əlinə ideoloji silah vermək. Belə görünür ki, bütün xristian dünyası bunun üçün əlindən gələni etmişdir və etməkdə də davam edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, albanlar sonrakı dövrlərdə Qafqazda əski yazı sistemlərini saxlamaqla Azərbaycan türkcəsinə, Kilikitalı albanların Türkiyədəki nəsiləri isə eyni hərflərdən istifadə etməklə Osmanlı türkcəsinə keçmişdilər. Buna qədər isə Türkiyə və Avropada əski

lähcələrində, yəni alban (qarqar-qıpçaq) çox sayda kitab və dərgi dərc etmişlər. Həmin əsərlərin bir qismi Türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən ələ alınmış və incələnmiş, fəqət türkdilli erməni (hay) ədəbiyyatı kimi gözdən keçirilmişdir. Məsələyə erməni (hay) hərflə qıpçaq ədəbiyyatı mövqeyindən yanaşanlar da olmuşdur.

Əldə olan materiallardan, xüsusən də “Codex Cumanicus”dan belə aydın olur ki, zamanla Kilikiyada alban türkcəsinin Qafqazdakından fərqli bir şivəsi, şərti olaraq, “firəng dili” adlandırılaraq biləcəyimiz bir şivəsi formalaşmışdır.

Bu iki şivəni müqayisə edən A. Krımskiy özündən əvvəlki müəlliflərdən Jan Deni və Tadeuş Kovalskiyyə istinad edərək, “erməni-qıpçaq dili” adlandırdığı alban dilinin XIII-XIV əsərdə qələmə alınmış “Codex Cumanicus”un, eləcə də karaim və qumıqların dilləri ilə çox yaxın olduğunu qeyd etmişdir.

“Codex Cumanicus”un XIV əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1303-cü ildə italyalı və alman missionerləri tərəfindən katolik qıpçaqların, başqa sözlə, “firəng”lərin dininin əsaslarını öyrətmək üçün hazırlandığı söylənilir. Əlyazması Venesiyada Santa Markos kitabxanasında saxlanılır. Əsər qıpçaq mətn və sözlərinin məcmuəsindən ibarətdir. Eyni zamanda qıpçaqların yaşayışı haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Qaynaqça

Türk dillərində

- Ağasıoğlu F. Azər xalqı. Bakı, 2005.
- Ağasıoğlu F. Doqquz Bitik. II bitik, Bakı, 2014.
- Ahmet Caferoğlu. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul. 1968.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Dil İnstitutu. III c. Bakı. 2006.
- Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
- Bakıxanov A. Gülüstani – İrəm, B., 1951.
- Besim Atalay. Divanü Lugati't-Türk Veri Tabanı; Ankara, 2006.
- Cem Dilçin. Yeni Tarama Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2009.
- Cəfərov H. F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı - I minilliyin əvvəllərində. Bakı, 2000. 187 s.
- Esmə Öz. Asur ticarət kolonileri dönmində Anadolunun etnik və sosial yapısı (Yüksek lisans tezi). Ankara 2005. 138 s.
- İmanov K. Erməni (yad)el(li) nağılları. Qafqaz Universiteti Nəşri. Bakı, 2013. 330 s.
- İncil. Yeni Antlaşma © The Bible Society in Turkey (Kitabı Mukaddes Şirketi) & The Translation Trust / Yeni Yaşam Yayınları, 2001, 2008, Haziran 2012.
- İslam Ansiklopedisi, XII cüz, Milli Egitim Bakanlığı, İstanbul, 1950.
- Kalankaytuklu M. Alban tarixi.”Elm”, B.,1993.
- Karaağaç, G. “Türk-Ermeni Dili İlişkileri”, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, 2001, 38, s. 967-973.

- Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara. 2007.
- Kırzioğlu, M. F. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara: TTK. 1992.
- Koptaş, R. “Ermeni Harfleriyle Türkçe”, Ermeni Harfli Türkçe Metinler, (Kevork Pamukçiyən). İstanbul: Aras. 2002.
- Məlikaslanovların soyağacı haqqında, N. A. Cavanşir Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, İkinci Buraxılış, Səda, Bakı, 2001.
- Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş Alban salnaməsi. Bakı, “Avrasiya” mətbəəsi, 2006. 296 s.
- Nevzat Özkan. Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine // Türkler ve Ermeniler. Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri. Marmara Üniversitesi, 2019.
- Oğuz Y. Qədim Azərbaycan və Anadolu türkləri. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB.,B.,2002.
- Oğuz Y. Tuncay B, Türkün gizli tarixi. B., Apostrof, 2009, 49 s.
- Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. B.,”MBM”, 2006.
- Rəşidəddin. Oğuznamə. Tərtibçi İ.M.Osmanlı. B.: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
- Süleymenov O. Az-Ya. Bakı, 1993.
- Tahirzadə Ə. Kəsrəviçiliyin kökü, özəyi, ardıcılıqları, dirçəldilməsi.II. Azərbaycan fi lologiyası məsələləri.III. “Elm”, B.,1991.
- Tryjarski E. Zodyak bölgə burclarinin bir ermenikipçak listesi // XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirilerden Ayri Basimi. Ankara, 1968. 127-152 ss.
- Tunacay B. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, “Qanun Nəşriyyatı”, 2010. 368 s.
- Tuncay B. Etnoqonik miflər (ümumtürk materialları əsasında). Bakı, Nurlan, 2013a, 308 səh.
- Tuncay B. Sakların dili və ədəbiyyatı Kulturoloji-tarixi elmi əsər Bakı, YYSQ, 2014.
- Tuncer Gülensoy Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerinin Köken Bilimi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2007.

Slavyan dillərində

- Абаза В. А. История Армении. СПб: Типография И. Скороходова, 1888.
- Абегян М. История древнеармянской литературы. Издание АН Армянской ССР. Ер., 1946. Т. II. s.
- Абегян М. История древнеармянской литературы / Пер. с арм. К. А. Мелик-Оганджянна и М. О. Дарбинян, под ред. Х. С. Саркисяна и С. С. Аревшатяна. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1975. s. 292-305.
- Абгарян Г., Григорян Г. Нерсес Ламбронати // Армянская советская энциклопедия . Ер., 1982. Т. 8.
- Абромзон С. М. Этнический состав населения Северной Киргизии. Труды Киргизской архелогическо-этнографической экспедиции. Вып. 4. М., 1960.

- Авакян М. Н. Традиционная и альтернативная медицина (история, основы и методы) // Armenian Medical Review Journal. Ереван, 2008. № 6.
- Алексеев В. П. География человеческих рас. М., Мысль, 1974 г.
- Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. “Элм”, Б., 1987.
- Армянская история, Париж, 1919.
- Армянская советская энциклопедия . Ер., 1981. Т. 7.
- Арутюнян Б. Про Армению, армяно-иранские отношения и некоторые вопросы древнейшей истории Передней Азии (7-6 вв. до н. э.). Ереван, «Айгитак», 1998.
- Аслан Г., Исторический этюд о населении Армении. Париж, 1909.
- Близнюк С. В. Короли Кипра в эпоху крестовых походов. СПб.: Алетейя, 2014. 264 с
- Бартольд В. В. Сочинения. М., 1968. Т. 5. 757 с.
- Брук С. И., Иванов В. В. Армяникий язык // БСЭ, Т. 30, 1978, с. 467-470.
- Варданян С. А. Лечебник Гагика-Хетума и его редакции // Историко-филологический журнал АН АрмССР. 1985. № 2. с. 145-160.
- Варданян С. А. Опыт армянской народной и классической медицины в а рукописных лечебниках X-XV вв. Москва, 1992.
- Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. М. 1989.
- Гаркавец А. Н. Армяно-кыпчакское письменное наследие XVI–XVII вв. // Отечественная история (Алматы), 2002, № 2. Стр. 7-26.
- Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы: Дешт_и_Кыпчак, 2002а. 1084 с.
- Гаркавец А. Н. Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV вв. М., 2006. 89 с.
- Гаркавец А. Н., Сапаргалиев Г. Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.
- Гафаров А. Э. Словарь библейско-арамейского языка — В кн.: Словарь библейского иврита. М. : Текст, 2019. 702 с.
- Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
- Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984.
- Григорис. Анализ природы человека и его недугов = Քննութիւն քննութեան վարդի և նորի գտնոց / Сост. А. С. Кцюян; под ред. Л. С. Хачикяна. Ер.: изд. АН АрмССР, 1962. 267 с.
- Гукасян В. Л. Значение Закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка... Советская тюркология, 1978, № 2.
- Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 2002.
- Дандамаев М.А, Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М., 1980.

Десницкая А., Кацнельсон С. История лингвистических учений: Средний Восток. М.: «Наука», 1981.

Древнетюркский словарь. «Наука», Ленинград, 1969.

Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 2.

Дьяконов И. М. Значение Эблы для истории и языкознания. ДЭ, М. 1985.

Епископосян Л. М., Чухряева М. И., Дибирова Х. Д., Оганесян А. А., Теучеж И. Э., Агджоян А. Т., Грештакян П. А., Балановский О. П. Из Армении на Дон... Ереван, 2013.

Капанцян Гр. Хайаса - колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947.

Карапетян Д. М. Фрагменты неизвестных работ армянских врачей XII-XIV вв. // Историко-филологический журнал АН АрмССР. 1979. № 4. С. 272-277.

Католическая энциклопедия. М.: Издательство францисканцев, 2007. Т. 3. s. 1900 с.

Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А. А. Сурков. М., 1964. Т. 2.

Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А. А. Сурков. М., 1967. Т. 4.

Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А. А. Сурков. М., 1968. Т. 5.

Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А. А. Сурков. М., 1975. Т. 8. s. 239.

Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. К.: Наукова думка, 1974. Т. 4.

Кцюян А. С. Некоторые естественно-научные взгляды армянских авторов в эпоху расцвета феодальных отношений (XI-XIII вв.) // Вестник биологических и сельскохозяйственных наук АН АрмССР. Ереван, 1958. Т. 11, № 11. С. 99-104.

Кцюян А. С. Мхитар Гераци - врач XII века. Ер., 1968.

Меликишвили Г. А. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954.

Мовсес Хоренаци. "История Армении. Айастан, 1990. 291 с.,

Мутафян К. Левон V (иногда Левон IV) (1310-26 августа 1342) - король Киликийской Армении. Ереван: Митк, 1969.

Мутафян К. Последнее королевство Армении. Le Royaume de Cilicie, XIIe-XIVe siecl. "Medicart", 2009. 161 s.

Мхитар Севастийский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

Плетнёва С. А. Хазары. М.: Наука, 1976. 96 с.

Радлов В. В. Опыт Словаря Тюркских Наречий. 4 cildde, Sanktpetersburg, 1893.

Ришар Жан. Латино-Иерусалимское королевство / Пер. с фр. А. Ю. Карачинского; Вступ. ст. С. В. Близнюк. СПб.: «Издательская группа Евразия», 2002. 448 с.

Рыжов К. Все монархи мира. Древний Восток. М., "Вече". 2001.

Саакян Л., Меликян Г., Сафарян А. Об историко-филологической ценности рукописи № 3522 Матенадарана (писца XVII века Аветика) // Ираннамэ, 2012–2013.

Саакян Л., Сафарян А. Армяно-кыпчакские рукописи, Источник изучения истории тюркских языков // Russia and Turkic-Islam World. Historical- Cultural Contacts Materials of an International Symposium, Elabuga, 21-22 april, 2016., 2017, 21-22 april, 2016, с. 168-178.

Саркисян Д.Н. Страна Шубриа. «Хурриты и Урарты» 3 т. Ереван, 1989.

Сафарян А., Саакян Л. О филологической ценности армяно-кыпчакских рукописей XVII в., хранящихся в Матенадаране (Ереван). Тезисы международного тюркологического симпозиума «Тюркский мир: история и современность». Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2016.

Свирин А. Н. Миниатюра древней Армении. М.-Л., 1939.

Симонян А., Сафарян, А.С. Об изучении вопросов тюркской филологии в Армении. Международная научно-практическая конференция «Актуальные вопросы отечественной и зарубежной иранистики», К(П)ФУ. Казань, 2015.

Сукиасян А. Г. История Киликийского армянского государства и права. Ереван: Митк, 1969.

Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990.

Схаляхо Р. А. Генеография тюркоязычных народов Кавказа: Анализ изменчивости Y-хромосомы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Москва, 2013.

Троицкий И. Изложение веры церкви армянской, начертанное Нерсесом, католикосом армянским. С.-Пб.: Тип. Ф.Г. Елеонского и А.И. Поповицкого. 1875.

Цуцак дзераграц Маштоци анван Матенадарани, т. А / сост.: О. Еганян, А. Зейтунян, П. Айнтабян (на арм.). Ереван, 1965.

Цуцак дзераграц Маштоци анван Матенадарани, т. Б. / сост.: О. Еганян, А. Зейтунян, П. Айнтабян (на арм.). Ереван, 1970. 227 с.

Щербина Ф. А. История Армавира и черкесогаев. Екатеринодар, 1916.

Юшкевич А. П.. История математики с древнейших времен до начала XIX столетия. М.: Наука, 1970. Т. 1.

Avropa dillərində

A Concise Dictionary of Akkadian. Weisbaden. 2000.

Andrew Lancaster. Y Haplogroups, Archaeological Cultures and Language Families: a Review of the Possibility of Multidisciplinary Usage Case M-35 // Journal of Genetic Genealogy. 5 (1) 35-65. 2009.

Anne Elizabeth Redgate. The Armenians. Wiley, 18 мая 2000. 352 s.

Archibald Henry Sayce. The Archeology of the Cuneiform Inscriptions. London, 1908.

Arthur John Booth. The Discovery and Decipherment of the Trilingual Cuneiform Inscriptions. 1902.

Bernard Hamilton. Women in the crusader states: The queens of Jerusalem 1100-90 // Derek Baker. Medieval Women. Oxford: Basil Blackwell, 1978. P. 143-174.

Boase T. S. R. The Cilician Kingdom of Armenia. Edin. : Scottish Academic Press, 1978.

Bosch et al. Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, Expert for the isolated Aromuns // Annals of Human Genetics, 70, 2006, p. 459-487.

Cassin E. Bottero J. Vercoutter J. (Hrsg.): Die Altorientalischen Reiche II. Das Ende des 2. Jahrtausends (= Fisher Weltgeschichte, Band 3). Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main 1966.

Charles Cawley. Chapter 3. Kings of Armenia (Cilician Armenia) (Family of Hetum). Kings of Armenia. 1226-1341. Medieval Lands. Foundation of Medieval Genealogy. 12 апреля 2013.

Cinnioğlu C., et al. Excavating Y-chromosome haplotype strata in Anatolia // Hum Genet, 114, 2004. p. 127-148.

Codex Cumanicus / Kuun, Géza. Budapest, 1880.

Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen Bibliothek zu Wien.– Wien. 1895.

Deny J. Les indications sur des textes inédits en turkkipchak ou kipchak-coman // Journal Asiatique. 1921. Ser. 11. T. 18. N 1. 134-135 pp.

Deny J., Tryjarski E. “Histoire du sage Hikar” dans la version armeno-kipchak // Rocznik Orientalistyczny. 1964a. T. 27, z. 2. Str. 7-61.

Deny J., Tryjarski E. La littérature armeno-kipchak // Philologiae Turcicae Fundamenta.– Wiesbaden, 1964b. Bd. 2. S. 805-806. Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwywskiej. 1857, N 44, Str. 182; N 45, Str. 186; N 46, Str. 190.

Dubinska Z. Z badan nad psalterzami ormianskimi w jezyku kipczackim // Przegląd Orientalistyczny. 1961. T. 2 (38). Str. 203-214.

Ellen Levy-Coffman. A Mosaic of People: The Jewish Story and a Reassessment of The DNA Evidence // Journal of Genetic Genealogy 1:12-33, 2005, p. 12-33.

Floress et al. Reduced genetic structure of the Iberian peninsula revealed by Y-chromosome analysis: implications for population demography // European Journal of Human Genetics, 12, 2004. p. 855-863.

Floress et al. Isolates in a corridor of migrations: a high-resolution analysis of Y-chromosome variation in Jordan // J Hum Genet, 50, 2005. p. 435-441.

Garkavets A., Khurshudian E. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv / Ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. Almaty: Desht-i Qypchaq, 2001. 656 pp.

George Bertin. Languages of the Cuneiform inscription (Sumero-Akkadian Grammar). London, 1888.

George Smith The History of Babylonia. London. 1884.

Glenn M. Schwartz. The origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research problems and potential Strategies. In: O. M. C. Haex, H. H. Curvers, P. M. M. G. Akkermans (Hrsg.): *To the Euphrates and Beyond. Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon*. Balkema, Rotterdam-Brookfield 1989.

Halevi Masha. *Between Faith and Science: Franciscan Archaeology in the Service of the Holy Places // Middle Eastern Studies : journal*. 2012. Vol. 48, no. 2. P. 249-267.

Iosif Lazaradis et al. The genetic structure of the worlds first farmers // *bioRxiv*, 2016.

John Dyniel Prince *Materials for a Sumerian Lexsicon*, Leipzig 1908.

Kraelitz-Greifenhorst F. von. Sprachprobe eines armenischtatarischen Dialektes in Polen // *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. 1912. Bd. 26. s. 307-324

Kaufmann S. A. *The Akkadian influence on Aramaic*. Chicago 1974.

Kevork B. Bardakjian. *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920: With an Introductory History*. Wayne State University Press, 2000. 714 p.

Klemm Elisabeth. Die Kanontafeln der armenischen Handschrift Cod. 697 im Wiener Mechitaristenkloster. Otto Pächt zum 70. Geburtstag // *Zeitschriften für Kunstgeschichte*, 1972. 35 (1/2): 69-99.

Kowalski T. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Krakyw, 1929.

Lipinski E. *The Aramaeans. Their ancient history, culture, religion*. Verlag Peeters, Leuven 2000.

Louis de Mas Latrie. *Histoire de l'Île de Chypre sous le règne des princes de la Maison de Lusignan*. Paris: Imprimerie Impériale, 1852-1861. P. 170-196.

Nicholson Helen J. *La roine preude femme et bonne dame: Queen Sibyl of Jerusalem (1186-1190) in history and legend. 1186-1300 // S. Morillo, D. Korngiebel. The Haskins Society Journal*. Woodbridge: Boydell Press, 2006. Vol. XV. P. 110-125.

Omella Semino et al. Origin, Diffusion, and Differentiation of Y-Chromosome Haplogroups E and J: Inferences on the Neolithization of Europe and Later Migratory Events in the Mediterranean Area // *J Hum Genet*, 2004 May; 74(5): 1023–1034.

Osman Çataloluk, Elshad Allili. Türkic and Sumerian. Similarity Between Turkish & Akkadian Based on Rules of Inflective & Agglutinative Languages // *Advances in Language and Literary Studies* Vol. 5 No. 4; August 2014.

Painter Sidney. The Lords of Lusignan in the Eleventh and Twelfth Centuries // *Speculum*. Jan., 1957. T. 32, № 1. P. 27-47.

Paul Bellier. *Médecine et médecins arméniens entre le XIe et le XVe siècle. L'Arménie et Byzance: histoire et culture*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1996. 242 c.

Peter Cowe. *Medieval Armenian Literary and Cultural Trends (Twelfth-Seventeenth Centuries)*. *Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. I :

The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. New York: Palgrave Macmillan, 1997. 384 p.

Rita Gonçalves et al. Y-chromosome Lineages from Portugal, Madeira and Açores Record Elements of Sephardim and Berber Ancestry // *Annals of Human Genetics*. 2005. 69, p. 443–454.

René Grousset. *L'Empire du Levant : Histoire de la Question d'Orient*. Paris: Payot, 1949 (réimpr. 1979). 648 p.

René Grousset. *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem - III. 1188-1291 L'anarchie franque*. Paris: Perrin, 1936 (réimpr. 2006). 902 p.

Richard G. Hovannisian, Simon Payaslian *Armenian Cilicia*, Mazda Publishers, 2008.

Robert D., et al. *The Assyrian Dictionary*. The Oriental Institute of Chicago. Volume 1. 1964.

Robert D., et al. *The Assyrian Dictionary*. The Oriental Institute of Chicago. Volume 2. 1965.

Robert D., et al. *The Assyrian Dictionary*. The Oriental Institute of Chicago. Volume 3. 1959.

Robert D., et al. *The Assyrian Dictionary*. The Oriental Institute of Chicago. Volume 6. 1956.

Rüdt-Collenberg W. H. *The Rupenides, Hethumides and Lusignans: the Structure of the Armeno-Cilician Dynasties*. Paris : Imprimerie A. Pignie, 1963.

Seta B. Dadoyan. *The Armenians in the Medieval Islamic World*. — Transaction Publishers, 2013. T. 2. 347 c.

Schütz E. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the PolishTurkish Wars in 1620-1621*. Budapest, 1968.

Stella Vardanian. *The Medical Heritage of Medieval Armenia. Its Theoretical and Practical Value in the Light of Modern Science // The New Armenian Medical Journal*. 2007. T. 1, № 1. p. 15-27.

Tadmor H. *The Aramaization of Assyria, aspects of Western impact*. In: Hans-Jörg Nissen, Johannes Renger (Hrsg.): *Mesopotamien und seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Orient vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.* (= *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient*. Band 1). Reimer, Berlin 1982, s. 449-470.

Tryjarski E. *Dictionnaire armeno-kiptchak d'aprestrois manuscrits des collections viennoises*. Warszawa, 1968-1972. T. 1.

Tryjarski E. *A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // Rocznik Orientalistyczny*. 1976a. T. 38. 291-302 pp.

Tryjarski E. *An Armeno-Kipchak Sermon by Anton Vartabed from the 17th Century // Tractata Altaica*. Wiesbaden, 1976b. 647-674 pp.

Tryjarski E. *Der zweite Brief des Paulus an die Korinther in armeno-kiptschakischer Version und seine Sprache // Altaica Collecta*. Wiesbaden, 1976c. 267-344 pp.

Tryjarski E. *The Confession of Anton Vartabed // Studia Orientalia*. 1977. V. 47. 271-279 pp.

Tryjarski E. A Fragment of the Apochryphal Psalm 151 in its Armeno-Kipchak Version // Journal of Semitic Studies. 1983. V. 28.

Tryjarski E. The Story of Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armenians // Journal of Turkish Studies, v. 13.– Harvard University, 1989.– 205-236 pp.

Vasary S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica. 1969. T. 22, fasc. 2. 139-189 pp.

Veenhof K. R. Geschichte des Alten Orients bis zur Alexaders des Grossen (ATD Ergänzungsreihe II), Göttingen, 2001.

William Busk. Medivel pops, emprors, kings and crusaders: or. Germany, Itali and Palestina from A.D. 1125 to A.D. 1268. London: Hookham and sons, 1855. T. II. 532 s.

William Muss-Arnolt. A Concise Dictionary of Assyrian Language. Berlin. 1905.

Yovhannes Tlkuranci and the Mediaeval Armenian Liric Tradition, by James R. Russell (Universty of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies, 1987.

Zalloua P. A., et al. Y-chromosomal diversity in Lebanon is structured by recent historical events // J Hum Genet, 2008 Apr;82(4):873-882.

İnternet Resursları

Armenian DNA Project (<https://www.familyreedna.com/groups/armeniadnaproject/about/background>).

E1b1 Project - Y-DNA Classic Chart (<https://www.familyreedna.com/public/E1b1arabia/default.aspx?section=yresults>).

Elşad Əlili, Osman Çatalouk. İltisaqi (aqqlyutinativ) və təsrif (flektiv) dil qanunları işığında akkad vətürk dilləri arasında bağlar (https://www.academia.edu/10118300/%C4%B0ltisaqi_aqqlyutinativ_v%C9%99_t%C9%99srif_flektiv_dil_qanunlar%C4%B1_i%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda_akkad_v%C9%99_t%C3%BCrk_dill%C9%99r_i_aras%C4%B1nda_ba%C4%9Flar).

Müqəddəs Kitab (<http://kitabxana.net/files/books/file/1447926392.pdf>).

Syrian Catholic, continued... // Adherents.com (https://www.adherents.com/Na/Na_622.html).

Syrian Orthodox Church // Looklex Encyclopedia (http://i-cias.com/e.o/syr_orth.htm).

Tuncay B. Həzrət İsayə (ə) təzim edən üç Azərbaycanlı kimi olub? 14 may 2013 (<https://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/05/14/h%C9%99zr%C9%99t-isaya-%C9%99-ilk-t%C9%99zim-ed%C9%99n-uc-az%C9%99rbaycanli-kim-olub/>).

Арестакес Симаворян. Проблемы армянских католических общин Ахалкалаки и Ниноцминды // Фонд Нораванк, 25. 05. 2009 (http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=3008).

Бахтияр Тунджай. Очередная армянская фальсификация: Как Албанское Киликийское Меликство превратилось в Армянское Киликийское царство?! // Вəхтияр Тунцауın şəхsi bloqu. May 21, 2013

(<https://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/05/21/%d0%be%d1%87%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%b4%d0%bd%d0%b0%d1%8f-%d0%b0%d1%80%d0%bc%d1%8f%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%b0%d1%8f-%d1%84%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d1%81%d0%b8%d1%84%d0%b8%d0%ba%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%8f-%d0%ba-2/>)

Ученый-тюрколог: Пусть теперь кто-нибудь попробует нас упрекнуть, что мы младописьменный народ inform.kz https://www.inform.kz/ru/uchenyu-tyurkolog-pust-teper-kto-nibud-poprobuet-nas-upreknut-cto-my-mladopismennyu-narod_a3590107?fbclid=IwAR0b4ly8Sq6YbG6IQbjapQFGIHJ0QOEDfvgEg5P02SyYspX7APvrluHkcza